І. ГЕОГРАФІЯ РЕКРЕАЦІЇ ТА ТУРИЗМУ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ ПИТАННЯ

УДК 911.3

Смирнов І.Г.

АКАДЕМІЧНА (ЗАГАЛЬНА) СОЦІОЛОГІЯ ЯК ПІДСТАВА СОЦІОЛОГІЇ ТУРИЗМУ

Розкрито значення академічної (загальної) соціології як підстави соціології туризму. Окреслений зміст та основні представники європейської та американської соціологічних шкіл. Висвітлено особливості розвитку соціології в Україні, включаючи соціологію туризму.

Ключові слова: академічна (загальна) соціологія, соціологія туризму, європейська та американська соціологічні школи.

Раскрыто значение академической (общей) социологии как основы социологии туризма. Обоснованны содержание и основные представители европейской и американской социологических школ. Освещены особенности развития социологии в Украине, включая социологию туризма.

Ключевые слова: академическая (общая) социология, социология туризма, европейская и американская социологические школы.

Shown the value of academic (general) sociology as a basis of sociology of tourism. Outlined the content and the main representatives of European and American sociological schools. Given features of development of sociology and sociology of tourism in Ukraine.

Key words: academic (general) sociology, sociology of tourism, of European and American sociological schools.

Постановка наукової проблеми. Соціологія туризму – новітній науковий напрямок, що знаходиться в стані формування. Тому вельми корисним є висвітлення основних світових напрямків та шкіл академічної (загальної) соціології як підстави соціології туризму та особливостей розвитку соціологічної науки та практики в Україні, включаючи і соціологію туризму.

Літературні джерела та публікації з теми статті охоплюють праці М.П. Лукашевича [1], О.М. Лукашевич [2], Ф.Ф. Шандора [3], С.В. Горського [4] та інших. Матеріал статті буде корисним доповненням до цих праць у плані розкриття значення та основних наукових шкіл академічної (загальної) соціології в світі та Україні.

Метою статті є розкрити значення та основні наукові напрямки (школи) академічної (загальної) соціології в світі та Україні як підстави соціології туризму.

Виклад основного матеріалу. Європейська школа соціології. Академічна (загальна) соціологія виникла у XIX ст. Перші вчені – розробники її були французи: Клод Анрі Сен-Сімон (1760-1825) та Еміль Дюркгейм (1858-1917). К.А. Сен-Сімон вважав, що в історичному русі суспільства визначну роль відіграє «індустрія». Зміна суспільних систем відбувається під впливом панівних форм власності й виробництва, а

критерієм прогресу є задоволення найважливіших життєвих потреб людини. К.А. Сен-Сімон уявляв майбутнє суспільство як величезну асоціацію людей, що заснована на плановій організації виробництва та обов'язковій виробничій праці усіх її членів.

Е.Дюркгейм акцентував соціальну солідарність індивидів, що поєднані трудовими функціями в єдину систему суспільних відносин. Він висунув поняття колективної свідомості, як сукупності вірувань та почуттів, спільних для членів певного суспільства. Колективну свідомість він розглядав як соціо-психологічний тип суспільства, який має свій спосіб розвитку, свої властивості, свої умови існування.

Представниками німецької школи соціології були К. Маркс (1818-1883) і Макс Вебер (1864-1920). Якщо К. Маркс вважається ідеологом пролетаріату, то М. Вебера називали «великим антиподом Маркса» і навіть «Марксом буржуазії». Заслуга М. Вебера полягає в розробці соціології культури і знання (отже, є зв'язок з соціологією туризму), політичної соціології та теорії бюрократії, соціології релігії та міста (знову вихід на соціологію туризму). М. Вебер володів як математичним (теорія ймовірності), так і історичним, порівняльним методами аналізу. На противагу Е. Дюркгейму він вважав основними суспільними суб'єктами не колективи, а окремих індивідів. В соціології, за М. Вебером колективи – це способи організації дій окремих людей. Поділ праці (який Е. Дюркгейм розглядав цілісно), М. Вебер поділяє на технічний, економічний та соціальний аспекти. В останньому він виділяє два основні критерії: прибуток та привласнення. Об'єктами привласнення можуть бути засоби виробництва, робоча сила, отриманий прибуток, влада, управління, функції. Категорія привласнення відіграє у Вебера значну роль.

Так само як у західній Європі, соціологією починали цікавитися і в Росії. Так 1760 р. відбулося перше анкетне опитування, що виконувалося Комісією з комерції. Підприємці мали відповісти на питання: яка потужність підприємств, обсяг продажу, яка сировина та ринок збуту, яка заробітна плата за фахами, який соціальний склад робітників. З тих пір статистика промисловості велась постійно, але спеціальне вивчення соціальних питань розпочалося лише з кінця XIX – початку XX ст.

Американська школа соціології. На відмінну від Європи у США отримали розвиток індустріальна соціологія та менеджмент. Американські соціологи вважали, що крім процесів на місці праці велике значення мають структура і стиль управління. В історії американського менеджменту виділяються 4 школи: 1) «класична» (1890-1920): Ф.Тейлор, Г.Емерсон, А.Файоль; 2) «людських стосунків» (1920-1950): Е.Мейо, Ф.Ротлісберг, А.Маслоу; 3) «Емпірічна» (1950-1960): Д.Макгрегор, Ф.Герцберг, П.Дракер, Д.Девіс, А.Слоун, Т.Саймон; 4) «соціальних систем» (1970 – наш час): Ч.Тарнард, Г.Саймон, Т.Парсонс, Ч.Барнард; 5) постфордизм (наш час).

Основу класичної школи американської соціології склали праці Ф.Тейлора (1856-1915), А.Файоля (1841-1925), Г.Емерсона (1853-1931).

Ф.Тейлор вважається «батьком» наукової організації праці. Він пройшов кар'єру від робітника до керівника підприємства, отримав понад 100 патентів на винаходи. Ф.Тейлор вважав, що вирішальний чинник в управлінні підприємством – це грошові стимули (штрафи, надбавки, премії, диференційований підрахунок оплати). За Ф.Тейлором, ідеальний працівник повинен залишити свої релігійні, політичні та моральні уподобання за брамою заводу, оскільки на виробництві все це не потрібне і навіть шкідливе. Працівнику на робочому місці слід мати лише трудові навички, увагу, фізичну силу, активно влитися у виробничий ритм, який за наукової організації гарантує вищу продуктивність праці, вищу оплату, меншу втомлювальність робітника. Він вперше ввів у соціологію наступні поняття: стиль керівництва, наукова організація праці (НОП), концепція «процвітання індивіда», трудова мотивація, шкала штрафних санкцій. Г.Емерсон у книзі «12 засад продуктивності» звернув увагу на різні інтереси працівників та власників підприємств та на необхідність їхніх врахувань та узгоджень. А.Файоль в книзі «Загальне та промислове управління» (1924) розглядав керівництво «зверху» (з точки зору керівника). Він виконав класифікацію функцій управління (поділив їх на технічні, комерційні, фінансові, страхові, облікові, адміністративні).

Школа «людських стосунків» пов'язана насамперед з ім'ям Е.Мейо (1880-1949) та його книгою «Людські проблеми індустріальної цивілізації» (1933). Основні засади цієї концепції: обов'язкове врахування впливу психологічних чинників на продуктивність праці; соціальний статус працівника; задоволеність працівника; «неформальна» структура виробничого колективу (лідери, аутсайдери, незалежні). Як результат - необхідність враховування людського чинника на виробництві; «людські стосунки» між адміністрацією та працівниками; створення неформальних груп; заохочення критичних думок і пропозицій щодо вдосконалення виробничого процесу; надання робітникам певних соціальних та комунальних послуг з боку підприємства (пільгове харчування, спортивні клуби тощо). У межах цієї школи виділяються окремо засади та методи організації праці Г.Форда (1863-1947) тобто необхідність великомасштабного виробництва продукції з невисокою собівартістю (і ринковою ціною) на підставі впровадження технологічних досягнень (конвеєр) та наукової організації праці.

Емпірична школа представлена теорією гуманізації праці Ф.Герцберга, який вважав, що на задоволення працею впливають 2 групи потреб – гігієнічні (зовнішні) та внутрішні. Отже, вважав Герцберг, задоволення працею є функцією її змісту, а незадоволення - функцією умов праці.

«Теорія управління Х та У» Д.Макгрегора оперує двома категоріями: Х – авторитарний стиль управління, який робить акцент на матеріальні стимули; У – демократичний стиль управління з акцентом на соціальні та психологічні стимули. Школа «соціальних систем» розглядає підприємство як компенсаційну систему, що складається з окремих

елементів та підсистем: індивидів, формальних і неформальних груп, соціального оточення. Соціальні системи за Т.Парсонсом (1902-1979) відображають чотири рівні організації суспільства: 1) первинний (технічний), характеризується безпосередньою взаємодією; 2) управлінський; 3) інстуційний (представлений Радою директорів); 4) соціальний (реалізується в політичній сфері). Модель підсистем (тобто систем діяльності та соціальних систем) включає крім чотирьох підсистем – ще шість головних ліній обміну (рис. 1).

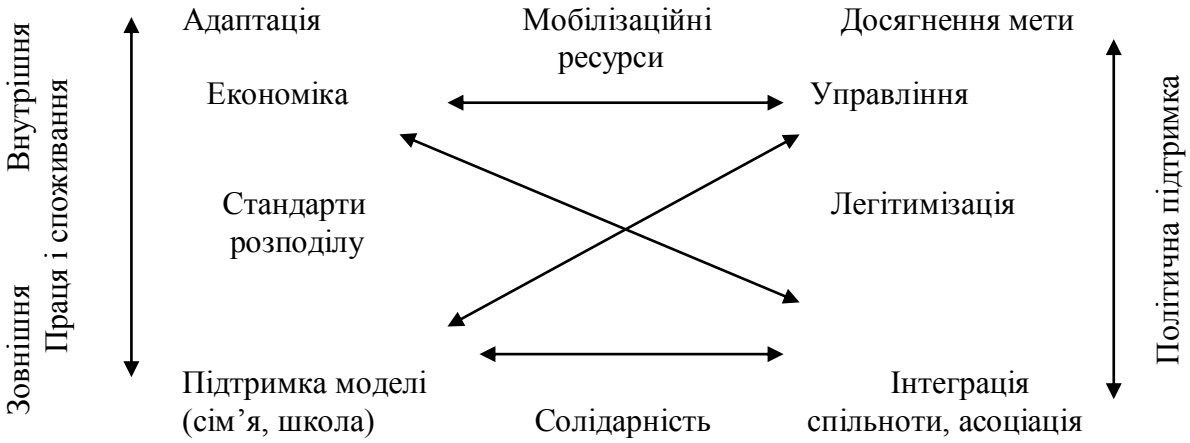

Рис. 1. Модель підсистем в школі «соціальних систем» за Т.Парсоном (США)

Головний чинник «соціальної системи» – мета. Ієрархія цілей відображається у вигляді дерева цілей. Елементи взаємодіють завдяки зв'язкам та з'єднувальним процесам (комунікація, рівновага, прийняття рішень).

Ч.Барнард вважає, що мотивація поведінки людей в організації відбувається під впливом чотирьох спонукань: 1) особисті матеріальні (гроші, речі, інші стимули); 2) особисті нематеріальні (відзнаки, престижність, особиста влада); 3) сприятливі фізичні умови праці; 4) духовні (патріотизм, гордість за майстерність, відповідність займаній посаді).

Постфордизм – сучасний напрямок соціології в розвинутих країнах (передусім у США), пов'язаний з можливостями новітніх інформаційно-технологічних досягнень, зокрема в межах створення малих гнучких підприємств. До соціальних та економічних змін постфордівського періоду відносять: зникнення великомасштабного промислового виробництва та галузей з «задимленими трубами»; створення підприємств «вранішнього сонця»; більш гнучкі, децентралізовані фірми організації праці; реорганізація трудового ринку на базі контрактів; перевага «білих комірців» на підприємствах; фемінізація праці на базі нових технологій; врахування різноманітних типів споживання з увагою до відмінностей

товарів, упакувань, зовнішнього вигляду; перевага та автономія ТНК; новий міжнародний поділ праці.

Розвиток соціології в Україні. Соціологія досить успішно розвивалася в колишньому СССР у 1920 – на початку 1930-х рр. У 1920 р. в Москві був створений Інститут праці (з 1921 р. – Центральний Інститут праці) під керівництвом А.К. Гастєва. Проблемами економічної соціології (наукової організації праці та управління) займалися понад 10 НДІ, видавалося понад 20 журналів з проблем управління та організації виробництва. Тільки в 1923 р. було видано 60 монографій з соціології праці. Основними напрямками, якими займалися А.К. Гастєв, С.Г. Геллерштайн, були: пристосування знарядь праці до суб'єктів трудової діяльності; профорієнтація з врахуванням особистої мотивації; методика підготовки висококваліфікованих робітників якою було охоплено; 0,5 млн. осіб. Великий науковий центр з проблем економічної соціології був створений в Харкові (тоді – столиця України), це був Всеукраїнський інститут праці, очолюваний Ф.Р. Дунаєвським (досліджував раціоналізацію праці та управління соціальними процесами). У соціологічних дослідженнях того часу критикувалися керівні кадри за зловживання колективною (а не персональною) відповідальністю. Була сформована Харківська наукова школа соціології (ще в 1920 рр. критикувала засаду загального поділу праці як критерію ефективності організації виробництва).

Але з середини 1930-х рр. соціологічна наука і практика в СРСР забороняються (журнали, лабораторії дослідницькі, інститути були закриті, монографії – не виходили). У 1960-х рр. відбулося відновлення соціології – в Україні, передусім, у Києві, Львові. Українські соціологи тоді досліджували культурно-технічний рівень робітників промисловості; бюджети робочого та неробочого часу; мотивацію та ставлення до праці молодих робітників, плинність кадрів; розвиток трудового колективу; соціальну структуру робітників тощо.

У 1980-х рр. соціологія в Україні отримала подальший значний поступ. На підприємствах були створені служби соціального розвитку, були відкриті лабораторії соціальних досліджень, друкувалися соціологічні журнали, відновилися НДІ з соціології – в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Львові. З 1991 р., із здобуттям незалежності Україною, соціологія пережила період тимчасових труднощів, зокрема, в розвитку соціологічної науки та практики, проте в цей період з'явились нові напрямки, приміром, політична соціологія, соціологія туризму. Відомі українські соціологи нині – це: Лукашевич М.П., Сіроштан М.А., Алдохін І.П., Дворецька Г.В., Полторак В.А, Швидка Л.І. Дослідження з соціології туризму здійснюють Лукашевич М.П., Лукашевич О.М., Горський С.В., Шандор Ф.Ф. та інші. Зокрема за М.П. Лукашевичем та Ф.Ф. Шандором структура соціології туризму повинна включати такі складники, як: соціологія туризму як наукова дисципліна; виникнення та розвиток соціології туризму; туризм як соціокультурний феномен; людина у сфері

туризму; туристична поведінка; туристична діяльність; туристична група; туристичні господарчі організації; інституціональні характеристики туризму; соціальне управління сферою туризму; методологія, напрями і технології соціологічних досліджень у сфері туризму та інші [3].

Висновки. Академічна (загальна) соціологія має (порівняно з соціологією туризму) довгий шлях розвитку, під час якого сформувалися європейська (зокрема, французька та німецька) та американська соціологічні школи. Представниками французької школи є А. Сен-Сімон та Е. Дюркгейм, німецької – К. Маркс, М. Вебер. Американська школа соціології представлена п'ятьма головними напрямками: класичною, «людських стосунків», «емпіричною», «соціальних систем», постфордистською. В Україні соціологія мала періоди активності в 1920-1930-х рр., 1960-1980-х рр. Нині активно розвиваються нові напрямки соціологічної науки та практики, серед них – соціологія туризму. Остання вже має в Україні і певне теоретичне підґрунтя (праці М.П. Лукашевича, О.М. Лукашевича, С.В. Горського, Ф.Ф. Шандора) та навчально-методичне забезпечення (праці М.П. Лукашевич та Ф.Ф. Шандора). Але потрібний подальший розвиток цього перспективного напрямку соціологічної науки та практики на базі використання сучасних досягнень соціології інформаційних технологій, методичних основ тощо.

Використані джерела:

1.Лукашевич М.П. Психология туризма: концептуальное определение: Моногр / М.П. Лукашевич. - К.: КУТЕП, 2004. – 228 с.
2.Лукашевич О.М. Психологія туризму / О.М. Лукашевич // Туризмологія: концептуальні засади теорії туризму: навч.-науков. видання. – К.: КУТЕП, – 2008. - С. 521-564.
3.Лукашевич М.П. Соціологія туризму: Навч. пос. / М.П. Лукашевич, Ф.Ф. Шандор. – Ужгород: Мистецька Лінія, 2008. – 340 с.
4.Горський С.В. Соціологія: Навч. пос. / С.В. Горський. – К.: КУТЕП, 2003. – 263 с.
5.Добреньков В.И. Фундаментальная социология. В 15 т. Т. 1. Теория и методология. / В.И. Добреньков, А.И. Кравченко. - М.: ИНФРА – М; ИНФРА – М, 2003. – 908 с.
6.Добреньков В.И. Фундаментальная социология. В 15 т. Т. 11. Культура и религия / В.И. Добреньков, А.И. Кравченко. - М.: ИНФРА – М, 2007. – 1104 с.
7.Квартальнов В.А. Биосфера и туризм. В 5 т. Т. 4. Социальное пространство спорта и туризма. / В.А. Квартальнов. – М.: Наука, 2002. – 434 с.
8.Туризм, гостеприимство, сервис: Словарь-справочник / Под. ред. Л.П. Воронковой. – М.: Аспект-Пресс, 2002. – 367 с.
9.Смирнов І.Г. Психологія туризму та психологія комерції / І.Г. Смирнов // Географія та туризм. – 2012. – Вип. 19. – С. 3-11.

УДК 338

Бець М.Т., Брунець Б.Р.

ПРИНЦИПИ ФОРМУВАННЯ ТУРИСТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ

У статті розглядається сутність поняття інфраструктура, зокрема елементи формуючі її як цілісну систему, охарактеризовано принципи її формування, а саме стійкості, цілісності, функціональної необхідності та взаємодоповнення.

Виділено макро-, мезо- та мікрорівні формування туристичної інфраструктури за вагомістю впливу на розвиток сфери туризму та розподілу відповідальності за її формування.

Ключові слова: інфраструктура, туристична інфраструктура, принципи формування, макро-, мезо-, міро рівень туристичної інфраструктури, туризм.

В статье рассматривается сущность понятия инфраструктура, в частности элементы формирующие ее как целостную систему. Обобщенно понятия туристическая инфраструктура и охарактеризованы принципы ее формирования, а именно устойчивости, целостности, функциональной необходимости и взаимодополнения. Выделено макро-, мезо-и микроуровни по значимости влияния на ее развитие и ответственностью за формирование.

Ключевые слова: инфраструктура, туристическая инфраструктура, принципы формирования, макро-, мезо-, миро уровень туристической инфраструктуры, туризм.

The article considers the essence of the concept of the infrastructure, in particular elements of shaping it as an integral system. Generally, the concept of the tourist infrastructure and the principles of its formation, namely the stability, integrity, functional necessity and complementarity. Allocated macro-, meso - and micro-level of significance of an impact on its development and the responsibility for formation.

Key words: infrastructure, tourism infrastructure, principles of formation, macro-, meso-, miro level of tourist infrastructure, and tourism.

Постановка проблеми. Туристичну індустрію прийнято ототожнювати із міжгалузевим господарським комплексом, який спеціалізується на створенні туристичного продукту, здатного задовольняти специфічні потреби споживачів у проведенні дозвілля в подорожі, шляхом виробництва та реалізації товарів і послуг туристичного призначення. Функціонування сфери туризму у сьогоднішньому вигляді стало можливим завдяки налагодженим зв’язкам чи не між усіма фінансово-економічними, соціальними та державними органами управліннями та службами, в основі діяльності котрих лежать об'єктивні системно-функціональні, синергетичні, еволюційні та управлінські зв'язки. Зростання останніми роками туристичних потоків вимагає щоденного удосконалення методики надання послуг та підвищення комфортабельності. Загострення конкурентної боротьби у світі призводить до необхідності розширення рекреаційної, інформаційної туристичних баз, забезпечення ефективності діяльності котрих покладено на туристичну інфраструктуру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Численні наукові дослідження відомих вчених щодо сутності визначення інфраструктури присвячені у працях: А. Янгсона, П. Розенштейн-Родана, А. Сміта. А. Маршала, А. Хіршмана, Д. Карка, В.А. Жаміна, В.П. Красовського, Б.Х. Краснопольського, П.Ю. Бєлєнького, Б.М. Данилишина, О.І. Дація, М.Х. Корецького, С.В. Мочерного, В.Є.Попова, В.П. Федька, О.В. Васільєва, М.Й. Хорунжия та багатьох інших. Значний внесок у становлення поняття туристичної інфраструктури здійснили: В. И Азар, А.Д. Чудновський, А.І. Зорін, В.Ф. Архипова, А.С. Левізов, Т.І. Ткаченко, М.П. Мальська, Р. Лозинський, М.Й. Рутинський, О.В.Стецюк, Г.Б. Гайдук, С.І Яковлева і та ін. Численні праці з розвитку туризму та встановленню його економічного

значення присвячені у наукових дослідженнях О.О. Бейдика, В.Ф. Кифяка, Л.П. Дядечка, О.О. Любіцевої.

Актуальність дослідження. Останніми роками в Україні, яка володіє значним туристичним потенціалом, спостерігається підвищений інтерес вчених та спеціалістів до проблем розвитку туризму, як високорентабельної галузі економіки та важливого засобу культурного розвитку громадян. Перспективи визначаються дією широкого спектру природних, історико-культурних, соціальних, економічних, політичних чинників, які мають чітко окреслену регіональну специфіку. Формування національної індустрії туризму можливо лише зважаючи на високорозвинену інфраструктуру.

Важливість дослідження понятійного апарату визначення інфраструктури, інфраструктури туризму, принципів її формування носить концептуальний характер, адже основними її завданнями є функціональне поєднання суспільного виробництва, ефективність котрого залежить від швидкості обороту капіталу, зумовлене втратами часу на виробництво і ресурсообіг. Отже, від рівня розвиненості інфраструктури залежить швидкість протікання економічних процесів, оскільки визначає глибину та ефективність використання людських, фінансових та матеріальних ресурсів. Незважаючи на різноманіття наукових розробок щодо концептуальних підходів визначення сутності поняття туристична інфраструктура та принципів її формування єдиного підходу не існує.

Метою статті є встановлення елементів які формують інфраструктуру як цілісну систему, надати визначення поняттю «туристична інфраструктура» та охарактеризувати принципи її формування, а саме стійкості, цілісності, функціональної необхідності та взаємодоповнення. На основі вагомості впливу на її розвиток та відповідальності за її формування здійснити розподіл на макро-, мезо- та мікрорівні.

Виклад основного матеріалу. У загальному розумінні інфраструктура – це функціональне та територіальне поєднання галузей народного господарства, що обслуговують матеріальне виробництво, невиробничу сферу та безпосередньо населення [1]. У найзагальнішій формі дане визначння подано у Великому енциклопедичному словнику, де зазначається, що поняття інфраструктура походить від лат. infra –нижче, під, і structura - побудова, розташування, сукупність споруд, будинків, систем і служб, необхідних для функціонування галузей матеріального виробництва й забезпечення умов життєдіяльності суспільства. Іноді терміном «інфраструктура» позначають комплекс так званих інфраструктурних галузей господарства (транспорт, зв'язок, освіта, охорона здоров'я й ін.) [2].

Зміст поняття інфраструктура у різноманітних літературних джерелах прийнято розглядати як окремі складові котрі класифікуються у розрізі галузевої приналежності (наприклад, транспортна інфраструктура, інституційна інфраструктура, банківська і т.п.), а не як єдину цілісну

систему від рівня розвитку котрої залежить ефективність функціонування всіх елементів ринкової економіки, виходячи із їх взаємодії. Відсутність єдиної позиції щодо трактування даного поняття та класифікації елементів, призводить до невдалих спроб управління розвитком інфраструктури, роль котрої особливо загострюється із превалюванням сфери послуг над виробництвом.

Увага, котра приділяється визначенню туристичної інфраструктури зумовлена її багатоаспектністю та багатоцільовим призначенням. Російський вчений Азар В. ще на початку 70-х років здійснив розподіл туристичної інфраструктури на три групи: до первинної належать - підприємства та організації з послуг розміщення (готелі, кемпінги, і т.п.), до вторинної групи належать – заклади обслуговування як туристів так і місцевого населення (заклади побутового обслуговування, харчування, торгівлі, транспорт і т.п.); до третинної групи належать організації, котрі обслуговують населення країни [3,с.61]. Дещо іншим є трактування щодо туристичної інфраструктури за трьома групами – виробничою, рекреаційною, і соціальною [4].

Важливу увагу слід приділити і підходу щодо визначення туристичної інфраструктури американському вченому В. Сміту, котрий розділив її на два рівні. До першого належать організації, доходи котрих формуються 100% від надання туристичних послуг. Другий рівень – організації доходи котрих формуються загалом завдяки місцевому населенню та туристам [5].

Сучасне трактування поняття туристичної інфраструктури висвітлено у працях Ткаченко Т.І. [6, с. 132], де з точки зору пропозиції, вона поділяється на загальну та спеціальну. Вище перелічені трактування поняття туристичної інфраструктури основну увагу зосереджують на поясненні та обґрунтуванні її матеріально – технічного та ресурсного забезпечення.

Виходячи із трактувань інфраструктури, та екстраполяції даного поняття на туристичну інфраструктуру, було підтверджено дослідження О.В. Васільєва де зазначається, що виходячи із того що її сутність «полягає у забезпеченні умов існування певного явища чи процесу. То за такою ознакою до первинної інфраструктури можна віднести повітря, землю, воду і т. ін., що забезпечує загальні умови існування людини і відповідно усього, що нею створено. Тобто інфраструктура існування людства є первинною і за абсолютною значущістю найбільш цінною. З іншого боку, в загальних умовах корисність таких видів інфраструктури є незначною. І така ситуація зберігається за умови її бездефіцитності» [7, с.12]. Отже, самою простою інфраструктурою є навколишнє середовище, котре дає змогу людині підтримувати її життєдіяльність та здійснювати певні господарські процеси. Також підтвердженням розгляду інфраструктури як цілісної системи є дослідження російських економістів В.П. Федька і Н.Г. Федька, де зазначається, що «при визначенні меж інфраструктури і вичленовуванні її із системи суспільного виробництва

неприпустимо розглядати інфраструктуру як арифметичну суму галузей, які обслуговують економіку. Тільки комплекс галузей і видів діяльності, що мають функціонально єдине призначення і мають певні ознаки, може вважатися інфраструктурою» [8, с.175].

Інфраструктуру слід розглядати як таку, що зрощується з основними її елементами формуючи сферу її впливу, котрі входячи у технологічний процес та обслуговуючи його стають органічною частиною цілої системи (див. рис.1).

Рис.1. Елементи формуючі інфраструктуру як цілісну систему

Отже узагальнюючи вище вказане туристична інфраструктура – це комплекс діючих споруд і мереж виробничого, соціального і рекреаційного призначення, призначених для функціонування сфери туризму, а також розуміється сукупність загальних умов виробництва туристичного продукту, обумовлених технологічним процесом та управлінськими взаємодіями. Таким чином інфраструктура у загальному розумінні задовольняє умови виходячи із принципів її формування:

1) Принцип стійкості інфраструктури. Володіючи характеристиками системного утворення із власною взаємопов'язаною структурою реагуючи на вплив зовнішніх умов, інфраструктуру із притаманними їй чітко встановленими просторовими та часовими обмеженнями, котрі у розрізі взаємозалежності не мають можливостей суттєво змінюватись, слід розглядати як стійку систему із внутрішніми взаємозв'язками, котрі відіграють чи не найважливішу роль у

відтворювальному процесі на національному, регіональному та міжнародному рівні.

2) Суттєвим недоліком у даному випадку є часто неможливість проведення прогресивних просторових перетворень, тому що докорінна реконструкція інфраструктури призведе до колосальних витрат. Хоча дане поняття слід розглядати як сталу величину, слід не забувати про безперервні її зміни, поліпшення, збільшення, структурною перебудовою із новими складовими, адаптацію існуючих об'єктів інфраструктур під задоволення інших цілей з метою пристосування до змінних умов ринкових відносин. Так поява первинної інфраструктури була зумовлена зростанням виробництва на зміну котрій прийшла нова ера інформатизації котра витіснила одні інфраструктурні елементи та здійснила заміну іншими. Незважаючи на зміну умов здійснення народногосподарської діяльності, нерівномірність розвитку інфраструктури залишається актуальною адже її розміщення безперечно тяжіє до центрів, котрі в минулому були промисловими гігантами.

3) Принцип цілісності інфраструктури виходить із твердження М. Й. Хорунжия котрий під інфраструктурою розглядає сукупність елементів продуктивних сил у вигляді галузей, виробництв і видів діяльності, які надають цілісного характеру як усій національній економіці, так і окремим сферам та комплексам, функціональне призначення яких полягає по-перше: у створенні загальних умов, що забезпечують ефективне функціонування основного виробництва і по-друге: у забезпеченні відтворення робочої сили [9].

4) Принцип функціональної необхідності. Наявність інфраструктури є безумовною необхідністю забезпечення здійснення будь-якого соціально-економічних процесу.

5) Принцип взаємодоповнення. Впродовж історії розвитку світового господарства чітко простежується закономірність, що з появою одного інфраструктурного елементу виникає необхідність, котра чітко витікає із економічної доцільності, створення іншого. Комплексне використання складових інфраструктури забезпечує синергічний ефект та сприяє розвитку не лише туризму, а й інших галузей народного господарства.

Враховуючи вище вказане та зважаючи на швидкість трансформаційних змін у соціально-економічних процесах туристичну інфраструктуру слід розділити на три рівні за відповідальністю щодо її формування, котрі характеризували б рівні вагомості її розвитку на сферу туризму (див. рис.2):

1. Інфраструктура макрорівня – це інфраструктура котра забезпечує ефективність функціонування усіх сфер діяльності населення. Її слід розглядати у розрізі ефективності функціонування країни – це енерго - та водопостачання; інституційна (правоохоронні органи, державні органи влади та управління); інноваційна; система сільськогосподарської інфраструктури (зерносховища, кормосховища і тп.); виробнича

інфраструктура; військова (військові споруди які з певних причин становлять інтерес для розвитку сфери туризму, або залучаються у процесі надання туристичних послуг); екологічна інфраструктура. Її формування залежить від економічних, демографічних, соціокультурних, природних, науково-технічних та політико-правових чинників на загальнодержавному та міжнародному рівнях.

Рис. 2. Схематичне формування туристичної інфраструктури за рівнями вагомості впливу на розвиток сфери туризму

2. Інфраструктура мезорівня – це об’єкти котрі здійснюють безпосереднє щоденне обслуговування не лише туристичної сфери, а й потреб населення. До них можна віднести – комунальні та медичні служби, служби захисту прав людини, торгівля, банки та фінансові установи (система грошово-кредитного обігу та фінансові установи широкого профілю та вузької спеціалізації), страхові компанії, заклади розміщення, ресторани, транспортні (залізничний, авіаційний, водний, автомобільний, вокзали, депо, шляхи сполучення, аеропорти, транспортні вузли, ремонтні установи і т.п.), спортивно-розважальні заклади, інформаційно-телекомунікаційні засоби зв’язку та передачі інформації (системи розповсюдження, збору та обробки інформації комерційної, науково-технічної, статистичної, мереж провідникового та без провідникового зв’язку, засобів масового теле-радіо інформування, Інтернет). Особливу увагу слід зосередити на тому, що сюди

слід включити заклади, котрі здійснюють обслуговування безпосередньо туристів – це фірми туроператори, турагенти, екскурсійні бюро, заклади санаторно-курортного обслуговування (санаторії, профілакторії, здравниці і т.п.), заклади розміщення (готелі, мотелі, хостели, кемпінги, бази відпочинку і т.п.).

Рівень розвиненості інфраструктури макро- та мезорівня дає змогу збільшити туристичні потоки (як внутрішні так і зовнішні) та свідчать про привабливість території не лише з точки зору рекреаційної функції (лікувально-оздоровчої, спортивної чи пізнавальної), а й привабливості з точки зору ведення бізнесу. Адже відповідальність за її формування прямо залежна від створених на державному рівні умов забезпечення ефективності функціонування того чи іншого економічного процесу та можливості використання їх у підприємницькій діяльності. Яскравим прикладом є високорозвинений Європейський макрорегіон, де приріст туристичних потоків хоч і незначний але стабільний.

3. Інфраструктура мікрорівня – являє собою безпосередньо структуру туристичного підприємства утворюючись із елементів котрі покликані забезпечувати ефективну його діяльність.

Висновки. Отже поняття «туристична інфраструктура» слід трактувати у розрізі сукупності галузей і закладів, які організовують та обслуговують не лише індустрію туризму та туристську діяльність в цілому. Вона включає різноманітні транспортно-комунікативні ланцюги, системи гостинності і комунального обслуговування, а також соціокультурне середовище, що їх оточує. Хоча частина закладів туристичної інфраструктури безпосередньо зорієнтована на обслуговування відпочинку туристів разом з цим специфікою виступає те, що в більшості випадків, окрім туристів, вона обслуговує також місцеве населення. Розвиток туристичної сфери завжди є сильним стимулом удосконалення місцевої інфраструктури, освоєння конкретних територій, збільшення робочих місць.

Використані джерела:

1.Сорока І.В. Інфраструктура товарного ринку: навч. Посібн. / І.В. Сорока. – К.: НМЦВО МОіН України, НВФ «Студцентр», 2002.-608с.

2.Большой енциклопедический словарь [Електронний ресурс]– Режим доступу: http://www.vedu.ru/BigEncDic/24166

3. Азар В. И. Экономика и организация туризма. / В.И. Азар – М. : Экономика, 1972.-182с.

4. Зорин А.И. Туристский центр и центр туризма. Теория и практика физической культуры: научно-теорет. Ж-л. – 1999. - №11. – С. 23 -25.

5. Кунц Г., О. Доннел Г. Управление: системный и ситуационный анализ управленческих функций: в 2-х т.: пер. С. англ./ Г. Кунц, Г. О.Доннел – М.: Прогрес. Т1. – 1981 – 495с.

6. Ткаченко Т.І. Сталий розвиток туризму: теорія, методологія, реалії бізнесу/ Т.І. Ткаченко. – 2-ге вид., випр. Та доповн. – К.: Київ. Нац. Торг. – екон. ун-т, 2009. – 463с.

7. Васильєв О.В. Методологія і практика інфраструктурного забезпечення функціонування і розвитку регіонів України / О.В. Васильєв.- Монографія. – Харків: ХНАМГ, 2007. – 341 с.

8. Федько В.П., Федько Н.Г. Инфраструктура товарного рынка / В.П. Федько, Н.Г. Федько – Ростов Н/Д: Фенікс, 2000. – 512с.

9. Хорунжий М. Й. Організація агропромислового комплексу: [підручник] / М. Й. Хорунжий – К.: КНЕУ, 2001. – 382 с.

УДК 911.3

Удовиченко В.В., Скляренко В.С.

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ РЕКРЕАЦІЙНИХ НАВАНТАЖЕНЬ: ПРОБЛЕМАТИКА ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті окреслено зміст поняття «рекреаційне навантаження», види та геоекологічні принципи реалізації з позицій здійснення раціонального рекреаційного природокористування. Особлива увага приділена аналізу методів та методичних аспектів визначення рекреаційних навантажень.

Ключові слова: рекреаційне навантаження, геоекологічний принцип, раціональне рекреаційне природокористування.

В статье обозначены содержание понятия «рекреационная нагрузка», виды и геоэкологические принципы реализации с позиций осуществления рационального рекреационного природопользования. Особое внимание уделено анализу методов и методических аспектов определения рекреационных нагрузок.

Ключевые слова: рекреационная нагрузка, геоэкологический принцип, рациональное рекреационное природопользование.

The conception of recreation loads, types and geoecological principles of their achievement according to the key attitudes realization of rational recreation nature management are formulated and considered in this article. The key methods and methodical perspectives of estimation of recreation loads are analyzed and determined.

Key words: recreation loads, geoecological principle, rational recreation nature.

Постановка проблеми: Залучення все більшої кількості людей до процесу реалізації циклів рекреаційних занять зумовлює постійне розширення територій, охоплених рекреаційною діяльністю. Ще більш швидкими темпами відбувається процес інтенсифікації використання території, що веде до підвищення ступеня впливу рекреантів на стан природних комплексів.

У зв’язку з цим виникла проблема оптимізації рекреаційних навантажень на природні комплекси з метою запобігання деградації останніх та збереження комфортних умов для рекреаційної діяльності. Сутність цієї проблеми зводиться до обґрунтування рекреаційного навантаження на природні комплекси шляхом встановлення таких нормативів рекреаційного впливу на них, які б не перевищували меж їх здатності до відновлення.

Актуальність дослідження: Рекреаційна місткість території є одним з найважливіших показників, який визначається та враховується в процесі планування будь-якого туристсько-рекреаційного комплексу, у тому числі, формування вільних економічних зон туристсько-рекреаційного типу. За умов надмірного тривалого рекреаційного навантаження природне середовище, незважаючи на те, що рекреаційна діяльність є одним з найбільш екологічно безпечних видів господарства, зазнає значних, зазвичай негативних змін. Іншим специфічним несприятливим явищем надмірного рекреаційного навантаження є виникнення психологічного

дискомфорту рекреантів, що призводить до зниження ефекту оздоровлення та відпочинку. Отже, питання визначення та аналізу рекреаційних навантажень не втрачає своєї значущості та актуальності.

Аналіз досліджень і публікацій. У вітчизняній науковій літературі представлена достатньо значна кількість публікацій, які стосуються визначення змісту поняття «рекреаційне навантаження», зокрема таких авторів, як Бейдик О.О., Масляк П.О. та ін., так і методики визначення норм навантажень, рекреаційної ємності території та деяких аспектів їх практичного використання: Гродзинський М.Д., Стафійчук В.І., Шищенко П.Г., Фоменко Н.В.

Нормативам визначення рекреаційних навантажень на природні комплекси присвячена значна кількість публікацій. Але оскільки результатів масових багаторічних спостережень все ще небагато, то більшість наявних нормативів нажаль ґрунтуються або на даних одиничних спостережень, або ж виводяться суто емпірично із досвіду проектування та експлуатації. У той же час нормативи повинні бути «районованими», тобто забезпечувати рівновагу природних компонентів конкретних районів та їх функціональних зон з урахуванням інтенсивності впливу на них та наявного режиму використання.

З іншого боку єдиного кадастру рекреаційних навантажень на ландшафтні комплекси все ще не існує. Наявні довідники, посібники, методичні рекомендації часто не містять посилань на методи їх одержання, не є достатньо науково обґрунтованими та не мають регіональних коефіцієнтів використання. Як правило, відсутня екологічна експертиза визначених норм навантажень на природні ландшафтні комплекси. Нажаль, слабо освоєний в Україні і світовий досвід нормування рекреаційних навантажень.

Метою статті є проаналізувати існуючі сучасні методичні аспекти визначення та розрахунку рекреаційних навантажень, проблемні моменти їх практичного застосування.

Виклад основного матеріалу. Рекреаційне навантаження у різноманітних літературних джерелах визначається здебільшого як допустима кількість рекреантів на одиницю площі, які одночасно можуть перебувати на даній території, після її пристосування до рекреаційних потреб, і яка не викликає негативних наслідків у стані природного середовища [2]. Ступінь рекреаційного навантаження залежить від особливостей ландшафтної структури території та функціональної спрямованості її рекреаційного використання.

Рекреаційне навантаження визначається також як сумарна кількість відвідувачів на одиницю площі (га) протягом одиниці часу.

Рекреаційне навантаження виражається в кількості людей або людино-днів на одиницю площі або рекреаційний об’єкт за певний проміжок часу (зазвичай день або рік). Одиницею виміру рекреаційного навантаження є люд-год/га, або люд-день/га. Остання є більш зручною для практичного використання і означає, що протягом всього комфортного

періоду рекреаційного використання на ділянці площею в 1 га щоденно тривалістю 8 год (загальноприйнятий світловий день) відпочиває одна людина.

Рекреаційне навантаження – це також агрегатний показник безпосереднього впливу рекреантів, їх транспортних засобів, будівництва рекреаційних споруд на природні ландшафтні комплекси [6].

Згідно з іншим підходом, рекреаційне навантаження визначається як ступінь безпосередньої дії людини на рослинний покрив [7].

Рекреаційне навантаження – це і рівень сукупного антропогенного впливу на природний комплекс певної території в процесі рекреаційної діяльності (витоптування, ущільнення ґрунту, забруднення поверхні відходами, знищення рослинного покриву, збідніння тваринного світу тощо) [3].

Рекреаційне навантаження – це показник, що характеризується кількістю рекреантів на одиницю площі за певний період часу. При цьому визначають рекреаційне навантаження шляхом обліку часу перебування рекреантів на пробних площах або в лісовому масиві (лісопарку, парку, зоні відпочинку), а також розраховують для всієї території рекреаційних лісів, виходячи з чисельності міського та сільського населення, кількості рекреантів, які перебувають на даній ділянці. Рекреаційні навантаження відбуваються в результаті масового відвідування населенням місць відпочинку та в процесі розвитку туризму в цілому.

До складу основних *рекреаційних впливів* на природне середовище належать витоптування, ущільнення ґрунту і його забруднення, видалення та знищення фіто маси.

Розрізняють допустимі (оптимально та граничнодопустимі) та деструкційні (критичні й катастрофічні) рекреаційні навантаження. При виникненні допустимих навантажень у природі відбуваються зміни зворотного характеру. Ландшафтні комплекси за таких умов здатні до самовідновлення, але при цьому втрачаються деякі ландшафтні елементи та порушуються існуючі взаємозв’язки. Так, за таких умов у лісових ландшафтних комплексах, наприклад, спостерігається зрідження деревостанів і підросту, збіднення видового складу травостою. При критичних і катастрофічних рекреаційних навантаженнях відбуваються незворотні зміни ландшафтних комплексів, істотна перебудова просторово-часової ландшафтної структури. Перевищені, необґрунтовано високі рекреаційні навантаження, які є однією з форм прояву антропогенізації природного середовища, негативно позначаються на станах природних комплексів, що є особливо неприпустимим в межах природно-заповідних територій.

Для потреб визначення міри рекреаційних навантажень на ландшафтні комплекси територій природно-заповідного фонду використовуються *геоекологічні принципи*, зокрема:

- збереження ландшафтного різноманіття в процесі рекреаційного природокористування;

- повсюдності й профілактичності природоохоронних заходів;
- оптимізації взаємодії людини та природи;
- раціонального використання пейзажного різноманіття ландшафтних комплексів, що передбачає рівномірний територіальний розподіл рекреантів.

Методика визначення рекреаційних навантажень. Загальна система процесу природокористування охоплює три механізми охорони навколишнього середовища:

1) адміністративно-правовий, який охоплює систему обмежень або норм природокористування;

2) планово-економічний, котрий доповнює попередній та передбачає вибір оптимального з усіх можливих варіантів багатоцільового природокористування;

3) механізм платного природокористування, в основі якого лежить принцип компенсування втрат в результаті здійснення процесу природокористування.

Проблемою використання двох останніх механізмів залишається відсутність надійних вартісних оцінок природних ресурсів, особливо тих, що використовуються для потреб нематеріального, зокрема й рекреаційного природокористування.

Технологія раціонального рекреаційного природокористування, метою якого в тому числі є охорона природно-територіальних комплексів, включає такі принципи та методи територіальної організації рекреаційних територій, за умови дотримання яких досягається максимальна відповідність рекреаційних ресурсів рекреаційним потребам населення.

Досить результативними методами регулювання актуальних рекреаційних навантажень виступають *рекреаційне районування* та *зонування*, за умови здійснення яких рекреаційне освоєння регулюється у відповідності до прийнятого режиму охорони та використання окремих районів та зон. При цьому для кожного рекреаційного району або зони визначається власний рівень рекреаційного використання, який залежить від рекреаційної цінності території, стійкості природних комплексів та низки чинників антропогенного походження. До останніх, у першу чергу, відноситься специфіка тих чи інших форм рекреаційної діяльності, характер їх вимог до якості природних комплексів, просторово-часові закономірності розподілу рекреантів територією рекреаційних районів. Так, наприклад, мисливський туризм і прогулянковий відпочинок створюють абсолютно різні системи обрахунку інтенсивності освоєння та сумісності з іншими видами діяльності на одній і тій самій території. Щільність рекреантів у першому випадку буде незрівнянно нижчою, до того ж, мисливський туризм несумісний з іншими видами рекреаційного використання території. Прогулянковий туризм, навпаки, може вдало поєднуватися з багатьма іншими видами рекреаційної діяльності.

Ще більш складною проблемою є визначення залежності між рівнем освоєння території та реакційною діяльністю людей. Так, надмірна

насиченість території устаткуванням та рекреантами змінює красу ландшафтів, порушує рівновагу у системі «природа-людина», що легко спонукає рекреаційний район до самознищення. З цієї точки зору більш виправданою є наявність значної кількості порівняно невеликих центрів відпочинку, ніж небагатьох великих та водночас одноманітних підприємств з обслуговування туристів. Це є своєрідна контр відповідь населення процесу глобалізації, яка породжує у той же час уніфікацію.

Дотепер залишається невирішеною і проблема визначення ступеня впровадження інженерно-технічних засобів у природні комплекси. З одного боку, внаслідок такого впровадження змінюється «природність» ландшафтів, а з іншого, підвищується їх стійкість до навантажень у порівнянні із необлаштованою територією. Вважається, що у загальному територіальному балансі рекреаційного району, території із природними та мало зміненими ландшафтами повинні складати значний відсоток, оскільки у відповідності до результатів багатьох соціологічних опитувань саме незайманість природи залучає основну масу рекреантів до відвідування регіонів.

Нині існує та використовується ряд *методик* визначення рекреаційних навантажень. Однак в Україні, крім Державних будівельних норм України 360-92 «Містобудування. Планування і забудова міських і сільських поселень», жодна з подібних методик не має нормативного характеру і не є обов’язковою для виконання.

Важливою ланкою механізму визначення величини рекреаційного навантаження є регламентування процесу відвідування та перебування рекреантів в межах природно-заповідних територій. Одним з параметрів допустимого рекреаційного навантаження є кількість рекреантів, при якій з урахуванням часу їхнього перебування не відбувається суттєвих змін просторової ландшафтної структури території. Основним індикатором при визначенні допустимого рекреаційного навантаження на ландшафтні комплекси є стан рослинного покриву. Визначення величин рекреаційних навантажень здійснюється шляхом застосування вибіркових *методів*: *хронометричного* і *моментного*. Також можуть бути використані *розрахункові* методи. Одним з прикладів їх застосування є сформульовані для конкретних соціальних і природних умов п’ять *стадій рекреаційної дигресії*, емпірично встановлені Казанською Н.С. [1].

Так, перша стадія дигресії характеризується перевантаженням непорушеної, пружної під ногами лісової підстилки, розвитком певного набору характерних для даного типу ландшафту трав’яних видів, а також пануванням багаточисельного різновікового підросту.

На другій стадії дигресії присутні стежки, які займають не більше 5% від загальної площі. На цій стадії розпочинається витоптування лісової підстилки.

На третій стадії дигресії ділянки із притоптаною підстилкою займають до 10-15% всієї площі. Потужність останньої значно зменшена. Ця обставина разом зі збільшенням ступеня освітлення за рахунок

розрідження верхнього ярусу дерев, підросту та підліску призводить до проникнення лучних і навіть рудеральних видів під полог лісу. Збережений підріст мало диференційований, та за таких умов майже відсутні паростки ценозоутворюючих порід.

На четвертій стадії дигресії біогеоценоз набуває своєрідної структури, яка характеризується утворенням галявин та стежок. На таких галявинах повністю знищена лісова підстилка; натомість зростають лучні трави, спостерігається ущільнення ґрунту. Витоптані ділянки займають до 15-20% площі.

На п'ятій стадії дигресії витоптані площі становлять до 60-100% території. Значною є частина фрагментів території, взагалі позбавлених рослинності. При цьому лише у вигляді плям зберігаються ділянки, на яких зростають бур'яни та однорічні рослини. Підріст тут майже повністю відсутній. Різко збільшеним є освітлення під пологом лісу. Всі збережені дорослі дерева є хворими або мають механічні пошкодження; у переважній більшості корені їх оголені та виступають над поверхнею ґрунту.

Оптимально допустимі рекреаційні навантаження на ландшафтні комплекси визначаються також шляхом застосування методів *моделювання* або *пробних площ*. Базовим при цьому є метод пробних площ, котрий дозволяє оцінити вплив певного виду відпочинку на ландшафтні комплекси, та ґрунтується на врахуванні зв'язку рекреаційних навантажень із відповідними змінами, які відбуваються у природних ландшафтних комплексах. Визначення рекреаційних навантажень цим методом проводиться шляхом обліку часу перебування рекреантів на пробних площах з метою уточнення нормативів цих навантажень на ландшафтні комплекси відповідних територій. Після закінчення проведення облікових робіт у визначені дні обчислюють значення рекреаційного навантаження на 1 гектар в середньому за день сприятливого для рекреації періоду [6].

Існує та застосовується також методика визначення рекреаційних навантажень на туристичні території та об'єкти з урахуванням повного *циклу їх використання*. До єдиного циклу відносять три такі періоди: 1) до початку туристичного сезону (до початку використання); 2) впродовж використання; 3) після закінчення туристичного сезону (після використання). Так, до початку туристичного сезону проводиться детальний фізико-географічний опис виділених територій. Оцінюються всі компоненти природного комплексу: рельєф і корисні копалини, враховуються кути нахилу поверхні, породи, якими складена територія, характер їх залягання, особливості ґрунтів; рослинний і тваринний світ, води, повітря. Усі компоненти розглядаються з урахуванням їх «оптимального стану» та стадії рекреаційної дигресії. Також аналізуються соціально-економічні показники: доходи від використання, наявність інфраструктури, сучасний та минулий стан тощо.

Впродовж туристичного сезону спостереження здійснюються у робочі та неробочі дні із комфортною та дискомфортною погодою. Точність результатів при цьому залежить від кількості днів спостережень.

Як вже зазначалося вище, рекреаційне навантаження виражається кількістю людей (або людино-днів) на одиницю площі або рекреаційного об'єкту за певний проміжок часу (зазвичай за день або рік) в залежності від виду відпочинку. Так, для визначення рекреаційних навантажень зазвичай використовують наступні параметри:

- одночасна кількість відпочиваючих, тобто людей, об'єднаних одним видом відпочинку на одиниці площі за обліковий період (*P*), яка вимірюється в люд./га;
- сумарний час кожного виду відпочинку на одиниці площі за обліковий період (*i*) (год./га);
- тривалість облікового періоду в годинах (*T*) (1 рік становить 8760 годин).

Використовуючи зазначені параметри, рекреаційне навантаження можна визначити за наступною формулою (1):

$$\mathrm{i} = \mathrm{TP} \qquad (1)$$

Середньорічне рекреаційне навантаження на облікових ділянках можна визначити наступним чином (2):

$$\mathrm{P_{ср}} = 365^{-1}\mathrm{E}_1^n\mathrm{XP}_n f_{\text{Д}} \qquad (2)$$

де $P_{ср}$ – середньорічне рекреаційне навантаження, люд./га;

$P_1,...,P_n$ – середні за звітний період одночасні рекреаційні навантаження у різні пори року у неробочі та робочі дні з комфортною і дискомфортною погодою, люд./га;

$f_1,...,f_Д$ – середня багаторічна кількість неробочих та робочих днів із комфортною та дискомфортною погодою у різні пори року, дні.

Для визначення еколого-рекреаційної ємності, а також і рекреаційно-ресурсного потенціалу об'єкту необхідним є обчислення допустимого рекреаційного навантаження, яке не буде зумовлювати виникнення незворотних змін. Визначається даний показник чисельністю рекреантів на одиницю площі, часом їх перебування на об'єкті рекреації та видом відпочинку. Вимірюється рекреаційне навантаження у такому випадку з розрахунку на кожну годину спостережень (людино-годин/га). Для цього протягом години фіксуються зміни одночасної щільності туристів та часові інтервали цих змін. Середню одночасну щільність рекреантів можна обчислити наступним чином (3):

$$\text{Д}_{\text{год}} = \Sigma \mathrm{D_i} \cdot \mathrm{T_i} / 60 \qquad (3)$$

де: $Д_{год}$ – середня одночасна густота рекреантів впродовж години, люд./га;

D_i – і-та одночасна густота рекреантів, люд./га;

T_i – час перебування і-тої одночасної густоти рекреантів, хвилин;

60 – сумарний час спостережень, хвилин.

Рекреаційне навантаження може також відображати середню кількість рекреантів, які впливають на природний комплекс протягом години. Цей показник можна визначити за формулою (4):

$$N_{год} = D_{год} \cdot T \qquad (4)$$

де $N_{год}$ – рекреаційне навантаження за годину, люд.-год./га;

$D_{год}$ – середня одночасна щільність рекреантів впродовж години, люд./га;

T – тривалість перебування рекреантів на об'єкті (одна година).

Наведені вище методичні підходи дозволяють врахувати неоднаковий час перебування відпочиваючих на певній території і, як наслідок, визначити різні види навантажень, які вони здійснюють на природні комплекси. Враховуючи спостереження за день, можна визначити середньогодинне рекреаційне навантаження (5):

$$N_{сер.год} = \Sigma N_i / n \qquad (5)$$

де $N_{сер.год}$ – середньогодинне рекреаційне навантаження за добу, люд.-год./га;

N_i – рекреаційне навантаження і-тої години спостереження, люд.-год./га;

n – кількість годин періоду спостереження.

Рекреаційне навантаження за добу обчислюється за формулою (6):

$$N_д = N_{сг} \cdot t \qquad (6)$$

де $N_д$ – рекреаційне навантаження за добу, люд.-год./га;

$N_{сг}$ – середньогодинне рекреаційне навантаження, люд.-год./га;

t – кількість годин відпочинку.

За даними вибіркових добових досліджень середньодобове навантаження визначається як (7):

$$N_д = \Sigma N_{дi} / n \qquad (7)$$

де $N_д$ – середньодобове рекреаційне навантаження, люд.- год. / га.;

$N_{дi}$ – рекреаційне навантаження і- тої доби спостереження, люд.-год. / га;

n – кількість діб відпочинку.

Річне рекреаційне навантаження можна визначити шляхом застосування наступного підходу (8):

$$N_р = N_д \cdot t \qquad (8)$$

де $N_р$ – рекреаційне навантаження за рік, люд.-год./га;

$N_д$ – середньодобове рекреаційне навантаження, люд.-год./га;

t – кількість діб відпочинку.

Даний показник для різних стадій рекреаційної дигресії буде неоднаковим. Середній для всіх стадій рекреаційної дигресії показник рекреаційного навантаження можна визначити наступним чином (9):

$$N_p = \Sigma N_{pi} / n \qquad (9)$$

де N_p – середнє рекреаційне навантаження для всієї ділянки спостережень за рік, люд.-год./га;

N_{pi} – річне рекреаційне навантаження і-тої стадії рекреаційної дигресії, люд.-год./га;

n – кількість стадій рекреаційної дигресії.

Зазвичай по закінченню туристичного сезону необхідним є виявлення змін, що відбулися на ділянках із різними стадіями прояву рекреаційної дигресії. Ті з них, що до початку наступного туристичного сезону повернуться до початкового стану, відносять до ділянок із допустимим рекреаційним навантаженням. Таким чином, встановлюється межа між недопустимою та оптимальною стадіями рекреаційної дигресії. Величину річного рекреаційного навантаження на оптимальній стадії рекреаційної дигресії приймають за еколого-рекреаційну ємність всієї досліджуваної території. Враховуючи це, річний рекреаційно-ресурсний потенціал території обчислюється наступним чином (10):

$$РРП = S \cdot ЕРЄ_{сер.доб.} \cdot t \qquad (10)$$

де РРП – рекреаційно-ресурсний потенціал території, люд.- год.;

S – площа території, га;

$ЕРЄ_{сер.доб.}$ – середньодобова еколого-рекреаційна ємність, люд.-год./га;

t – кількість діб відпочинку.

Для об’єктів із приблизно однаковим рекреаційним навантаженням, яке здійснюють окремі рекреанти, доцільно застосовувати іншу, більш просту методику визначення. Так, для кожної стадії рекреаційної дигресії фіксується кількість відвідувачів без урахування часу їх перебування. Облік проводиться за кожну годину спостережень. Після цього по черзі обчислюється рекреаційне навантаження за добу, середньодобове та річне (люд./га). На наступному етапі визначається середнє рекреаційне навантаження за рік для всієї модельної ділянки. Показник еколого-рекреаційної ємності для неї можна отримати, використовуючи дані середньодобового рекреаційного навантаження на оптимальній стадії рекреаційної дигресії. Тоді рекреаційно-ресурсний потенціал буде дорівнювати (11):

$$РРП = S \cdot ЕПЄ_{сер.доб.} \cdot t \qquad (11)$$

де РРП – рекреаційно-ресурсний потенціал території, люд.-год.;

S – площа території, га;

$ЕРЄ_{сер.доб.}$ – середньодобова еколого-рекреаційна ємність, люд.-год./га;

t – період експлуатації ресурсів, діб/рік.

Наведені показники та норми визначення рекреаційних навантажень являють собою базис для визначення місткості (ємності) рекреаційних

територій. Рекреаційна ємність – це кількість відпочиваючих, які без суттєвої шкоди для природних комплексів можуть перебувати на певній території (акваторії) у певний проміжок часу. Рекреаційна ємність залежить від норми навантаження, площі рекреаційної території, часу перебування рекреантів у її межах, тривалості сприятливого погодного періоду.

Рекреаційна ємність визначається окремо для кожного сезону наступним чином (12):

$$V_i = \frac{N_i \cdot S_i \cdot C}{D_i} \qquad (12)$$

де V_i – рекреаційна ємність і-тої території, осіб;

N_i – норма рекреаційного навантаження на і-ту територію, осіб/км^2;

S_i – площа і-тої рекреаційної території, км^2;

C – тривалість рекреаційного періоду, днів;

D_i – середня тривалість перебування туристів та відпочиваючих на і-тій території, днів.

Отже, як ми бачимо із вище окреслених методів та методичних прийомів визначення рекреаційних навантажень, переважну більшість становлять математичні, які у той же час ґрунтуються на результатах емпіричних досліджень.

Висновки. Отже, природні комплекси характеризуються різним ландшафтним різноманіттям і залежно від цього, а також від специфіки рекреаційної діяльності у різні сезони року, визначаються норми рекреаційних навантажень. В свою чергу норми рекреаційного навантаження є базою для визначення місткості рекреаційних територій. Здатність природних ландшафтних комплексів протистояти рекреаційним навантаженням являє собою стійкість. Стійкість визначає шляхи розвитку комплексів та регулює їхню ємність як рекреаційних територій.

Використані джерела:

1. Казанская Н.С., Ланина В.В., Марфенин М.М. Рекреационные леса (состояние, охрана, перспективы использования). – М.: Лесная промышленность, 1977. – 96 с.
2. Кравців В.С., Гринів Л.С., Копач М.В., Кузик С.П. Науково-методичні засади реформування рекреаційної сфери – Львів: НАН України. – ІРД НАН України. – 1999. – 78 с.
3. Масляк П.О. Рекреаційна географія: навч.посіб. / П.О.Масляк. – К.: Знання, 2008. – 343 с.
4. Методи геоекологічних досліджень: Навчальний посібник. За ред. М.Д. Гродзинського та П.Г. Шищенка. – К.: ВЦ "Київський університет", 1999. – 243 с.
5. Мироненко Н.С., Твердохлєбов И.Т. Рекреационная география. – М., Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 207 с.
6. Стафійчук В.І. Рекреалогія. Навчальний посібник. – К.: Альтерпрес, 2006. – 264 с.
7. Фоменко Н.В. Рекреаційні ресурси та курортологія. – К.: Центр навчальної літератури, 2007. – 312 с.
8. Янковська Л. Дослідження стійкості геосистем (історія та сучасний стан) // Історія української географії. – 2008. – Вип. 18.

Илякова О.Ю.

РАЗВИТИЕ СОБЫТИЙНОГО ТУРИЗМА

В данной статье рассматривается событийный туризм, динамично развивающийся в настоящее время. Автор раскрывает сущность понятия «событийный туризм», выделяет и описывает характерные особенности этого вида туризма и его преимущества в сравнении с другими видами туризма. Статья содержит аргументы, доказывающие популярность данного вида туризма.

This article the fastest growing segment of the tourism industry-"event tourism" and definition of the term. The author describes the main features and advantages of this respectively new type of tourism and proves its attractiveness and success on the market.

По данным Всемирной туристской организации, наиболее перспективными сегментами туристского рынка являются экологический, культурно-познавательный, тематический, специализированный туризм, подразумевающий такие виды, как научный, учебный, спортивный, событийный, лечебно-оздоровительный туризм и другие.

В настоящее время все большую популярность приобретает такой вид туризма, как событийный. Этот вид туризма в значительной степени начал развиваться во второй половине прошлого века, особенно в 1970-х годах. В последнее время проявляется растущий интерес и признание потенциальной ценности события для экономики, общества и культуры страны, а также для восстановления окружающей среды.

Поверхностный анализ спроса туристского рынка показывает, что в последние годы наблюдается рост интереса к событийным, фестивальным мероприятиям, в ходе которых турист получает больше положительных эмоций от путешествия, чем от простого пляжного тура с богатой экскурсионной программой.

Событийный туризм – это вид туризма, ориентированный на посещение местности в определенное время, связанный с каким-либо событием. Под событием следует понимать совокупность явлений, выделяющихся своей неоднозначностью, значимостью для данного общества или человечества в целом, для малых групп или индивидуумов. Оно может иметь вид разового неповторимого явления или периодического, наблюдаемого ежегодно или в определенные периоды времени. Самым важным при формировании туров подобного рода, как правило, является заблаговременное планирование. В этом потенциальным туристам помогают ежегодные календари туристских событий. Турист заранее планирует, какое событие он будет посещать и на основании этого строится будущий тур. [1, 134]

Событийный туризм всегда индивидуален, так как каждый турист выбирает событийное мероприятие опираясь на собственный вкус, а туроператор комплектует этот тур согласно потребностям потенциального туриста.

Событийный туризм – направление сравнительно молодое и чрезвычайно интересное. Особенность событийного туризма заключается в

том, что такие туры можно гармонично сочетать с различными программами. Например, экскурсионными. Уникальные туры, сочетающие в себе традиционный отдых и участие в самых зрелищных мероприятиях планеты, постепенно завоевывают все большую популярность.

Событийный туризм – это перспективный и динамично развивающийся вид туризма.

Безусловно, событийный туризм – продукт менее востребованный, нежели пакетные туры по массовым направлениям. Подобные предложения прежде всего пользуются спросом либо у ценителей, обладающих четко сформированным запросом, либо же у туристов, которые желают разнообразить свой привычный отдых чем-то новым. [2, 74]

Целевая аудитория событийного туризма – это обеспеченные туристы с доходом выше среднего, а также компании, состоящие из нескольких пар.

Данный вид туризма можно классифицировать по масштабу события (национального или международного уровня) и по тематике события.

Посещение ярких и часто неповторимых событий в культурной, спортивной или деловой жизни в масштабах региона или всего мира - основа событийного туризма.

Существует множество поводов для организации событийных туров. Можно выбрать крупные спортивные события, такие, как Олимпиады, мировые и европейские чемпионаты по футболу, гонки «Формулы-1», теннисные, хоккейные и другие турниры.

В мире культуры популярны различные фестивали, которые ежегодно проводятся во многих странах мира и представлены арт-фестивалями, классическими, джаз- и рок-, фолк- музыкальными фестивалями, кинофестивалями, цветочными фестивалями и многими другими. К значительным событиям в мире музыки относятся концерты мировых знаменитостей.

Наиболее зрелищными событиями мирового уровня считаются карнавалы, исторически приуроченные к началу католического Великого поста. Однако наряду с карнавальными торжествами существует большое количество народных праздников, фестивалей национальных культур, ярмарок. В деловой жизни важную роль играют профильные бизнес-выставки и экономические форумы.

В событийном туризме можно выделить несколько тематических видов:

1) национальные фестивали и праздники:

- фестиваль Св. Патрика в Лондоне (Великобритания);
- фестиваль Св. Патрика в Дублине (Ирландия);
- фестиваль культур в Берлине (Германия);
- парад сексуальных меньшинств Pride London в Лондоне (Великобритания);
- парад любви (Love Parade) в Берлине (Германия);

- парад сексуальных меньшинств Pride Amsterdam в Амстердаме (Нидерланды);
- парад военных татуировок в Эдинбурге (Шотландия);
- празднование дня рождения Наполеона Бонапарта, Аяччо (Корсика).

2) театрализованные шоу:

- праздник на льду, шоу Romanza (Германия);
- шоу Lord of the Dance (Великобритания);
- праздник на льду, шоу Mystery (Германия);
- фестиваль «Цирк будущего», Париж (Франция);
- праздник на льду, шоу Romanza, Вена (Австрия).

3) фестивали кино и театра:

- фестиваль короткометражных фильмов в Оберхаузене (Германия);
- Каннский фестиваль, Канны (Франция);
- театрализованный фестиваль Spierlart, Мюнхен (Германия);
- фестиваль «Вишневый лес», Москва (Россия);
- фестиваль оперного искусства, Верона (Италия).

4) гастрономические фестивали:

- международный фестиваль пива, Берлин (Германия);
- большой британский фестиваль, Лондон (Великобритания);
- Октоберфест, Мюнхен (Германия);
- фестиваль морепродуктов, о в Гров (Испания);
- праздник молодого вина Божоле Нуво (Франция);
- парижский салон шоколада, Париж (Франция).

5) фестивали и выставки цветов:

- выставка цветов в Челси, Лондон (Великобритания); - выставка цветов во дворце Хэмптон Корт, Лондон (Великобритания);
- фестиваль хризантем (Япония);
- выставка тюльпанов (Нидерланды);
- фестиваль бонсай, Нара (Япония).

6) модные показы:

- Ready to Wear, Париж (Франция);
- Men s Fashion, Париж (Франция);
- Milano Moda Bouna, Милан (Италия).

7) аукционы:

- аукционы Сотби;
- аукционы Кристи;
- аукционы Дрюо, Париж (Франция).

8) фестивали музыки и музыкальные конкурсы:

- фестиваль Capricies, Кранс Монтана (Швейцария);
- фестиваль Ars Musica, Брюссель (Бельгия);
- фестиваль «Снег и Симфония», Санкт Мориц (Швейцария);
- фестиваль TDK TIME WARP, Маннхайм (Германия);
- фестиваль поп музыки Pink Pop, Ландграаф (Нидерланды);
- фестиваль джаза в Монтре (Швейцария);
- фестиваль музыки и искусств в Хенли (Великобритания);

- фестиваль джаза в Стокгольме (Швеция);
- музыкальный конкурс им. П.И. Чайковского, Москва (Россия);
- музыкальный конкурс «Евровидение».

9) спортивные события:

- Олимпиады и международные состязания;
- автогонки Формула 1;
- автогонки NASCAR, США;
- ралли;
- мотогонки.

10) международные технические салоны:

- авиасалон в Ле Бурже, Париж (Франция);
- авиакосмический салон в Жуковском (Россия);
- авиасалон в Чжухае (КНР);
- авиасалон на острове Лангкави (Малайзия);
- автосалон в Женеве (Швейцария);
- автосалон в Москве (Россия);
- «Салон часов», Женева, Цюрих (Швейцария). [3, 57]

На сегодняшний день событийный туризм динамично развивается и в России. Практически каждый город в России интересен своими культурными и спортивными событиями, проходящими при немалом стечении зрителей.

Популярны в России и спортивные события, такие, как Кубок Кремля по теннису, хоккейные турниры и футбольные матчи. Значительный рост въездного потока туристов обеспечил также музыкальный конкурс «Евровидение-2009». Ежегодно проводится Московский международный кинофестиваль, различные этнические, фольклорные и военно-исторические праздники.

Большой потенциал превратиться в события высокого мирового уровня есть у музыкальных фестивалей, посвященных всемирно известным русским композиторам. Россия ожидает туристского бума от Олимпиады в Сочи в 2014 году. [4, 116]

До конца года в России будет создан единый интерактивный национальный календарь туристских событий. В нем будет содержаться вся информация о привлекательных для зарубежных и российских туристов событиях, происходящих не только в столице, но и в регионах.

При разработке календаря будет учитываться опыт европейских городов, событийный ряд которых существенно помогает развитию туризма. Сейчас собирается информация заявочного характера о привлекательных для туристов событиях. Над составлением календаря работают эксперты, которые досконально проверяют события на всех уровнях. Грамотно поданная информация привлечет иностранных туристов в регионы. Самое пристальное внимание будет уделено низкому сезону, независимо от времени его наступления. Например, в Петербурге низким сезоном считается зима, в Москве же, напротив, спрос на посуточное жилье падает летом.

При департаменте туризма создана рабочая группа по военно-исторической реконструкции, члены которой пришли к выводу о целесообразности проведения не более четырех крупных исторических реконструкций в России в год. Сейчас определяются даты, к которым будут приурочены эти мероприятия.

Календарь туристских событий будет составлен так, чтобы турист, приехав в какой-либо субъект Российской Федерации всегда имел возможность посетить понравившееся ему мероприятие. Упор при создании календаря будет сделан в основном на событиях, происходящих в низкий сезон, хотя сезонность в разных регионах России различна. [5]

Если в жизни туристского объекта нет события сложившегося исторически как традиции, его придумывают специально. Следовательно, имеет место проведение кампании по продвижению туристского продукта, ориентированного на событие, привлечение массы посетителей, следовательно, получение дохода от туристов желающих посетить местность не только с целью осмотра достопримечательностей, но и с целью познакомиться с культурой и бытом какой-либо страны или региона.

Стимулирование продаж туристских услуг способствует активизации продаж туристских услуг, ускорению ответной реакции и положительному подкреплению поведения потребителей.

Продвижение товара – это система мероприятий, направленных на увеличение объема продаж. Продвижение товара сочетает в себе такие маркетинговые мероприятия, как рекламу, формирование общественного мнения (паблик рилейшнз – ПР), прямые продажи, стимулирование сбыта и пропаганду. Первые три метода обычно объединяют под одним понятием – формирование коммуникаций.

Объектами стимулирования сбыта в туристском бизнесе могут быть конечные потребители (потенциальные и реальные туристы).

Основными задачами стимулирования сбыта для конечных потребителей являются:

- поощрение более интенсивного потребления туров или отдельных туристских услуг;
- побуждение к приобретению новых туров или услуг, которыми потребитель ранее не пользовался;
- формирование лояльности к компании;
- напоминание о поездке (сувениры, подарки);
- привлечение клиентов конкурентов. [6]

Участники событийных туров предъявляют повышенные требования к средствам размещения, особенно к их классическому типу - гостиницам, транспорту (удобство доставки к месту события), предприятиям общественного питания и к услугам гидов переводчиков. Особенность событийного туризма в том, что ежегодно он пополняется новыми событийными турами, которые из случайных переходят в разряд регулярных.

Следует отметить, что событийный туризм является уникальным видом туризма, так как он неисчерпаем по содержанию, этот вид туризма можно постоянно пополнять. Это говорит о том, что событийный туризм будет актуален всегда и правительства стран или регионов должны уделять этому виду туризма должное внимание. Ряд экспертов полагает, что в недалеком будущем число участников событийных туров превысит число участников экскурсионных туров.

Основным достоинством событийного туризма является и тот факт, что для развития данного вида туризма не требуется наличие богатых туристско-рекреационных ресурсов. Таким образом, событийный туризм является альтернативным видом туризма для регионов, не обладающих выдающимся историко-культурным наследием, а также природными ресурсами. Кроме того, событийный туризм способствует продвижению национального туристского продукта, развитию межрегиональных связей, а это, в свою очередь, увеличивает престиж региона или страны, делает его наиболее популярным для туристов, привлекает инвесторов, положительно влияет на экономическую составляющую региона или страны посещения, повышает туристский ресурсный потенциал страны в целом.

Використанні джерела:
1. Бабкин А.В. Специальные виды туризма: учеб. Пособие / А.В. Бабкин - Ростов-на-Дону: Феникс, 2008. - 252 с. (Высшее образование).
2. Малахова Н.Н. Инновации в туризме и сервисе/Н.Н. Малахова, Д.С. Ушаков. – Изд. 2-е. доп. и перераб. – Ростов н/Дону: Издательский центр «МарТ»; Феникс, 2010.
3. Карнавалы. Праздники / Ред. группа: Т. Каширина, Т. Евсеева – М.: Мир энциклопедий, 2005. – 184 с.: ил. – (Самые красивые и знаменитые).
4. Долженко Г.П., Шмыткова А.В. Событийный туризм в Западной Европе и возможности его развития в России // Известия высших учебных заведений. Северо-Кавказский регион. Серия: Общественные науки. - 2007. - № 6.
5. http://www.ratanews.ru
6. Алексеева, О.В. Программно-целевой метод стратегического планирования как условие устойчивого развития туризма в регионе [Текст] / О.В. Алексеева // Управление экономическими системами: электронный научный журнал. – 2011. - №8 (32). гос. рег. статьи 0421100034/. - Режим доступа к журн.: http://uecs.mcnip.ru

УДК 911.3

Пендерецький О.В.

КЛАСТЕРНИЙ ПІДХІД ДО ПРОМИСЛОВОГО ТУРИЗМУ

Запропоновано кластерні підходи щодо становлення промислового туризму в нашій державі. Показано, що ідентифікація туристичного кластера (ресурси, структура, межі, вид) необхідна в процесі його формування, розвитку і подальшого вдосконалення. Важливе місце займають взаємозв'язки між його елементами, які ґрунтуються не тільки на економічній вигоді учасників кластеру, але і орієнтовані на створення і реалізацію якісних туристичних послуг, що задовольняють потреби як туристів, так і території.

Ключові слова: промисловий туризм, туристичний кластер, учасники кластеру, середовище існування кластеру, взаємозв'язки, туристичний продукт.

Предложено кластерные подходы по становлению промышленного туризма в нашей стране. Показано, что идентификация туристического кластера (ресурсы, структура, границы, вид) необходима в процессе его формирования, развития и дальнейшего совершенствования. Важное место занимают взаимосвязи между его элементами, которые основываются не только на экономической выгоде участников кластера, но и ориентированы на создание и реализацию качественных туристических услуг, удовлетворяющих потребности как туристов, так и территории.

Ключевые слова: промышленный туризм, туристический кластер, участники кластера, среда обитания кластера, взаимосвязи, туристический продукт.

Cluster approach for development of industrial tourism in our country. It is shown that identification of tourism cluster (resources, structure, boundaries, type) required in the process of formation, development and further improvement. Important are the relationships between its elements, which are based not only on the economic benefit members of the cluster, but also focused on development and implementation of quality travel services that meet the needs of both tourists and area.

Keywords: industrial tourism, tourist cluster, members of the cluster, habitat cluster linkages, tourism product.

Постановка проблеми. Промисловий туризм, як складова загальнодержавного туристичного процесу, є одним з напрямків розвитку постіндустріального суспільства, що дозволяє вирішувати широкий спектр найважливіших соціально-економічних завдань. До них слід віднести вирішення проблем розширеного відтворення трудових ресурсів, збільшення зайнятості населення, зростання добробуту і поліпшення якості життя суспільства, забезпечення соціокультурного розвитку населення. Часто в програму подорожей бізнесменів і промисловців входить відвідування наукових центрів і виробничих підприємств з метою ознайомлення з результатами досягнень даного регіону в науково-технічній сфері, вивчення досвіду, технологій, підвищення професійного рівня та кваліфікації. На сьогоднішній день у світі багато великих і малих виробництв тісно співпрацюють з туристичними фірмами, тим самим рекламуючи власну продукцію та розширюючи ринки збуту [1, с. 5].

Проте через вузькоспеціалізований розвиток і розуміння ролі туристичної індустрії, не використання резервів для становлення промислового туризму у науковому, діловому, навчальному, культурно-пізнавальному напрямках, а також не повне використання місцевого природного потенціалу, ефективність туристичної галузі в Україні значно менша порівняно з розвиненими країнами світу.

Одним із сучасних інструментів вирішення даних проблем є формування туристичних кластерів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед останніх досліджень і публікацій щодо теорії кластерів, то тут слід відмітити основну працю М. Портера [2], роботу Александрової А.Ю. про зміст та механізм функціонування туристичних кластерів [3], а також авторські дослідження [1].

Визначення невирішених сторін проблеми. Становлення промислового туризму в нашій державі в значній мірі так важко

запроваджується через упереджене ставлення чиновницького апарату, а також ряду керівників промислових підприємств «вчорашнього дня» для яких все нове є чужим. Адже в світі давно організовуються виробничі екскурсії та туристичні маршрути на промислові підприємства, що є оригінальним способом представити свою продукцію, поліпшити імідж компанії і галузі в цілому, а для туристів – це можливість побачити своїми очима виробничі потужності, познайомитися з історією промисловості.

В навчальному плані багатьом студентам технічних, економічних, природничих спеціальностей екскурс на виробництво не просто цікавий, але й корисний для майбутньої роботи. Особливо корисними будуть такі екскурсії для студентів геолого-географічних спеціальностей в цілях ознайомлення зі структурою, особливостями діяльності підприємств, виявлення виробничих зв'язків підприємств із постачання сировини та збуту продукції, встановлення основних напрямів діяльності підприємств в галузі охорони навколишнього середовища, комплексного вивчення територіальних комплексів тощо.

Мета та завдання статті. Метою статті є розроблення кластерних підходів в промисловому туризмі, шляхів підвищення конкурентоспроможності території на туристичному ринку за рахунок синергетичного ефекту, в т.ч. підвищення ефективності роботи підприємств і організацій, що входять в кластер, стимулювання інновацій, стимулювання розвитку нових напрямків.

Основний виклад матеріалу. Одним із перспективних механізмів розвитку територіальної організації продуктивних сил суспільства, здатних значною мірою сприяти поширенню ринкового світогляду і відповідати господарським реаліям українського сьогодення є створення кластерів.

Слово «кластер» походить від англійського слова cluster, що означає рій, скупчення. Туристичний кластер – це ключова організаційна основа, яка поєднує підприємства туристичної та інших суміжних галузей у єдину систему, що дає змогу реалізувати пріоритетні задачі, які стоять перед підприємствами, установами, організаціями та сприятиме посиленню конкурентних переваг цього регіону. Відповідно до теорії М. Портера кластер – це група географічно сусідніх взаємопов'язаних компаній (постачальники, виробники тощо) і пов'язаних з ними організацій (освітні заклади, органи державного управління, інфраструктурні компанії), діючих в певних сферах і взаємодоповнюючих один одного [2]. Шляхом створення подібного об'єднання можна забезпечити фінансування та виконання навіть дуже амбіційних проектів у туристичній галузі, які за інших обставин для кожного окремого учасника були б неможливі. Кластерний метод використовується для підвищення конкурентоспроможності регіону, який застосовувався раніше в основному тільки в промисловому виробництві. Сьогодні цей підхід застосовується і в індустрії туризму.

Згідно з концепцією А. Ю. Александрової, «індустрія туризму має ряд особливостей, які надають актуальність кластерного підходу у розвитку сфери відпочинку та подорожей. Індустрію туризму відрізняє

широта міжгалузевих зв'язків, фрагментарна структура, переважання малого та середнього бізнесу, нематеріальний характер турпродукту, неоднакове його сприйняття виробниками та споживачами тощо» [3]. При мінімальних інвестиційних надходженнях промисловий туризм здатен забезпечувати їх максимальну віддачу.

Сутність туристичних ресурсів полягає в тому, що вони є основою для формування туристичного продукту і, відповідно, планування та розвитку туризму. Визначення видів, специфіки ресурсів визначає попит на туристичні продукти і опосередковано – на формування та підтримку всієї туристичної інфраструктури. Ідентифікація туристичних ресурсів дає можливість для визначення необхідних елементів кластера. При цьому, унікальність туристичних ресурсів, місцеві традиції та культура відпочинку впливають на вибір специфіки туристичного кластера, на процес його формування та визначення основних туристичних продуктів.

До складу кластера також входять туристичні фірми, головними завданнями діяльності яких є створення привабливих туристичних продуктів, що відповідають потребам туристів, підтримка стандарту обслуговування. Концентрація зусиль на створення різноманітних туристичних продуктів здатна зацікавити вибагливого туриста (внутрішнього або іноземного). Під час подорожі турист споживає різні послуги – загальні, специфічні туристичні та супутні. Але, перш за все, він потребує послуг з підтримки своєї життєдіяльності – житло, харчування, транспорт, дозвілля. Саме тому основними з елементів кластера є постачальники спеціалізованих туристичних послуг. Складові цього елемента відображають особливість туристичного споживання і при цьому викликають похідний мультиплікативний ефект: необхідність для туриста в місцях споживання туристичного продукту наявності транспортних послуг, житла, харчування, системи гостинності в цілому, створення необхідних умов для лікування, розваг, освіти, задоволення потреби в нових враження. Міжгалузева природа туризму передбачає присутність в мережі постачальників колективних засобів розміщення, підприємств громадського харчування, центрів дозвілля, місць тяжіння туристів, ділових центрів, лікувально-оздоровчих установ, та інших послуг. При цьому, якість надання послуг має відповідати вимогам ринку. Основа туристичного продукту – послуги цих постачальників і без даних підприємств існування кластера неможливе. Суть діяльності підтримуючих (обслуговуючих) туризм галузей полягає в наданні туристам супутніх послуг. До них відносяться фінансові та медичні послуги, місцева роздрібна торгівля, включаючи продаж сувенірів і туристичного спорядження, інженерна (побутова) інфраструктура, забезпечення безпеки і т. д. Дані підприємства і організації функціонують на ринку товарів і послуг незалежно від туризму, але їх залучення до складу кластера створить більш привабливі умови для розвитку та збільшення обсягів обороту. Основний туристичний продукт може бути реалізований і без участі місцевих організацій, але це спричинить збільшення витрат і

зниження привабливості для туристів. Сталий розвиток обслуговуючих галузей і їх активна взаємодія з туристичними організаціями – це запорука успішного функціонування всього кластера.

Кластер функціонує тільки в певному середовищі, а саме в сприятливих умовах (політичних, соціокультурних, економічних, природних), які представляють собою сукупність зовнішніх чинників, що забезпечують конкурентоспроможність туристичних послуг. Сприятливі умови – це комплексне поняття і включає такі елементи, як ресурси (природні, людські), науково-дослідний потенціал, інвестиційний клімат, характер конкуренції, унікальність виробленої продукції та послуг, потреби місцевих споживачів, кваліфікація постачальників, наявність пов'язаних галузей. При формуванні туристичного кластеру необхідно ідентифікувати його географічні кордони і враховувати кліматичні чинники, які відносяться до природних умов. Географічні межі багато в чому створюють транспортні комунікації (стан автомобільних доріг, розвиток малої авіації, водного транспорту), які з'єднують між собою основні центри тяжіння туристів. Географічні межі кластера залежать і від специфіки туристичних ресурсів, історичних особливостей розвитку території, включаючи кліматичні умови і рельєф місцевості.

Економічна середа визначається рівнем розвитку економіки і рівнем життя населення, які мають величезний вплив на вартість і попит на товари і послуги, у тому числі туристичного призначення. До економічних умов відносяться інвестиційний клімат на території кластера, який здатний забезпечити розвиток основних елементів кластера. Кількість і якість трудових ресурсів є також значимі при функціонуванні кластера. Всі організації-учасники кластеру – потребують професіоналів туристичного бізнесу. Важливо враховувати традиції і культуру місцевого населення – соціокультурні умови, які безпосередньо впливають на індустрію гостинності. До соціальних факторів варто віднести і сферу освіти, яка є не тільки потенціалом для розвитку кваліфікованого персоналу для туристичних підприємств, а й базою для розвитку освітнього і наукового туризму. Поряд з освітніми установами, особливе місце займають науково-дослідні інститути різного профілю, присутність яких сприяє всебічному аналізу складових кластера, його можливостей розвитку, його можливостей розвитку для промислового туризму в науковому напрямку.

Велике значення має політична ситуація на території кластера. Політика влади в галузі розвитку туристичної діяльності, її підтримка, проведення наукових досліджень, постійний моніторинг є найважливішою умовою формування кластера. Особливу увагу при формуванні туристичного кластеру необхідно приділяти взаємозв'язкам між його елементами. Даний зв'язок ґрунтується не тільки на економічній вигоді учасників, але і орієнтований на створення і реалізацію якісних туристичних послуг, що задовольняють потреби як туристів, так і території. Це виражається у взаємозв'язку («транспорт – засоби розміщення – харчування») як основних послуг кластера, так і у

взаємозв'язках («державне управління – комерційні організації – науково-освітні установи»). Ідентифікація туристичного кластера (ресурси, структура, межі, вид) необхідна в процесі його формування, розвитку і подальшого вдосконалення.Ефективна робота всіх елементів туристичного кластера допоможе не тільки значно поповнити бюджети територій, а й утворити нову сферу зайнятості населення, стимулювати залучення в оборот додаткових капіталів. Крім того, функціонування кластера дозволить зберегти культурно-історичні пам'ятки, природні парки і заповідники, оздоровити екологічну обстановку, розвинути сферу послуг, удосконалювати інфраструктуру територій. Формування туристських кластерів буде сприяти переключенню інтересу туристів із закордонних поїздок на внутрішній туризм: у ті місця, де збереглося історичне середовище, національний колорит, екзотика і українська гостинність в поєднанні з необхідною інфраструктурою та високою якістю обслуговування. У світі є території, які вже зарекомендували себе як успішно функціонуючі туристичні кластери: узбережжя Середземного і Адріатичного морів, Карибського басейну; Об'єднані Арабські Емірати; гірськолижна індустрія Альпійського регіону; розважальна індустрія в Лас-Вегасі і Голівуді. Туристичні кластери формуються на базі туристичних активів в регіоні і складаються з підприємств різних секторів, пов'язаних з обслуговуванням туристів, наприклад, туристичних операторів, готелів, сектора громадського харчування, виробників сувенірної продукції, транспортних підприємств та інших.

Висновки та перспективи. Сьогодні можна сказати, що туристичні підприємства готові до сприйняття кластерних технологій; кластер є однією із привабливих моделей, оскільки об’єднує на добровільних і взаємовигідних засадах суб’єкти економічної діяльності, що дозволяє їм успішно конкурувати на туристичних ринках різних рівнів; кластерні технології сприяють налагодженню взаємопорозуміння між державними та бізнесовими колами; інформаційно – рекламне забезпечення діяльності кластеру належить до пріоритетних напрямків його розвитку; кластеризація туристичних підприємств робить “прозорими” інвестиційні надходження і веде до оптимізації їх використання; туристична індустрія – приваблива сфера вкладання інвестицій, які даватимуть повніше віддачу при умові існування кластерів на регіональному і державному рівнях; кластеризація туристичної діяльності, при правильній організації, стимулюватиме розвиток інших виробництв, а науково – освітній блок, що включає освітні заклади, здатен забезпечити потреби туристичних кластерів у висококваліфікованих кадрах, які зможуть відповідати за стратегію розвитку і маркетингові дослідження новоутвореного туристичного кластера. Виходячи із вищесказаного, слід наголосити, що туристичний кластер – це одна із форм організації продуктивних сил усіх учасників даної моделі, яка передбачає створення нового туристичного продукту на основі маркетингових комунікацій у туризмі, що дозволить їм успішно конкурувати на туристичних ринках різних рівнів.

Використані джерела:
1.Пендерецький О.В. Територіальна організація промислового туризму Карпатського суспільно-географічного району та основні напрямки її вдосконалення: Монографія / О. В. Пендерецький // – Івано-Франківськ: ІФНТУНГ. – 2011. – 225 с.
2.Портер М. Конкуренция / пер. с англ. М: Издательский дом «Вильямс». – 2002. – С. 495.
3.Александрова А.Ю. Туристские кластеры: содержание, границы, механизм функционирования // Экономические проблемы развития сервиса и туризма. - 2007. - № 2 - С. 51-61.

УДК 911.3

Бейдик О.О., Сировець С.Ю.

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА АДРІАТИЧНОГО ТУРИСТСЬКОГО МЕЗОРАЙОНУ ТА ГРЕЦІЇ

Проведено порівняльну характеристику Адріатичного туристського мезорайону та Греції, запропоновано геополітично акцентовану країнознавчу характеристику території та принципову моніторингову структурно-логічну модель оцінки чинників розвитку рекреаційно-туристських комплексів.

Ключові слова: об'єкти Всесвітнього надбання, специфіка ресурсно-туристського простору, геополітичні перспективи, структурно-логічна модель, чинники розвитку рекреації.

Проведена сравнительная характеристика Адриатического туристского мезорайона и Греции, предложено геополитически акцентированную страноведческую характеристику территории и принципиальную мониторинговую структурно-логическую модель оценки факторов развития рекреационно-туристских комплексов.

Ключевые слова: объекты Всемирного наследия, специфика ресурсно-туристского пространства, геополитические перспективы, структурно-логическая модель, факторы развития рекреации.

The comparative characteristics of the Adriatic tourist mezoarea and Greece, requested heopolitic regional geographic characteristics of the territory and monitoring fundamental structural and logical model for evaluating factors of recreational and tourist complexes.

Key words: World Heritage sites, specific resource and tourism space, geopolitical perspective, structural and logical model, factors of recreation.

Постановка та актуальність проблеми. Зважаючи на те, що країнознавчий аналіз території проводиться в контексті світосистемного підходу, він передбачає висвітлення суспільно-політичних, економіко-географічних, геополітичних та інших питань життєдіяльності країни або інтеграції країн. Ця публікація продовжує фрагментарну характеристику таксонів (мезорайонів), які складають сітку туристського районування світу за П.М. Зачиняєвим – М.С. Фальковичем (1972). Країни колишньої Югославії (країни Адріатики) та Греція – це золотий фонд світової рекреації та туризму, а туризм для Балканських країн – це курка, яка несе золоті яйця. Навіть, зараз, у період певного занепаду туріндустрії та суспільно-політичних і економічних потрясінь (Греція, Сербія, Албанія) цей регіон залишається одним з конкурентоспроможних та привабливих на

європейській та світовій арені. Відомі різні схеми країнознавчої характеристики території. Втім, і вони з плином часу трансформуються та модифікуються (фундаментальні країнознавчі дослідження французького вченого Елізе Реклю, схеми країнознавчої характеристики П.М. Зачиняєва – М.С. Фальковича, Миколи Баранського, Володимира Максаковського, Віктора Юрківського, Івана Дахна, дорожні враження чеських та словацьких дослідників Зікмунда і Ганзелки, Рібара і Гейми, країнознавчі репортажі з конфліктних, кризових і «гарячих» точок планети Володимира Дунаєва, Валентина Зоріна, Олександра Кавєрзнєва, Андрія Цаплієнка).

Мета статті – розвиток уявлень про країнознавчу характеристику території (країна, мезорайон, вузол, комплекс) на прикладі порівняльної характеристики рекреаційно-туристських мезорайонів Європейського макрорайону.

Виклад основного матеріалу. Зважаючи на те, що геополітична ситуація є вирішальним чинником, який визначає туристську політику держави, характер туристських потоків та надходжень від туризму, нижче наведено геополітично акцентовану структуру характеристики мезорайону, стислу і спрощену характеристику двох ключових мезорайонів Південної Європи та моніторингову структурно-логічну модель оцінки чинників розвитку рекреаційно-туристського вузла (рис.1,2):

- *<u>туристсько-географічна (країнознавча) характеристика мезорайону</u>:*

1) склад території (вказується загальна площа та загальна чисельність населення);

2) розташування (розглядається 6 варіантів розташування: 1) приморське (приморсько-приокеанічне, приокеанічне); 2) внутрішньоматерикове; 3) приморсько-внутрішньоматерикове (приокеанічно-внутрішньоматерикове); 4) приморсько-внутрішньоматериково-острівне (приокеанічно-внутрішньоматериково-острівне); 5) приморсько-острівне (приокеанічно-острівне); 6) острівне;

3) коефіцієнт колоподібності;

4)тип регіонального ринку (країни-генератори або країни-донори та країни-рецепієнти), *сальдо туристського балансу, турпотоки* (напрями в'їзду–виїзду, види транспорту; вказується тип туристського ринку, види транспорту, якими прибуває основний потік туристів, сезонність туристських прибуттів);

5) специфіка ресурсно-туристського простору;

6) рекреаційні комплекси (база розміщення; об'єкти Всесвітнього надбання, опорні ланки ресурсно-рекреаційного каркасу, культурно-інформаційні системи***);***

*7) геополітичні перспективи (*а) перспективи вступу (або виходу) до військово-політичних, економічних, релігійних та інших блоків (угрупувань, союзів тощо); б) перспективи об'єднання (чи роз'єднання держави); в) перспективи зміни типу кордонів (характеристика кордонів); г) перспектики будівництва життєво важливих для держави

транспортних комунікацій або зміна якості (або технічних характеристик) вже існуючих; д) розміщення (організація) нових авто-, аеропортів або зміна якості (технічних характеристик) вже існуючих*)*;

8) туристська політика;

9) основні суспільно-політичні та екологічні проблеми.

- *спрощена характеристика ключових мезорайонів Європи*:

Адріатичний туристський мезорайон. Склад території: Сербія (4 об'єкти ЮНЕСКО), Чорногорія (2 об'єкти ЮНЕСКО), Македонія (1 об'єкт ЮНЕСКО), Хорватія (7 об'єкти ЮНЕСКО), Словенія (2 об'єкти ЮНЕСКО), Боснія і Герцеговина (2 об'єкти ЮНЕСКО), Албанія (2 об'єкти ЮНЕСКО). Загальна кількість об’єктів ЮНЕСКО – 20. Розташування приморсько-внутрішньоматерикове; узбережжя Адріатичного моря. Єдиний туристський район Європи з європейськими ісламськими країнами (Албанія, частково – Боснія і Герцеґовина та Косово). Територія несе відбиток панування 5-ти імперій (Римської, Візантійської, Османської, Австро-Угорської, ІІІ Рейху). Наявність унікальних міст-музеїв просто неба та архітектурно-історичних центрів, розташованих на узбережжі Ядрану: Дубровник (один з найвідоміших об’єктів Всесвітньої спадщини), Спліт, Котор (місто та бухта – один з найвідоміших об’єктів Всесвітньої спадщини), Корчула, Пула, Рієка, Любляна, Бар, Улцинь, Будва, Херцеґнові, Бечічі, Светі-Стефан, Цетиньє. Регіон-реціпієнт (задовольняючий туристський попит): переважає експорт вражень і послуг, позитивне сальдо туристського балансу. Більшість туристів прибуває автотранспортом, значну роль відіграють залізничний і морський транспорт – останній набув розвитку у Хорватії. Популярні яхтинг (один із найбільших в Європі флот вітрильників і яхт), дайвінг. Численні острови (лише Хорватії належить 1185 островів), що використовуються у рекреаційному, екологічному, природоохоронному напрямах. Грандіозний каньйон р. Тара (Чорногорія) (один з найвідоміших природних об’єктів Всесвітньої спадщини). Диспропорція та контрастність у рівні розвитку туріндустрії серед держав району: Хорватія, Словенія – представники «високої» рекреації із значною часткою інновацій у туризмі, а Македонія, Боснія і Герцеґовина, Албанія ще не досягли відповідного рівня внаслідок невирішених суспільно-економічних проблем.

Туристський мезорайон Греція. Розташування приморське. Античні міста та унікальні історичні центри Афіни, Марафон, Дельфи, Салоніки, Пірей, Патри, о. Керкіра, о. Крит, о. Родос, о. Кос. Святині християнства – комплекс монастирів на горі Афон. Місця колишнього існування двох із семи чудес світу (Колос Родоський, Статуя Зевса в Олімпії). У списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО – 17 об'єктів (15 культурних об'єктів, 2 змішаних об'єкти, Афінський акрополь, входить до списку об'єктів, що знаходяться під загрозою). Понад 1400 островів в Егейському та Іонічному морях (близько 170 заселені).

Острів Лесбос (Греція) – один із центрів старогрецької культури, розташований у північно-східній частині Егейського моря, поблизу

побережжя півострова Мала Азія (населення близько 100 тис. чол) (рис.1,2). Площа 1636 км² – третій за величиною грецький острів і сьомий за величиною в середземноморському басейні. Пагорби і гори висотою до 967 м (гора Олімбос), багато зручних бухт, термальні джерела, середземноморські чагарники, ліси, маслини (понад 900 тисяч дерев), вирощування цитрусових, тютюну. Розвинене рибальство, розробки мармуру.

Рис.1. Острів Лесбос – одни з найбільших середземноморських центрів острівного туризму

Регіон-реціпієнт (задовольняючий туристський попит): переважає експорт вражень і послуг, позитивне сальдо туристського балансу. У туристських перевезеннях задіяні всі види транспорту.

- *<u>моніторингова структурно-логічна модель оцінки чинників розвитку рекреаційно-туристського вузла (рис.2)</u>*:

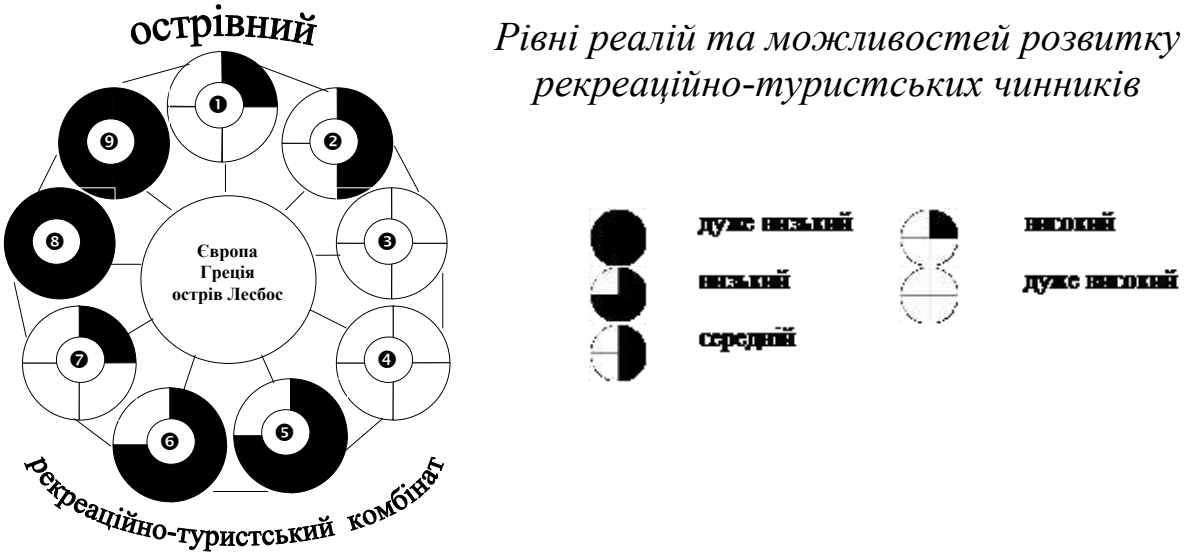

Рис. 2. Принципова моніторингова структурно-логічна модель оцінки чинників розвитку рекреаційно-туристського комплексу (на прикладі мезорайону Греція Європейського макрорайону)

Умовні позначення:

Чинники розвитку рекреації:

❶ – використання ГПП (геополітичне положення)

❷ – безпека

❸ – клімат

❹ – акваторія
❺ – рельєф
❻ – ҐРТ (ґрунти–рослини–тварини)
❼– АІК (архітектурно-історичні комплекси)
❽ – ТПЗ (транспорт–послуги–зручності)
❾ – деструкції

Число 9, яке віддзеркалює кількість позицій за якими характеризується мезорайон та вузол (комплекс), зайвий раз підкреслює категорію оптимальності, виступає символом вічної матерії. з якою воно (число 9) пов'язується (кількість планет сонячної системи, кількість сфер (небес) рая, кількість муз, кількість життів у кішки, кількість гостей, яких запрошують до оселі тощо).

Висновки та пропозиції:

- Україна, як слов'янська держава Середземноморського басейну (якій притаманні якісні чинники подібності з південноєвропейськими мезорайонами), здатна посилити туристський взаємообмін з Грецією та країнами Адріатики. Додатковим важелем в цьому напрямі може виступати наявність в країнах цих мезорайонів української діаспори;
- Україна (6 об'єктів Всесвітнього надбання) може використати значний досвід Греції (17 об'єктів Всесвітнього надбання) та Адріатичного регіону (20 об'єктів Всесвітнього надбання) в просуванні об’єктів культурної та природної спадщини до рівня Всесвітнього надбання, а при отриманні цього статусу – в реалізації заходів щодо його збереження;
- плідним може бути співробітництво України з Грецією та країнами Адріатики у розвитку рекреаційної та екологічної функцій островів, моніторингу острівних геосистем (в Україні: о. Брезань, о. Хортиця – рекреаційна, природоохоронна, історико-археологічна функції; о. Труханів – культурно-розважальна, рекреаційна функції; о. Венеціанський, о. Муромець, о. Козачий – природоохоронна, рекреаційна функції; в Греції: о. Кріт – природоохоронна, рекреаційна функції; о. Родос – рекреаційна, природоохоронна, історико-археологічна функції; о. Тодос – природоохоронна, екологічна функції; о. Евбея – природоохоронна, рекреаційна, історична функції; о. Лесбос – природоохоронна, екологічна, історико-археологічна функції; в Хорватії: о. Хвар, о. Крк, о.Црес – природоохоронна, рекреаційна, екологічна функції
- запропонована моніторингова структурно-логічна модель систематизує та поглиблює методологію та методику аналізу рекреаційно-туристського вузла та розширює уявлення про його структуру;
- проведений ретроспективний аналіз країнознавчих характеристик і підходів виступає підґрунтям для подальшого розвитку уявлень про комплексну характеристику статусної території (держава, країна, інтеграція держав).

Ивлиева О.В. , Архипова О.Е.

РЕКРЕАЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ТАГАНРОГСКОГО ЗАЛИВА

В оценке рекреационного потенциала берегов Таганрогского залива используется геоморфологический подход. В качестве основных индикаторов рекреационной привлекательности рассматривались рекреационная ёмкость пляжей, геоморфологические особенности пляжей, антропогенное загрязнение пляжей.

In the assessment of recreational potential of Taganrog Bay coast is a geomorphological approach. As major indicators of recreational attractiveness were considered a recreational vessel beaches, geomorphology, human-caused pollution of beaches beaches.

В настоящее время изучение берегов Таганрогского залива имеет особую актуальность в связи с повышением рекреационного значения прибрежной зоны и возрастанием антропогенной нагрузки на них в приморских городах, которые традиционно используют прибрежные участки в рекреационных целях. Однако необходимо сочетать развитие рекреационного потенциала с необходимостью поддержания устойчивого развития прибрежных зон при повышении антропогенной нагрузке на них.

Цель работы заключается в определении геоморфологической составляющей в оценке рекреационного потенциала берегов Таганрогского залива, для повышения эффективности их ресурсного использования.

В условиях современной социально-экономической и экологической ситуации все более актуальное значение приобретает развитие сферы отдыха и туризма, ориентированной на внутренние рекреационные ресурсы. Рекреационные системы формируются для удовлетворения потребностей населения в отдыхе вблизи мест постоянного проживания на базе водоемов, благоприятных для организации массовых видов кратковременного отдыха, а также продолжительного отдыха в летний период.

В этой связи задача изучения рекреационно-туристского потенциала территории, оценка уже существующего туристского природопользования и разработка рекомендаций по оптимизации форм рекреационного природопользования приобретает особую актуальность.

Наибольшей привлекательностью обладают территории с максимально широкими возможностями развития рекреационных услуг, которые оставляют право выбора вида отдыха за человеком. Рекреационная ценность территории снижается по мере уменьшения разнообразия компонентов ландшафта и имеет наименьшую значимость при монотонном рельефе, суровом климате, длительно ограничивающем пребывание на открытом воздухе, при дефиците воды, скудно представленных флоре, фауне и отсутствии объектов историко-культурного наследия. Суммарная качественная оценка (в баллах) изменяется в пяти диапазонах: до 50, 51–150, 151–300, 301–600 и более 600, что соответствует вариациям коэффициента привлекательности от

очень низкого (0,2) до очень высокого (1,0) и отражает степень существующих различий типичности ландшафта, биоразнообразия, памятников природы и историко-культурного наследия, благоприятности климата и вод для отдыха человека.

Сохранение имеющегося рекреационного потенциала, выявление еще не использованных рекреационных возможностей берегов, учет современной динамики и процессов формирования берегов при современном развитии рекреационной деятельности имеют особую актуальность. На стадии информационного обеспечения исследования могут быть использованы различные инструменты и методы. Они включают: базы данных, геоинформационные системы (ГИС), оценки экологического воздействия, различные сценарии развития и изменения окружающей среды.

Первый шаг – разработка методов оценки рекреационного потенциала берегов, предусматривающих все геоморфологические составляющие в комплексе с накоплением данных в форматах современных геоинформационных систем (ГИС). ГИС является не только источником данных, но и реализует важное звено в разработке математических моделей и алгоритмов, как источников данных для систем поддержки принятия решений в области управления рекреационным потенциалом прибрежных зон.

Процесс построения ГИС включает в себя следующие этапы: анализ существующего рекреационного потенциала Приазовской рекреационной зоны (экологические исследования), разработка архитектуры ГИС и структуры базы данных, построение цифровой модели предметной области, разработка метода оценки рекреационного потенциала исследуемого района.

Экологическое обследование территории является одним из видов комплексных исследований, который включает сбор, обработку и анализ всей имеющейся информации, необходимые дополнительные полевые исследования, оценки состояния природной среды, разработку рекомендаций по предотвращению негативных последствий и улучшению состояния окружающей среды, оптимальному использованию природных ресурсов. В ходе исследования были проведены комплексные экспедиции по побережью Азовского моря с целью изучения существующей инфраструктуры зон отдыха Азовского побережья, рекреационной нагрузки на основные природные комплексы.

В настоящее время рекреационное хозяйство побережья представлено мелкими, стихийно сформировавшимися рекреационными предприятиями, то есть освоение носит очаговый характер. На северном побережье залива находятся 7 объектов санаторно-курортного комплекса и баз отдыха, а в городе Таганрог имеются 5 аналогичных объектов,15 детских оздоровительных центров, 4 из которых санаторного типа: «Спутник», «Салют», «Красный Десант», «Чайка». Перспективными в рекреационном отношении являются косы Петрушино и Беглица. На

южном побережье зонами отдыха являются косы: Очаковская (39 тыс. мест), Чумбурская (16 тыс. мест), коса Долгенькая, рис.1[1, с.325]

Развитию рекреации способствует богатый культурно-исторический потенциал, самобытное историко-культурное наследие, наличие уникальных музейных комплексов, имеющих международное значение. Рядом с побережьем Азовского моря расположен природный парк «Дельта Дона»(44,1 тыс. га) – ключевая орнитологическая территория России, всемирно-известный историко-археологический музей-заповедник «Танаис», историко-культурные достопримечательности Ростова, Таганрога, Азова, Новочеркасска и Старочеркасска.

Рис. 1. Схема основных рекреационных объектов

Азовское море – самое доступное по стоимости отдыха морское побережье России. Анализ климатической комфортности побережья Азовского моря, проведенный по двум биоклиматическим показателям (индексам) – эквивалентно-эффективной температуре (ЕТ) и индексу патогенности метеорологической ситуации, показал, что самые комфортные условия для отдыха на территории наблюдаются в теплый период в течение трех месяцев (июнь, июль, август). [2, с.223] В мае и сентябре прохладно, а в остальные месяцы осени и весны года умеренно прохладно, в зимнее время – умеренно холодно и холодно. Благоприятным фактором для развития пляжного отдыха на побережье

Таганрогского залива является быстрое прогревание водной массы у берегов: число дней с волнением моря менее 3 баллов и температурой воды выше +17^{0}С составляет 121 день, неблагоприятных для купания – 32 дня. Наиболее благоприятны для купания месяцы – июль и август. Морское побережье и благоприятный климат территории способствуют привлечению туристов для длительного или краткосрочного отдыха созданию на базы отдыха и детские оздоровительные лагеря. В 2009 г. 58,5% туристов прибыли сюда из других регионов РФ (Центр, Северо-Запад, Урал, Дальний Восток и т.п.), более 7% – из стран ближнего и дальнего зарубежья. В Приазовье можно сочетать все виды отдыха и туризма, что обеспечивает интерес различных групп населения и повышает конкурентоспособность территории.

Для расчета рекреационной привлекательности была выбрана следующая схема. В качестве основных индикаторов рекреационной привлекательности рассматривались рекреационная ёмкость пляжей, геоморфологические особенности пляжей (состав наносов**,** ширина пляжа**,** высота клифа) [3, с.95], а также антропогенное загрязнение пляжей [4, с.193-198].

Морфологические особенности пляжей оценивались исходя из общепринятой градации, представленной в таблице 1

Таблица 1.

Характеристика расчета показателя морфологической привлекательности пляжем

Характеристика пляжа	*Привлекательный (5 баллов)*	*Относительно привлекательный (4балла)*	*Нейтральный (3 балла)*	*Мало привлекательный (2 балла)*	*Не привлекательный (1балл)*
Средняя ширина пляжа, м	более 25	10-25	5-10	3-5	0
Состав плажевых наносов	детритовые пески	средне-крупнозернистые пески	песчаные с включением гальки или гравия	галька	навалы глыб
Высота клифа, м	0	1-3	3-5	5-10	более 10
Слагающая порода клифов	прочные, коренные породы, скалы	породы средней прочности	малопрочные	не прочные	рыхлые отложения
Средний уклон берегового склона	до 10 (пологий)	15	30	70	90 (обрывистый

Согласно приведенной таблице была сделана оценка морфологических особенностей пляжей Таганрогского залива (Таблица 2).

Таблица 2.

Морфологическая оценка пляжей Таганрогского залива

Название пляжа	*Состав наносов*	*Оценка в баллах*	*Ширина пляжа, м*	*Оценка в баллах*	*Высота клифа, м*	*Оценка в баллах*	*Итого*
Веселовознесеновский	песок	5	3	2	8	2	9
Боковский	песок	5	5	3	12	1	9
Рожковский	песок	5	8	3	6	2	10
Беглицкий	песок	5	5	3	15	1	9
Беглицкая коса	песок	5	10	4	0	5	14
Новолакедомоновский	песок	5	5	3	16	1	9
Новобессергеновский	песок	5	5	3	22	1	9
Петрушина коса	песок	5	12	4	0	5	14
Петрушенский	песок а	5	5	3	24	1	9
Таганрог	Глыбы известняка	1	5	3	22	1	5
Михайловский	Глыбы известняка	1	.5	3	18	1	5
Куричий	песок	5	5	3	13	1	9
Куричья коса	песок	5	7	3	0	5	13
Приморский	песок	5	4	3	12	1	9
Мержановский	Глыбы известняка	1	7	3	14	1	5
Порт-Катоновский	песок	5	7	3	12	1	9
Новомаргаритовский	песок	5	5	3	11	1	9
Чумбурская коса	песок	5	5	3	0	5	13
Маргаритовский	песок	5	6	3	21	1	9
Семибалковский	песок	5	5	3	24	1	9
Павлово-Очаковский	песок	5	10	4	14	1	10
Павло-Очаковская коса	песок	5	12	4	0	5	14
Кругловский	песок	5	5	3	8	2	10

На всей рассматриваемой территории средний уклон берегового склона не превышает 10 м и слагающая порода клифов – малопрочная.

Согласно приведенным данным Павло-Очаковская коса, Петрушина коса и Беглицкая коса являются самыми привлекательными, на втором месте – Чумбурская и Куричья коса. Необходимо отметить как дополнительный положительный фактор, что подводные продолжения этих кос, значительно превосходят по площади и объему собственно надводные косы, образуют протяженные выступы и оконтуриваются изобатами 3,0 – 4,5 м, и. Подводный склон пологий средние уклоны дна составляют 0,001 – 0,005. Большая часть сложена песками с примесью

ракуши и детрита (до 30%). В их верхней прибрежной части кос наблюдается формирование серий подводных валов, песчаных банок.

Остальные пляжи принадлежат к третьей группе и характеризуются высоким клифом и низким с точки зрения рекреации качеством пляжных наносов. На дне здесь развит абразионный тип склона со средними уклонами дна 0,003-0,007. Особенностью морфологии абразионных склонов является поперечный грядовый микрорельеф, наблюдаемый на весьма обширных площадях дна. Основным типом осадков до глубины 1 м являются мелкозернистые пески и крупные алевриты, которые мористее замещаются алевритовыми илами. Отдельные участки в верхней части склонов представляют собой типичные глинистые бенчи, выработанные преимущественно в лессовидных суглинках. Подобный тип подводного склона менее пригоден для купания. Кроме, того даже при небольшой волновой активности происходит взмучивание донных осадков и загрязнение прибрежных вод.

Проведенная оценка интегрального показателя пляжей отражает максимальную привлекательность для пляжного отдыха - широких песчаных пляжей. Минимальную привлекательность для отдыха имеют небольшие, прислоненные к клифам пляжи.

Использованые источники:

1.Архипова О.Е. Ивлиева О.В., Гафийчук А.В., Зинченко К.В., Никитина Е.Н. Оценка рекреационного освоения побережья Таганрогского залива (Ростовская область) // Экология. Экономика. Информатика. XXXVII конференция «Математическое моделирование в проблемах рационального природопользования» (п. Дюрсо, 6-10 сентября 2010 г.). Ростов-на-Дону: Изд-во СКНЦ ВШ, 2010. С. 322-326. 0,25 у.п.л.

2.Ивлиева О.В.Климатическая комфортность побережья Таганрогского залива (Ростовская область) и перспективы рекреационного освоения территории //Экология. Экономика. Информатика. Материалы XXXVII конференции «Математическое моделирование в проблемах рационального природопользования» (7-12 сентября 2009 г.). Ростов-на-Дону: Изд-во СКНЦ ВШ, 2009. С. 221-225.

3.Орлова М.С. Геоморфологическая оценка рекреационного потенциала морских берегов северо-западного Крыма. Геоморфология, вып 2, 2010. С. 91-102

4.Особенности осадконакопления в Азовском море во второй половине XX века. Изд-во ЮФУ, г.Ростов-на-Дону», 2009 г.,320 с

УДК 911.3

Кізюн А.Г.

ТУРИЗМ У ВІДРОДЖЕННІ ТА ЗБЕРЕЖЕННІ СІЛЬСЬКИХ ЛАНДШАФТІВ ПОДІЛЛЯ

Розглянуто роль, значення та можливості туризму у відродженні занедбаних та збереженні наявних сільських ландшафтів Поділля. Виокремлено та обґрунтовано основні шляхи відродження сіл регіону на основі відновлення наявних в них оригінальних та унікальних об'єктів. Серед найперспективніших з них: поєднання «двох культур», «придорожне село», село як музей під відкритим небом, часткова музеєфікація села,

створення у селах спеціалізованих музеїв, а також розглянуто можливості використання інвестиційних проектів та залучення коштів приватних осіб. Не виключено й можливості відродження сіл у процесі переорієнтації господарської діяльності жителів сіл під впливом туризму й рекреації, а також побудова нових сіл для цілей туризму й рекреації.

Ключові слова: туризм, рекреація, село, сільський ландшафт, відродження, збереження, Поділля.

Рассмотрена роль, значение и возможности туризма в возрождении заброшенных и сохранении существующих сельских ландшафтов Подолья. Выделены и обоснованы основные пути возрождения сел региона на основе восстановления имеющихся в них оригинальных и уникальных объектов. Среди наиболее перспективных из них: сочетание «двух культур», «придорожное село», село как музей под открытым небом, частичная музеефикация села, создание в селах специализированных музеев, а также рассмотрены возможности использования инвестиционных проектов и привлечение средств частных лиц. Не исключены и возможности возрождения сел в процессе переориентации хозяйственной деятельности жителей сёл под влиянием туризма и рекреации, а также строительство новых сёл для целей туризма и рекреации.

Ключевые слова: туризм, рекреация, село, сельский ландшафт, возрождения, сохранение,Подолье.

The role, importance and possibilities of tourism in the revival of abandoned and retain existing rural landscapes skirts are considered in this article. The main way of reviving villages in the region on the basis of recovery available to them original and unique objects are identified and validated. Among the most promising: the combination of the «two cultures», «roadside village» village as an open air museum, part museumification of village, creating specialized museums in the villages, and also considered the possibility of investment and involvement of private individuals. The possibility of the revival of villages in the process of reorientation of business people sat under the influence of tourism and recreation are not ruled out, as well as the construction of new villages for tourism and recreation.

Keywords: tourism, recreation, rural, rural landscape, renewal,Podilia.

Наявність проблеми. Упродовж сторіч розквіт або занепад сільських ландшафтів Поділля залежав від багатьох чинників, але завжди на першому місці було землеробство. Землеробство й зараз залишається основною сільського укладу життя та формування сільських ландшафтів. Однак, поступово виокремлюються села розвиток яких у значній мірі залежить від туризму, тобто від наявних тут різноманітних туристичних об’єктів, які задовольняють духовні, естетичні, пізнавальні та інші потреби людей. На Поділлі таких сіл багато і з розвитком туризму та рекреації вони потребують, з боку науковців, значно більше уваги. До таких сіл належать Вишневець, Старий Скалат, Дуліби, Горошова Тернопільської області; Біле, Залуччя, Княжпіль, Жванець Хмельницької області; Печера, Лядова, Буша, Шляхова Вінницької області та інші. Часто заслуговують уваги як туристичні об’єкти й занедбані або покинуті села, де до цього часу функціонують оригінальні об’єкти, зокрема млини на річках, кар’єри з цікавими геологічними розрізами, церкви або каплиці тощо.

Аналіз попередніх досліджень. Аналітичний огляд наявної літератури з питань розвитку «сільського» туризму показує, що зацікавленість науковців до цієї проблеми зросла. Однак, переважають дослідження

направлені на раціональне туристичнеі рекреаційне освоєння різноманітних об'єктів, що розташовані у межах сіл або їх околиць, і лише окремі праці стосуються туристичного і рекреаційного освоєння сільських ландшафтів, зокрема і Поділля. Найбільш детально ці питання розглянуто в окремій, поки що єдиній монографії [3], частково розділах монографій [2] та статях [1,4,5]. У цих публікаціях задіті лише загальні питання розвитку «сільського» туризму, його значення та, частково, можливі шляхи становлення. Конкретики поки що мало, особливо стосовно розвитку туризму в староосвоєних регіонах, зокрема й Поділля.

Мета – виокремлити й обгрунтувати нові шляхи розвитку туризму в селах Поділля, що призведе до їх відродження та раціонального використання наявних тут ресурсів і ландшафтних комплексів.

Результати дослідження. Якщо ми прагнемо до відродження села, то маємо залучати й використовувати те цінне, що було набуте народом (селянами) у минулому: його етнічну культуру, землеробський та екологічний досвід, звичаї тощо. Ігнорування здобутків минулого, наших історичних коренів, є таким же небезпечним, як і міфологізація їх. Звідси, для відродження українського, зокрема й подільського, села, приведення в порядок сільського ландшафту необхідно використовувати увесь набутий найкращий досвід з врахуванням їх розбудови у майбутньому. Шляхів для цього багато. Розглянемо окремі, на наш погляд найперспективніші, з них.

Поєднання «двох культур». Прикладом гармонійного поєднання «двох культур», традиційного й нового, є сучасна Японія з її принципом «вакон есай» (японський дух + західні технології). Якщо у нас часто відкидали набуте предками як непотрібне і все прагнули починати «з нуля», японці точно відчуваючи зв'язок епох, наполегливо створювали свою сучасну культуру завдяки терплячому накопиченню їх складових. Унаслідок цього, сучасна високорозвинута держава не втратила почуття органічної єдності з природним довкіллям. І нині рік японця розбитий на сезони: сезон дощів, сезон милуванням цвітом сакури тощо. Звичайно, й вони зустрічаються з серйозними проблемами, але часто поєднання «двох культур» дає можливість їх вирішувати. Органічне поєднання традиційної і сучасної форми культур є, на наш погляд, ефективним засобом відродження й збереження подільського села, його своєрідного ландшафту та перспектив розвитку. У відродженні подільського села, відновлені та збережені його ландшафту шлях поєднання «двох культур» непростий. Він потребує детальних знань з історії, етнографії, архітектури, ландшафтознавства, екології, а також регіональних традицій і звичаїв, що притаманні кожному регіону України, зокрема й Поділлю. Більше того, навіть у межах Поділля напрям (принцип) поєднання «двох культур» буде мати свої «відтінки» у кожному історико-географічному районі. Села Придністер'я за ландшафтною структурою, традиціями архітектури, способом будівництва і планування, звичаями людей суттєво відрізняються від сіл Центрального Поділля та Середнього Побужжя. У відновленні їх оригінальної і в той же час традиційної для цих територій ландшафтної структури, поєднання

«двох культур» є вирішальним. Це дасть можливість відновити й впорядкувати просторове різноманіття сільських ландшафтів. Частково це уже простежується. Зокрема, навіть села Подільських Товтр «образно» виокремлюються від прилеглих до них районів Подільської височини. У подальшому поєднання традиційного і нового у відновленні сільських ландшафтів Поділля найбільш чітко проявиться у Придністер'ї (села схилових і низкотерасових місцевостей), Подільських Товтрах і Кременецьких горах. Значно повільніше цей процес проходитиме у селах Центрального і Східного Поділля та північних поліських районах, що зумовлено значною втратою минулих традицій та звичаїв у їх будівництві і формуванні ландшафтної структури.

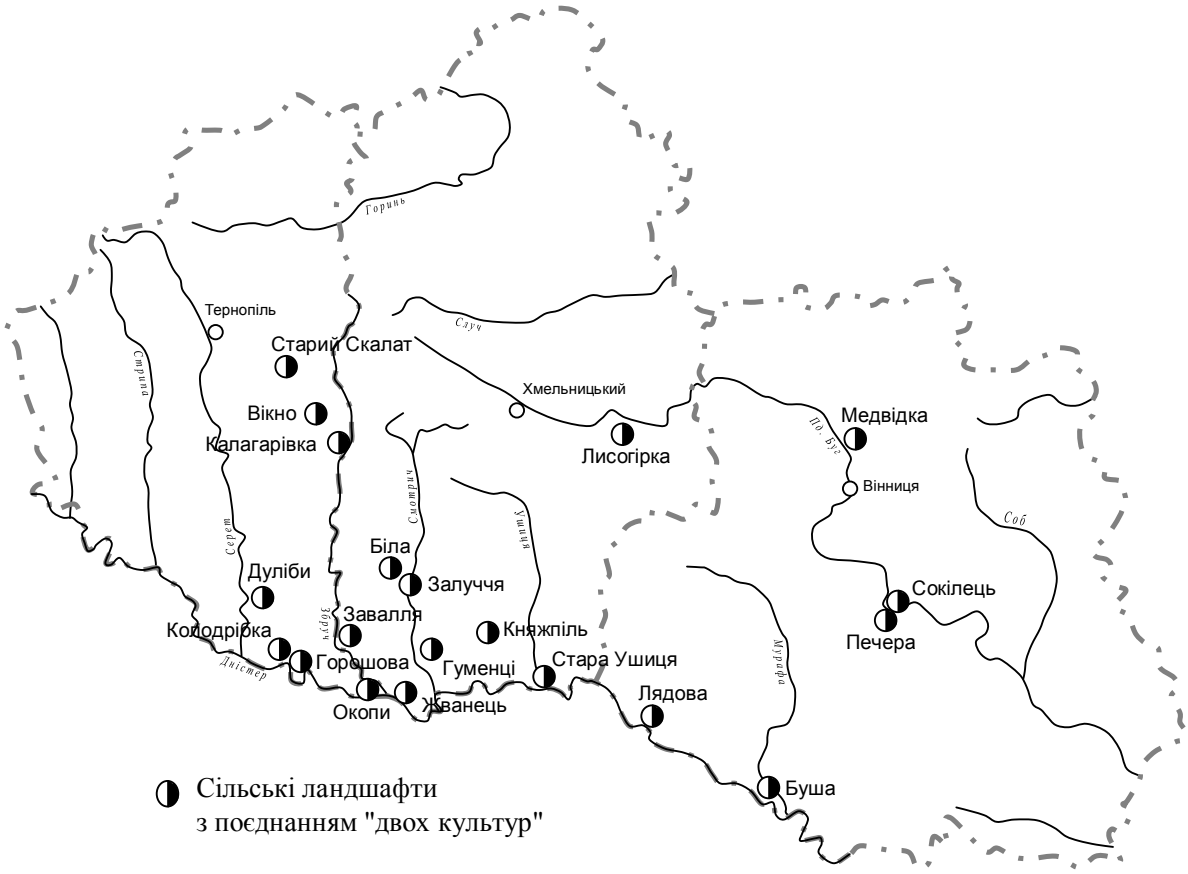

Рис. 1. Села, відновлення котрих можливе завдяки поєднанню «двох культур»

Можливо, одним з варіантів розвитку сіл де будуть поєднані «дві культури» є створення показових поселень (рис. 1).

Придорожні села. Села, що примикають до доріг, особливо автомобільних, або доріг, що проходять через села, мають значно більші перспективи для розвитку ніж ті, що віддалені від доріг.

Корінна перебудова ландшафтної структури села спостерігається там, де дорога села «перерізає» і продовжує інтенсивно розширювати

свої межі. У ландшафтній структурі села активно розвивається потужна дорожня ландшафтно-інженерна система з відповідною інфраструктурою – станціями обслуговування автомобілів, готелями, ресторанами, базарами тощо. У селах, що примикають до автомобільних доріг, крім названих структурних елементів, часто створюють оригінальні зони відпочинку на малих річках, ставках або у прилеглому лісі. Такі рекреаційні зони не лише прикрашають села, урізноманітнюють їх ландшафтну структуру, але й сприяють подальшому розвитку. У зв'язку з тим, що Поділля відноситься до регіонів України з найщільнішою дорожньою мережею і у майбутньому її перебудова буде суттєвою (програма входження у Європейську транспортну систему), перебудова придорожніх сіл теж буде суттєвою, що дасть можливість значно покращити і їх ландшафтну структуру.

Село як музей під відкритим небом. Є два шляхи реалізації цього проекту: перший – на заздалегідь вибраному місці відбудувати заново українське село; друге – провести реконструкцію наявного. За попередніми підрахунками собівартість другого проекту у 1,5-2 рази менша. Перший проект уже реалізований на Волині. Тут неподалік від Луцька, під відкритим небом відтворене життя українського села XIX ст. Подібні музеї уже функціонують (приклад – Пирогово під Києвом), але на противагу їм, тут усе наближене до дійсності. Працівники музею постійно живуть у музейних будинках, печуть хліб, обробляють землю стародавніми знаряддями, доглядають за свійськими тваринами й, загалом, ведуть господарство за правилами 200-річної давнини. Більше того – відвідувачі мають можливість не лише усе побачити, але й взяти участь: з плугом вийти в поле і працювати, а після поїсти вареники, деруни або козацький куліш. На Полтавщині віддали перевагу першому варіанту – відтворили знаменитий гоголівський хутір біля Диканьки. Тут можна побачити хутірські хатки, ставок (навіть порибалити), отримати справжнє задоволення від полтавських галушок. І на Волині, і на Полтавщині, за відносно невеликі гроші можна відчути себе селянином позаминулого сторіччя й отримати хоча би приблизне уявлення про сільські ландшафти минулих сторіч, побут, працю та, частково, звичаї. На Поділлі у музей під відкритим небом поступово перетворюється село Буша Вінницької області.

Часткова музеєфікація села. За ландшафтною структурою села неоднорідні. У кожному з них, виділяються окремі території (місцевості), які у селах часто називають «куточками». Ці «куточки» інколи мають власні назви: «за греблею», «під гаєм», «біля млину» тощо. У кожному з них обов'язково є, або був (можна відновити) якийсь оригінальний природний або антропогенний об'єкт, що підлягає, або можна взяти під охорону. Такі об'єкти необхідно перетворювати в заповідні, виділяти їх як такі, що мають культове, історичне, виховне, естетичне тощо значення для цього села. Серед таких об'єктів можуть бути церкви, стародавні городища й вали, млини на річках, «стінки» з геологічними відслоненнями, різноманітні пам'ятки, просто стародавні садиби.

У межах села поступово формується своя система заповідних урочищ, що допоможе оптимізувати сучасні, часто занедбані сільські ландшафти. Ці заповідні урочища – «куточки» можуть також бути тематичними й, наприклад, повністю відтворити історію села у різні періоди його розвитку.

Створення у селах спеціалізованих музеїв. Цей шлях оптимізації сільських селитебних ландшафтів вибрали країни Балтії. У Литві славу й красу селу Моседіс приніс створений тут музей литовського каменю. Формувати музей почав сільський лікар В. Інтас. Зараз біля лікаревого дому п’ять тисяч каменів. Деякі експонати колекції сягають 25 тонн вагою. Тут є вапняки, пісковики, граніти і навіть брили вулканічного походження. Між ними – квіти, привезені з Паміру, Алтаю, Узбекистану, Туркменії, Кавказу. У водоймі цвітуть кали та лілії.

Колекція лікаря В. Інтаса виявилася настільки вдалою і красивою, що незабаром усе село «захворіло» тихим збиранням. Тепер у Моседісі на вулицях, у скверах, біля багатьох будинків лежать значних розмірів камені. Село є справжнім музеєм під відкритим небом, а на основі зібрання В. Інтаса створюється музей каменю на березі річки Бартуви.

Подібний музей можна створити в подільських селах Придністер’я та Побужжя. Тут з давніх-давен камінь відігравав і відіграє важливу роль у будівництві, створює архітектурний колорит сіл. Приїжджих часто вражають оригінальні тераси й огорожі, криниці і ворота, сходинки до будівель, столи та лави з пісковику, вапняку і граніту. Вдивляєшся у ці витвори місцевих майстрів-каменярів і забуваєш, що вони зроблені з досить твердого матеріалу, а потемнілі форми нагадують – цей промисел прадавній.

З плином часу і розвитком цивілізації відпадала потреба в кам’яних виробах для домашнього вжитку. Все більше застосовується бетон та залізо. Вироби з каменю залишилися як реліквії і, звичайно, потребують зберігання у відповідних музеях. На жаль, до цього часу музею подільського каменю не маємо. На Придністер’ї багато сіл могло б мати музеї. Тут можна зібрати не лише чудові композиції з різних видів каменю, але й зберегти чудові форми вивітрювання, на які так багате Придністер'я і які так часто гинуть у кар’єрах або в результаті обвалів. У Вінницькій області такими селами-музеями могли б стати, зокрема, Миролюбівка, Буша, Лядова, Вищеольчедаїв, Печера, Губник, у Хмельницькій області села Жванець, у Тернопільській. У селі Буша такі роботи уже розпочалися і враховуючи його історичне минуле, це село поступово перетворюється в спеціалізований музей під відкритим небом.

Інвестиційні проекти та реконструкція сіл приватними особами. Це один із своєрідних шляхів відновлення села. Своєрідність в тому, що на фоні тривалого запустіння сіл, в окремих з них, на викуплених за безцінь колишніх фермах, створюються сучасні розкішні ранчо. Вкладених у це ранчо (чи щось подібне) грошей вистачило б для реконструкції та відновлення 2-3 подібних сіл. Та й сільських людей на ранчо працює мало. З одного боку такі «маленькі розваги» олігархів прикрашають села, або їх окремі куточки, з іншого – ще більше підкреслюють сучасне зубожіння сіл,

психологічно травмують сільських жителів. Безперечно, що у створенні таких сучасних закладів розваг чи задоволення хобі немає нічого поганого, але якщо при цьому їх власники дбають й про села та їх жителів.

Інший підхід, коли житель села – олігарх, відновлює або частково реконструює своє село з урахуванням його традиційної структури та розбудовує окремі «куточки» (с. Баланівка Вінницької області), будує нові сучасні села.

Зараз, особливо у віддалених селах, багато покинутих житлових будівель, розвалених ферм, колишніх тракторних станів, навіть невеликих заводів з виробництва цегли, каоліну, складських приміщень, пилорам тощо. Інколи враження таке, що тут без додаткових зусиль можна знімати фільми про війну або страхи. Будь-який психолог скаже, що жити на фоні цих руїн шкідливо. Занедбані й покинуті будівлі в селах призводять до своєрідного «візуального отруєння» людей. Будь-яке відновлення села хоча й можливе частинами, але завжди повинно бути повним, продуманим й з врахуванням перспектив його майбутнього розвитку.

Проектів оптимізації сільських ландшафтів Поділля може бути багато. Зокрема, спостерігається відродження сіл, де активно розвивається так званий *«зелений» туризм*. Досвід в інших, особливо в гірських регіонах України уже є, а на Поділлі необхідно лише врахувати регіональні особливості природи, звичаї й традиції. Цей процес уже розпочався і «зелений» туризм поступово розвивається у селах Губник, Канава, Гармаки Вінницької області, Горошова, Кривче, Іване Золоте в Тернопільській області та багато інших. Ще один із шляхів – *переорієнтація господарської діяльності* жителів сіл. Зокрема, замість вирощування традиційних для Поділля видів сільськогосподарської продукції – зернових, цукрових буряків, кукурудзи тощо, вирощувати лікарські рослини, пальметні сади, розвивати різноманітні подільські промисли: гончарство, вишивку, плетіння з лози, виробництва з каменю, дерева тощо. Реалізація цих та інших шляхів відродження подільських сіл оптимізація їх ландшафтної структури займе час і потребує значних коштів. Цей процес уже розпочався. Можливо, прагнення створювати (особливо останнім часом) музеї (навіть приватні) просто неба, пояснює підсвідоме намагання до відродження власної автентичності, ностальгія за батьківською хатою у рідному селі.

Серед дорогих, але перспективних – побудова нових сіл. Такі проекти уже реалізуються у країнах Західної Європи та Балтії. Балтійський мільйонер Юрій Підріз в околицях міста Цесис викупив 3000 га лісу в горбистій місцевості і побудував екологічно чисте, абсолютно придатне для життя людей село Аматціємсі – «Місто Сонця». В Україні подібний проект реалізується на основі сіл Ковалівка та Буки Київської області.

Висновки. Як показує уже набутий досвід, відродження сіл, зокрема і Поділля, у процесі розвитку на їх основі туризму, можливе. Поступово виокремлюються села, де туристське й рекреаційне освоєння їх історичних, природних, етнічних та інших ресурсів, призвело до визнання цих сіл як своєрідних сільських туристських поселень. Шляхи

туристського і рекреаційного відродження таких сіл у майбутньому можуть стати зразками для інших сільських поселень, що, в свою чергу, допоможе зберегти своєрідну, неповторну та багатовікову структуру сільських ландшафтів Поділля.

Використані джерела:
1.Война І.М. Висотна диференціація та різноманіття сільських селитебних ландшафтів Вінницького Придністер'я / І.М. Война// Наукові записки ВДПУ. Серія: Географія. – Вінниця, 2008. – Вип.17. – С. 68-74.
2.Денисик Г.І. Природнича географія Поділля / Г.І. Денисик – Вінниця: ЕкоБізнес-Центр, 2011. – 184 с.
3.Денисик Г.І. Сільські ландшафти Поділля / Г.І. Денисик, А.Г. Кізюн – Вінниця: ПП «ТД «Едельвейс і К», 2012. – 200 с.
4.Кізюн А.Г. Сільські селитебні ландшафти Поділля: проблеми оптимізації / А.Г. Кізюн // Фізична географія та геоморфологія. – Київ: Обрії, 2008. – Вип. 54. – С. 153-156.
5.Кізюн А.Г. Оптимізація сільських селитебних ландшафтів Поділля / А.Г. Кізюн // Географія та екологія: наука і освіта. – Умань: Вид-во «Сочінський», 2008. – С. 101-103.

УДК 502.64:379.85

Страшевська Л.В.

ГЕОСАЙТИ ПОДІЛЛЯ ЯК ОБ'ЄКТИ НАУКОВОГО ТУРИЗМУ

Показано перспективність Поділля для розвитку наукового туризму. Особливо привабливими видаються геосайти (за національною термінологією – геологічні пам'ятки), концентрація і різноманітність яких в регіоні надзвичайно високі. Розглянуто загальні методичні прийоми щодо організації й проведення наукових геологічних екскурсій. Використовуючи ці прийоми наведено науковий опис двох геосайтів: Гораївського відслонення та Нирківського каньйону.

Ключові слова: геосайт, Поділля, науковий туризм, Гораївське відслонення, Нирківський каньйон.

Показана перспективность Подолья для развития научного туризма. Особенно привлекательными выглядят геосайты (по национальной терминологии – геологические памятники), концентрация и разнообразие которых в регионе чрезвычайно высоки. Рассмотрены общие методические приемы по организации и проведению научных геологических экскурсий. Используя эти приемы приведены научное описание двух геосайтив: Гораевського обнажения и Нырковского каньона.

Ключевые слова: геосайт, Подолье, научный туризм, Гораевское обнажения, Нырковский каньон.

The prospects for the development of Podolia scientific tourism. Especially attractive is the geosites (national terminology – geological monuments), the concentration and diversity of the region are extremely high. The general methodological procedures for the organization and conduct of scientific geological excursions. Using these techniques are scientific description of two geosites: Horayivka outcrops and Nyrkiv canyon.

Keywords: geosite, Podolia, scientific tourism, Horayivka outcrops, Nyrkiv canyon.

Постановка проблеми. «Геосайти» – відносно новий у науці, природоохоронній і туристичній діяльності термін, який започатковано в 1995 р. як міжнародний проект зі збереження, охорони та раціонального використання унікальних геологічних об'єктів [7]. Проект «Геосайти» став

результатом співпраці Європейської Асоціації за збереження геологічної спадщини (ПроГЕО) з Міжнародним союзом геологічних наук (МСГН) та ЮНЕСКО. До цього проекту долучилася й Україна, де, завдяки своєрідній геологічній будові, концентрація геосайтів надзвичайно висока [2, 4, 5]. Особливо виділяється в цьому плані Поділля, де зосереджені різноманітні геосайти, багато з яких без перебільшення мають світове значення і гідні стати складовою частиною Європейського реєстру.

Незважаючи на значні успіхи в справі охорони геологічної спадщини, все ж існує проблема їх раціонального використання. На нашу думку, найбільш конструктивною формою використання геосайтів є науковий туризм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Використання геосайтів як об'єктів наукового туризму розглядалось при комплексних дослідженнях геосайтів Луганської [10] та Харківської областей [6]. Ряд публікацій, наприклад, [3] присвячено окремим геологічним пам'яткам України і можливості їх використання як екскурсійних об'єктів, однак обґрунтованих спроб залучення геосайтів Поділля до сфери наукового туризму до цього часу не проводилось.

Мета статті. Дати науково-обґрунтовану оцінку можливостей використання геосайтів Поділля у сфері наукового туризму та, для прикладу, розробити маршрути геологічних екскурсії для середнього рівня освітньої підготовленості туристів.

Виклад основного матеріалу. Науковий туризм – поняття відносно нове, хоча й бере свій початок ще з часів античності. Його головна відмінна ознака – активна участь туриста в отриманні знань про натуральний об'єкт, а не пасивне його споглядання й отримання готової інформації про нього, що характерно для туризму пізнавального. Науковий туризм передбачає систему наукових досліджень, тому він повинен включати проведення наукових експедиції фахівців, польові практики студентів, тематичні екскурсії школярів старших класів тощо. Виходячи це, науковий туризм повинен враховувати ступінь освітньої підготовки туристів та їх вікові особливості [8].

Одним з найбільш яскравих і показових об'єктів наукового туризму, де сповна можна реалізувати його пізнавальну функцію є геосайти. В багатьох країнах Європи геосайти не тільки охороняються, але й активно використовуються як екскурсійні об'єкти. Поділля є одним з трьох, разом з Донбасом і Кримом, регіонів України, де зосереджені геосайти світового значення. Це низка опорних розрізів венду та силуру, карстові печери в гіпсах, Іллінецька астроблема тощо.

Не менш важливе значення, ніж ступінь наукової цінності геосайту має правильна й глибоко продумана методика туристичних турів. Тому коротко зупинимось на ключових методичних моментах організації і проведенні наукових екскурсій на геосайти.

Основна мета наукових геологічних екскурсій – збагачення знань про геологічне минуле свого рідного регіону, країни, світу; сприяння

всебічному розвитку особистості; виховання любові до природи краю. Геологічна екскурсія забезпечує не лише ознайомлення з геосайтами, але й надає можливість полинути у минуле Землі, зібрати геологічний матеріал для створення експозицій у місцевих освітніх музеях, брати безпосередню участь в експериментах науковців, вести самостійні дослідження тощо. Організація екскурсії вимагає щоб турист правильно сприйняв геологічні об'єкти, дав неупереджену оцінку всьому, що з ними пов'язане, правильно трактував побачене і почуте. Важливу роль в цьому відіграють емоційні моменти. Вони широко використовуються в будь якій екскурсії, впливаючи на почуття її учасників, викликаючи радість, захоплення, гордість, обурення і т. д.

Проведення наукових геологічних екскурсій можна розділити на три частини: демонстрація, розповідь та самостійні дослідження. Співвідношення між цими частинами залежить від освітньої підготовки екскурсантів.

Демонстрація в геоекскурсіях – це цілеспрямований, послідовний, логічний процес ознайомлення екскурсантів з геосайтами. Розповідь – невід'ємна частина екскурсії, хоча відносно до демонстрації вона виконує другорядну роль, особливо в екскурсіях фахівців-геологів. Під час розповіді екскурсовод має змогу зацікавити і активізувати екскурсантів, якщо їх увагу не привернуло побачене. Методика проведення геологічних екскурсій вимагає зв'язку та взаємодії між показом і розповіддю, передбачаючи в одному випадку їх поєднання, в іншому – чергування. Після демонстрації та розповіді необхідно надати час для самостійного дослідження, яке звичайно триває довше, ніж сам процес пояснення. У цей час екскурсанти вивчають деталі будови геологічних тіл, відбирають літологічні та палеонтологічні зразки, проводять заміри умов залягання порід, розташування системи тектонічних тріщин тощо.

Вступна частина екскурсії починається з організаційного моменту, який включає в себе знайомство з аудиторією, інструктаж щодо правил поведінки, безпеки на маршруті тощо. В інструктажі доцільно наголосити про необхідність суворого дотримання правил поведінки на геосайті й унеможливити його пошкодження чи забруднення побутовими відходами. Важливо при цьому контролювати бездумне та нерегламентованого збирання палеонтологічних, петрографічних та мінералогічних зразків.

Інформаційний елемент складається з короткого повідомлення про тему, її особливості, маршрут, його протяжність, тривалість, час і місце закінчення екскурсії. На початку екскурсії, незалежно від її теми, мети, складу учасників, доцільно розповісти про значення геологічного об'єкту для науки, повідомивши, які відомі вітчизняні і зарубіжні фахівці на ньому побували і його вивчали. Основна частина будується на поєднанні показу конкретних екскурсійних геологічних об'єктів та розповіді про них. Яка б за тематикою геологічна екскурсія не проводилась, пояснення бажано починати з характеристики геоморфологічних особливостей місцевості, потрібно також зосередити увагу туристів на короткому загальному

географічному описі території. В основній частині доцільно надати час на самостійну роботу, щоб до висновків прийти уже разом з екскурсоводом і щоб у туристів сформувалося своє особисте враження, яке вони можуть висловити при підведенні підсумків.

Самостійна робота екскурсантів на геосайтах потрібна для знайомства з характером літологічного складу порід, для дослідження меж між різними підрозділами, представленими у відслоненні, для пошуку палеонтологічного матеріалу тощо.

Чим вищий ранг тієї чи іншої екскурсії, тим більше часу потрібно виділяти на самостійні дослідження екскурсантів. Співвідношення часу на пояснення та огляд до часу самостійної роботи повинно бути приблизно таким: для фахівців – до 5-6; для студентів – до 2-3, для учнів школи – на годину показу та розповіді варто надавати не більше години самостійної роботи [10].

Висновок закріплює зміст і значення побаченого і почутого учасниками екскурсії, керівник дає відповіді на питання, що виникли в процесі пізнання геосайтів, також може надати інформацію про інші схожі геологічні об’єкти, які спроможні поглибити цю тему. Після проведення екскурсії передбачається ретельне опрацювання зібраних матеріалів. Якщо фахівці-геологи виконують цю роботу самостійно, то студентам і тим паче школярам очевидно знадобиться допомога викладачів.

В ході підготовки екскурсії на геосайти для будь-якої вікової групи необхідно попередньо ретельно підготувати теоретичні відомості про місцевість і конкретний об’єкт, що підлягатиме демонстрації. Перш за все увагу слід звернути на такі моменти:

- літологічний склад порід, закономірності їх чергування у відслоненні;
- стратиграфічне положення верств, докази їхнього відносного віку;
- наявність стратиграфічних незгідностей і перерв в осадко-нагромадженні;
- визначення відкладів, які є носіями корисних копалин;
- палеогеографічні умови формування досліджуваних товщ;

Тут наводиться лише короткий перелік знань, без яких проведення геоекскурсій неможливо. Не виключено, що екскурсанти побажають ознайомитися і з деякими іншими особливостями геосайтів, а тому потрібно бути готовому дати відповідь на найрізноманітніші питання.

Для більш ефективного засвоєння знань, отриманих під час геоекскурсії, необхідно заздалегідь підготувати схематичні розрізи відслонень, що плануються для огляду, стратиграфічні колонки, які екскурсанти можуть деталізувати і доповнювати під час огляду виходів порід, а також схематичні карти місцевості [10]. Це дасть змогу закріпити отриманні знання та відомості і при потребі їх легко згадати.

Важливим фактором вдалого проведення геоекскурсії є влучний вибір геосайта. При виборі геологічних об’єктів слід враховувати такі їх властивості: пізнавальна цінність, відомість (популярність), незвичайність (екзотичність), виразність, збереженість, типовість (специфічність для

даної місцевості), унікальність, місце розташування, а також їхню відстань, зручність під'їзду і т.д. Для геологічних екскурсій учнів і студентів не обов'язково обирати геосайт світового значення, достатньо буде місцевої геологічної пам'ятки, головне, щоб вона мала безпосереднє відношення до теми і була вдало розташована та висвітлювала всі питання, що цікавлять екскурсантів. Проведення екскурсій для учнів школи та студентів може здійснюватися як професійним екскурсоводом, так і безпосередньо вчителем географії чи викладачем.

Велике значення має правильне облаштування геотуристичних маршрутів. Маршрут екскурсії складається відповідно до її мети, що забезпечує цілісність і логічну послідовність викладу наукового матеріалу. Попередньо необхідно з'ясувати особливості місцевості, де планується розпочати і закінчити екскурсію: наявність під'їзних шляхів та перспектива пересування ними, можливість подати транспорт для подальшого переміщення екскурсії в разі негоди. При складанні маршруту геоекскурсії слід розрахувати найбільш раціональний напрям, беручи до уваги підйоми та спуски, наявність осипів, каменепадів, умов пересування крутим берегом річки, дном балки, яру тощо. Важливою вимогою до маршруту геологічної екскурсії є відсутність повторних проїздів чи пішохідних переходів по одній і тій же дорозі. Подібне допускається лише як виняток, якщо немає іншої дороги, а геологічний об'єкт має високу наукову цінність та мальовничість. Бажано передбачити погодні умови та можливість зміни маршруту, в разі форс-мажорних обставин. Для пішохідних геоекскурсій рекомендована довжина маршруту не більше 1-2 км, довші маршрути стомлюють екскурсантів, притупляючи їх увагу, зменшуючи наукове значення екскурсії.

Слід також подбати про елементарне польове спорядження: планшети, гірничі компаси, геологічні молотки, рулетки, лінійки, лупи, 10% розчин хлороводневої кислоти тощо.

Щоб популяризувати геологічну спадщину і, одночасно, забезпечити її збереженість можна скористатися уже раніше створеними пізнавальними стежками, які дають можливість ознайомити бажаючих з найцікавішими в науковому, природоохоронному і естетичному відношенні об'єктами природи. Вони ілюструють характерні форми рельєфу і включають оглядові пункти, з яких можна пояснити ґенезис і етапи формування ландшафту. На цих трасах розташовані природні і штучні відслонення, що допомагають зрозуміти геологічну будову та історію розвитку відвідуваної території.

Один із маршрутів екскурсії, який ми можемо запропонувати на стратиграфічний геосайт, – це унікальне *Гораївське відслонення*, де на невеликому проміжку зосереджені стратотипові розрізи трьох світ: студеницької, гораївської і субіцької. Зазначені утворення знаменують собою важливий етап пізньодокембрійської–ранньопалеозойської геологічної історії не лише регіону, але й Землі загалом. Вони є своєрідними віхами еволюції географічної оболонки і мають важливе наукове, пізнавальне й освітнє значення.

Отже, маршрут екскурсії починається з с. Гораївка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Саме відслонення розташоване південніше села, на лівому березі Дністра з координати 48º34'16" пн.ш., 27º02'23" сх.д. Протяжність геосайту між крайніми відслоненнями складає 3,9 км, але не обов'язково проходити від однієї крайньої точки до іншої.

Береговий схил характеризується значною крутизною (30-40º), місцями майже прямовисними урвищами, особливо у привершинній частині, де відслонюються сарматські вапняки. Упоперек схилу, або діагонально до Дністра, йде низка коротких, але глибоких із стрімкими стінками ярів, зарослих чагарниками. Устя ярів виходять до Дністерського водосховища і затоплені водою. Крім ярів суцільність відслонення, як геологічної пам'ятки, переривається відносно похилими задернованими схилами. Загальна висота від рівня води до поверхні плато складає 100-120 м із загальним пониженням на схід.

Береговий схил, до якого приурочена пам'ятка, складений різновіковими утвореннями, а саме (знизу – догори): 1) аргіліти і алевроліти канилівської серії вендського комплексу верхнього протерозою; 2) пісковики і вапняки молодовської серії ордовику; 3) вапняково-мергельні відклади ярузької серії силуру; 4) піски і кременисті породи сеноманського ярусу крейди; 5) ооліто-детритові вапняки сарматського ярусу неогену; 6) делювіальні утворення антропогену.

Особливе місце серед перерахованих осадових комплексів займають відклади канилівської та молодовської серій вендської та ордовицької систем, які, власне, і є геологічною пам'яткою.

Канилівська серія представлена верхньою студеницькою світою, розріз якої тут оголошено [1] стратотиповим. Він складається із двох верств: поливанівських і камарівських. Поливанівські верстви піднімаються на 7 м вище рівня води у водосховищі і складені аргілітами з проверстками алевролітів і пісковиків. Їх перекривають камарівські верстви, які представлені алевролітами, аргілітами і пісковиками товщиною до 20 м. Найповніше ці відклади збереглися в крайній західній частині геосайту.

З великою перервою в осадконагромадженні (в еквіваленті абсолютного часу – більше 100 млн. років) на канилівській серії залягають ордовицькі відклади. Вони поширені лише в західній і південно-західній частині України і, як зазначалось, лише в каньйоні Дністра доступні безпосередньому вивченню. Тому детальніше доцільно зупинитись на характеристиці саме цих відкладів. За літологічним складом вони чітко поділяються на дві пачки: нижню пісковикову – гораївська світа і верхню вапнякову – субіцька світа. Пісковики гораївської світи чітко відокремлюються від підстеляючої студеницької світи венду за породним складом і наявністю добре помітного ерозійного контакту, що має вигляд розмитої нерівної поверхні аргіліт-алевролітової вендської товщі. Це свідчить про існування протягом тривалого часу на території нинішнього Придністер'я континентального режиму, результатом якого став розмив не лише

догораївських товщ ордовику, але й відкладів кембрію і верхів венду.

На основі аналізу систематичного складу викопної фауни встановлено [8] належність гораївської світи до верхньої частини карадокського ярусу середнього ордовику. Біля с. Гораївка зазначені відклади представлені найбільш повно, а тому й прийняті за стратотип цієї світи.

Верхня межа стратотипу чітко фіксується за появою у розрізі вапняків субіцької світи. Вважається [8], що між обома світами молодовської серії існує відносно нетривала стратиграфічна перерва, про що свідчить верхній вохристий проверсток біля покрівлі пісковиків та пісковикова галька з гораївською фауною в основі субіцьких вапняків. Межа між ордовицькою і силурійської системами в межах пам'ятки чітко визначається за яскраво вираженою, типовою ерозійною поверхнею: нерівна покрівля субіцької світи, присутність у підошві силурійських мергелів добре обкатаної гальки та лінз дрібногалькових конгломератів.

У вапняках субіцької світи виявлені різноманітні брахіоподи, гастроподи, остракоди та інші групи викопних організмів, вивчення родового і видового складу яких дозволило встановити, що ця світа за Міжнародною стратиграфічною шкалою відноситься до нижньої частини ашгільського ярусу верхнього ордовику [8].

До будівництва греблі Дністровської ГЕС стратотип субіцької світи розміщувався біля с. Субіч, однак був затоплений. Частина описаного відслонення є неостратотипом [2] цієї світи, оскільки саме тут ці відклади представлені найповніше.

Залежно від складу екскурсантів, їхніх наукових інтересів, часу, який вони мають, транспортних засобів, що є в розпорядженні екскурсії, рекомендована вище екскурсія може бути скорочена або розширена.

Інший, складніший геосайт, що, для прикладу, ми можемо запропонувати є *Нирківський каньйон*, який, на нашу думку, хоч і не може претендувати на статус геосайту світового значення, однак не менш цікавий і мальовничіший, ніж попередній. Складність цього геосайту полягає в його комплексності, яка включає геоморфологічну, наземно-аквальну, культурно-історичну, літологічну, стратиграфічну, мінералогічну і палеонтологічну складові.

Нирківський геосайт знаходиться в урочищі Червоне, південніше села Нирків Заліщицького району Тернопільської області з географічними координатами 48°48'15" пн. ш.; 25°35'49" сх. д. Геосайт утворений меандром річки Джурин (ліва притока Дністра). В середині меандру знаходиться ціла низка цікавих геологічних, геоморфологічних, гідрологічних та культурно-історичних об’єктів. При в’їзді до урочища відкривається чудовий краєвид на каньйон.

Геоморфологічна складова геосайту – Джуринський меандр. Врізаний меандр р. Джурин має вигляд видовженої петлі з малою кривизною в привершинній частині. Співвідношенням довгої і короткої осей меандру становить приблизно 4:1. Долина місцями має

каньйоноподібний характер і глибину до 120 м. У зв'язку зі значним глибинним врізом, малою кривизною і, як наслідок, зближеним розміщенням крил меандру її внутрішня частина (ядро) значною мірою зруйнована і представлена тільки продовгуватим внутрішнім підвищенням з відносними висотами до 20 м. На цьому підвищені розміщуються рештки Червоногородського замку, руїни Петропавлівського костелу і сучасний дитячий табір «Ромашка». Зріз ядра меандра і майже прямовисні зовнішні стінки призвели до утворення своєрідного природного амфітеатру, в якому в давнину знаходилось місто Червоногород. Нині русло р. Джурин спрямлене і розміщується на 1,1 км західніше вершини колишньої меандри. Старим руслом протікає тільки маленький потічок, що живиться місцевими струмками і джерелами. Південна частина урочища заросла лісом, східна частина центрального підвищення – колючими чагарниками.

Наземно-аквальна складова комплексного геосайту – Джуринський водоспад. Справжнім дивом Подільського краю та головною прикрасою Нирківського каньйону є найвищий в Україні, рівнинний, 16-метровий мальовничий водоспад.

Водоспад носить потрійну назву: Джуринський (від назви річки), Червоногородський (від назви давнього міста) і Нирківський (від назви найближчого села). Водоспад має штучне походження. За легендою, щоб захопити замок, турки підірвали частину кам'яного кряжу і спрямували воду річки напряму, залишивши меандру, що огинала Червоногородський замок. Шийка колишньої меандри утворена скельними породами, представленими червоноколірними плитчастими пісковиками дністровської серії девону. Кам’янистий кряж шийки має ширину не більшу за 10 м і максимальну висоту від рівня води у верхньому б’єфі до 3 м. Саме в цьому місці в скельних породах прорито штучний канал шириною до 3 м, який і спрямив русло р. Джурин. Судячи зі стрімких прямовисних стінок каналу, він є дійсно, як каже легенда, штучним, але створений без застосування якихось підривних матеріалів. Пісковики не відрізняються особливою міцністю і, залягаючи не товстими плитами, досить легко підважуються ломом і ламаються. Такі породи отримали на Поділлі народну назву «лупаки». Завдяки цьому гідротехнічному заходу виник рукотворний водоспад. Виконали цю роботу, на нашу думку, не вороги, як гласить легенда, а місцеві жителі, і не за для краси водограю, а з метою будівництва водяного млина для потреб Червоногорода в часи його процвітання. Навряд чи для турків річечка Джурин, будь вона навіть в ті часи і повноводніша, могла створити якусь значну перепону для взяття Червоногородського замку. Однак мотив легенди із затятими ворогами красивіший і привабливіший для туристів, ніж банальне будівництво млина. У привершинній частині водоспаду є залишки мурованих і бетонних конструкцій, які ділять водоспад на дві нерівні частини. Менша частина є обвідним рукавом, вода з якого, очевидно, крутила водяне колесо, а згодом турбіну невеликої електростанції, що існувала тут, починаючи з 1955 р. Внизу біля водоспаду на правому березі р. Джурин

знаходиться зруйноване приміщення цієї електростанції.

Культурно-історична складова геосайту – Червоногородський замок та Костел Вознесіння Діви Марії. Неподалік водоспаду на високому горбі, що утворився внаслідок зближеного розміщення крил меандру, стоять дві башти – руїни колишнього Червоногородського замку. Свого часу це був найкрасивіший замок-палац Поділля. Його назва, очевидно, походить від червоного кольору каменю, що тут видобували. Вже за часів Київської Русі поселення мало дерев'яний замок, пізніше польські магнати Бучацькі, на початку XVII ст. збудували на місці дерев'яного мурований замок. У 1778 р. австрійський уряд продав Червоногородський замок князю Каролеві Понінському, який у 1820 р. частково розібрав його і перебудував на пишний палац з двома баштами у псевдоготичному стилі. Подальшу перебудову червоногородського палацу здійснив син Кароля Понінського – Калікст за проектом відомого львівського архітектора Юліана Захаревича. До 1945 р. тут було невелике село Червоне, яке переважно населяли поляки. 2-3 лютого 1945 р. в замку перебував польський гарнізон Армії Крайової, яка разом з НКВС вела боротьбу з УПА. У ці дні загони УПА атакували розквартироване польське військо, внаслідок чого більшість поляків загинуло, серед яких були і мирні жителі, село було спалене, а палац зазнав нових ушкоджень. З того часу в Червоному ніхто постійно не проживав. Повністю населений пункт зник з карти у 1970 р., коли його було вилучено з офіційного списку міст, селиш і сіл Української РСР. Вціліли на сьогоднішній день від колишнього красеня лише дві вежі, залишки стін палацу та стіни католицького костелу.

Ще одним досить цікавим об'єктом в урочищі Червоному є костел Вознесіння Діви Марії, який було збудовано в 1615-1618 рр. монахами-домініканцями. У 1648 р. костел суттєво постраждав під час нападу на Червоногород військ Богдана Хмельницького. Занепад міста закономірно призвів і до занепаду костелу. Інтер'єр храму прикрашають старі фрески та пам'ятні таблиці.

Стратиграфічна, мінералогічна і палеонтологічна складові геосайту – відслонення дністровської серії девону. Зовнішні стінки меандру утворені червоноколірними відкладами дністровської серії нижнього девону. Зіставлення їх з Міжнародною стратиграфічною шкалою дозволяє оцінити їх вік як верхній лохків–емс. Серія представлена товщею теригенних червоноколірних порід фації «олд-ред» континентального походження (пісковики, алевроліти, аргіліти, глини), які формувалися на низинній алювіальній рівнині аридного клімату з поширеною системою прісноводних озер і річок. Із викопної фауни характерні залишки панцирних пластиношкірих риб (*Placoderma*), рештки прибережних рослин. У верхній частині розрізу присутня лінзоподібна пачка пісковиків руслової фації. В її підошві присутній прошарок (потужність – 30 см) алевролітів з мідною мінералізацією. Мінерали міді представлені малахітом, азуритом, халькозином. На розмитій поверхні порід девону залягають піскуваті вапняки та силіцити крейди (сеноманський ярус) і

валунні конгломерати з девонських пісковиків у підошві, які є слідами абразійної діяльності сеноманського моря.

Літолого-стратиграфічна складова – відслонення гіпсів тираської світи міоцену. Тираська світа є складовою частиною баденського (тортонського) ярусу міоцену і представлена сульфатною (гіпси) і карбонатною фаціями. У приповерхневій частині схилів Нирківського меандру відслонюється верхня частина гіпсової товщі (до 8 м) складена крупно- і гігантокристалічним гіпсом буро-коричневих відтінків. Для крупнокристалічного гіпсу властиві викривлені кристали у вигляді шаблевидних форм. При вивітрюванні таких гіпсів виникають своєрідні паралелепіпедальні окремості. Інші об'єкти комплексного геосайту. Біля водоспаду починається місцевий мішаний ліс. У лісі можна знайти справжніх велетнів – міцні дуби столітнього і поважнішого віку. Проте це ще не всі чудеса, які є в цьому місці. Якщо пройтися (1,5 км) проти течії річки Джурин, то можна вийти на унікальне місце, основою якого є травертинова скеля, що має вигляд уступу висотою до 12 м. В уступі є невеликий грот, який місцеві жителі називають печерою відлюдника. Над нею струменить невеликий, але дуже красивий водоспад Дівочі сльози з довгими неначе ліани оксамитово-зеленими нитками водоростей. Нирківський комплексний геосайт є об'єктом численних екскурсій, у тому числі і міжнародних. Студенти Тернопільського, Львівського, Кам'янець-Подільського, Дніпропетровського та Кіровоградського університетів проходять тут польові практики.

Розроблені нами маршрути репрезентують цікаві та унікальні місцевості і об'єкти Поділля, але цим не вичерпується весь науково-туристичний потенціал регіону. Можна оглянути ще багато привабливих місць, як уже облаштованих для проведення екскурсій (наприклад, печера Кришталева), так і не обладнаних. Не менш перспективними для розвитку геотуризму на території Поділля нам видаються малодослідженні, закинуті і зруйновані фосфоритові копальні, які є яскравим прикладом індустріальної спадщини України, пам'яткою освоєння земних надр, сторінками минулого нашого народу.

Основні висновки. 1. Поділля надзвичайно привабливий і перспективний регіон для розвитку наукового туризму. Найцікавішими екскурсійними об'єктами можуть бути геосайти, концентрація і різноманітність яких в регіоні надзвичайно висока. 2. Проведенню наукових геологічних екскурсій передує важлива методична робота з їх підготовки, яка включає: вдалий вибір екскурсійних геосайтів, детальну розробку маршруту екскурсії, ретельне дослідження розрізів, що підлягають демонстрації; складання схем, карт, таблиць для заповнення під час геоекскурсії, підготовку оснащення екскурсантів, організацію їх самостійної роботи на об'єктах тощо. 3. Одними з найпривабливіших геосайтів Поділля є Гораївське відслонення і Нирківський каньйон.

Використані джерела:

1. Великанов В.А. Стратиграфия верхнедокембрийских образований юго-западного склона

Украинского щита // Палеонтология и стратиграфия верхнего докембрия и нижнего палеозоя юго-запада Восточно-Европейской платформы. – К. : Наукова думка, 1976. – С. 15-40.
2. Геологические памятники Украины: Справочник-путеводитель / Н.Е. Коротенко, А.С. Щирица, А.Я. Каневский и др. – К.: Наукова думка. – 1985. – 154 с.
3. Геологічні пам'ятки – яскраві свідчення еволюції Землі // Мат-ли II Міжнар. наук.-практ. конф. – К.: Логос, 2011. – 142 с.
4. Геологічні пам'ятки України: У 4 т. – Т. I / В.П.Безвинний, С.В.Білецький, О.Б.Бобров та ін. / За ред. В.І.Калініна та ін. – Київ: ДІА, 2006. – 320 с.
5. Геологічні пам'ятки України: У 4-х т. – Т. II / В.П.Безвинний, О.Б.Бобров, В.П.Брянський та ін. / За ред. В.І. Калініна, Д.С. Гурського. – Київ, 2007. – 320 с.
6. Космачова М.В. Геосайти Харківщини, їх раціональне використання та охорона : автореф. дис. на здобуття ступеня канд. геогр. наук. – Харків, 2008. – 19 с.
7. Проблеми охорони геологічної спадщини України / В.А.П.Уімблдон, Н.П.Герасименко, А.А.Іщенко. – Київ: ДНЦ РНС НАНУ, 1999. – 129 с.
8. Стратиграфія УРСР. В 11-ти томах. Т. III : ч. 1 – кембрій, ч. 2 – ордовик / відпов. ред. П.Л. Шульга. – К.: Наукова думка, 1972. – 228 с.
9. Страшевська Л.В. Науковий туризм як оптимально-конструктивна сфера використання геосайтів Поділля // Туризм як фактор розвитку регіону : Мат-ли Всеукр. наук.-практ. конф. – Вінниця, 2011. – С. 155-159.
10. Шищенко П.Г., Сорокіна Г.О. Геосайти Луганської області: їх раціональне використання та охорона. – Луганськ: Луганськ. нац. ун-т, 2008. – 184 с.

УДК 640.43(477)

Доценко В.Ф., Арпуль О.В., Бондар Н.П., Ємчук Т.В., Дудкіна О.О.

РОЗВИТОК МЕРЕЖІ ЗАКЛАДІВ РЕСТОРАННОГО ГОСПОДАРСТВА СТОЛИЧНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ

Розглянуто питання стану та перспектив розвитку ресторанного господарства м. Києва. Наведено сучасні методи та засоби вдосконалення існуючого ресторанного господарства. Запропоновано пріоритети подальшого розвитку закладів ресторанного господарства столичного регіону.

Ключові слова: ресторанне господарство, Столичний регіон,

Рассмотрен вопрос состояния и перспектив развития ресторанного хозяйства г. Киева. Представлены современные методы и средства совершенствования существующего ресторанного хозяйства. Предложены приоритеты дальнейшего развития заведений ресторанного хозяйства столичного региона.

Ключевые слова: ресторанное хазяйство, Столичный регион.

The problem of the status and prospects of the restaurant industry of Kiev. Presented modern methods and means of improving the existing restaurant business. Proposed priorities for the further development of restaurants in capital region.

Key words: restaurant industry, Capital region.

Актуальність проблеми. Головне завдання сучасного етапу розвитку нашого суспільства спрямоване на подолання спаду суспільного виробництва, побудову соціально орієнтованої економіки, основаної на ринкових відносинах. Виникає потреба у розробці нових підходів до організації та управління економічною діяльністю. Не залишається осторонь від проникнення елементів «нової економіки» і ресторанний бізнес, що набуває особливої актуальності.

Основою організації та функціонування закладів ресторанного господарства (ЗРГ) є їх науково-обґрунтована класифікація, яка дозволяє визначити місце кожного закладу в цілій системі та розподіляє їх за типовими ознаками.

Нині впровадження інформаційних послуг є важливим чинником розвитку ресторанного бізнесу і являє собою сектор ресторанної справи, який має найбільш високі темпи розвитку, зокрема в галузі туризму. Віртуальний ринок ресторанних послуг – це ринок, у якому представлені ресторани в мережі Інтернет розповсюджують рекламну інформацію власного закладу.

Виклад основного матеріалу. Впродовж останніх років спостерігається стрімкий розвиток ресторанного бізнесу. Лише за останній рік загальна кількість ЗРГ збільшилась на 7,2 %, а кількість посадкових місць – на 10,2 %, що пов'язано з відкриттям нових ресторанів та барів в столичному регіоні України.

Ці показники не є випадковими, адже столичний регіон України – це привабливий туристичний центр, туристична інфраструктура якого вносить вагому долю в економіку міста.

Основними перевагами розвитку туристичної галузі в столиці є:

- зручне географічне положення Києва між Європою і Росією та іншими країнами СНД;
- вільний візовий режим; привабливий для туризму ландшафт міста – Дніпро та його набережні, пагорби, парки;
- наявність культурних та історичних пам'яток світового рівня.

Недоліки:

- недостатня популяризація Києва за кордоном, як туристичного центру;
- високі ціни на послуги за нижчої якості, ніж в інших містах Східної Європи.

На даний момент існують такі можливі стратегії розвитку столиці України:

а) короткострокові: запуск туристичного порталу; поліпшення дорожнього руху; встановлення інформаційних терміналів; запровадження карти гостя; спрощення процедур погодження туристичних маршрутів; категоризація готелів відповідно до міжнародних стандартів; залучення *low-cost* авіакомпаній.

б) середньострокові перспективи (до 2015 р.): створення та просування туристичного бренда міста; лістинг Києва у реєстрі провідних туроператорів та сайтів продажу турів; реконструкція об'єктів туристичної сфери; реконструкція історичних та архітектурних пам'яток; оновлення номерного фонду готелів; будівництво інфраструктури для культурних, спортивних та бізнес-заходів; проведення міжнародних заходів [1].

в) довгострокові перспективи (до 2025 р.): створення нових об'єктів туристичної сфери; перетворення району Дніпра у туристично-рекреаційну зону; будівництво закладів розміщення та сфери послуг [2].

Для розвитку ресторанного господарства столичного регіону дуже значну і завжди актуальну роль відіграє забезпеченість населення посадковими місцями (на 10 тис. осіб) в об'єктах ресторанного господарства (ресторани, кафе, закусочні, буфети, бари, їдальні тощо). Цей показник неодмінно повинен відповідати потребам населення і туристів. На даний момент м. Київ займає серед регіонів України 2 місце – 528 місць в середньому по Україні – 348 місць. Статистичні дані щодо наявності об'єктів ЗРГ та кількості посадкових місць в різних районах м. Києва наведена в таблиці 1 [3].

Таблиця 1.

Наявність мережі ресторанного господарства в розрізі районів м. Києва (станом на вересень 2012 року) [3]

Назва районів	*Кількість об'єктів*	*Посадові місця в об'єктах, тис. місць*
м.Київ, у т.ч.	1424	147,7
райони:		
Голосіївський	104	8,7
Дарницький	109	14,7
Деснянський	107	15,1
Дніпровський	150	13,4
Оболонський	138	16,2
Печерський	186	19,0
Подільський	104	11,9
Святошинський	94	14,4
Солом'янський	160	11,9
Шевченківський	272	22,4

Домінантна ознака виявлена у центральних районах (Шевченківському та Печерському), що характеризується найбільшою кількість посадкових місць відповідно.

Аналіз розвитку ЗРГ та посадкових місць за роками наведено в таблицях 2, 3.

Таблиця 2.

Чисельність ЗРГ за 2009–2012рр в м. Києві

Тип закладу	*2009*	*2010*	*2011*	*2012*
Ресторани	147	169	176	244
Кафе, закусочні, тощо	696	653	619	621
Бари	95	106	94	118
Їдальні	466	443	436	435

Таблиця 3.

Посадкові місця у ЗРГ по м. Києву (тис. місць)

Тип закладу	*2009*	*2010*	*2011*	*2012*
Ресторани	20,3	22,2	25,2	30,5
Кафе, закусочні, тощо	33,9	37,2	34,0	40,8
Бари	3,7	6,4	4,2	5,4
Їдальні	68,7	71,5	70,7	71,0

Найбільшу частку серед об'єктів ресторанного бізнесу станом на вересень 2012 р. зайняли кафе, закусочні – 43,6% пік розвитку спостерігався на кінець 2010 р. – 46,6 %, їдальні – 30,5%, а ресторани та бари відповідно 17,1 % та 8,3 %.

Разом зі збільшенням кількості ЗРГ та посадкових місць спостерігається також зростання грошових оборотів. Так, якщо в 2009 р. показник оборотності ресторанного господарства становив 1200,7 млн. грн., то у 2012 р. цей показник сягає 3069,5 млн. грн, тобто зріс майже в три рази [3].

Отже, аналіз показників діяльності ЗРГ засвідчує позитивні тенденції їх розвитку.

Ресторанне господарство є одним із видів економічної діяльності, які покликані безпосередньо надавати послуги населенню. Стабільний розвиток ресторанного бізнесу багато в чому визначає соціальний клімат у суспільстві, забезпечує продовольчу безпеку міста, сприяє створенню нових робочих місць, зростанню бюджетних надходжень.

За рахунок заходів з підготовки та проведення в Києві фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу, мережа підприємств ресторанного господарства значно розширилася, в результаті чого забезпеченість посадковими місцями в деяких закладах становила 100 місць на 1000 осіб населення. Прогресивне зростання ЗРГ зробило великий вклад в розвиток ресторанного господарства м. Києва і на майбутнє [4].

Ресторанне господарство столичного регіону не стоїть на місці, а постійно самовдосконалюється. Це здійснюється не лише за рахунок збільшення кількості закладів, але й завдяки новітнім технологіям, які спрощують процес надання послуг, тим самим скорочують тривалість обслуговування. Як приклад, для розширення маркетингово-рекламних та менеджерських можливостей окремі ресторани популяризують послуги в мережі Інтернет шляхом створення фірмових веб-сайтів, розміщення їх у пошукових, комерційно-ділових, туристично-готельних та інших інформаційних системах.

Проте ресторани не повинні обмежуватися лише діяльністю інформаційно-рекламного характеру, вони мають залучати клієнтів до участі у віртуально-технологічному процесі.

Віртуальний ринок послуг – це ринок, у якому представлені ресторани забезпечують *On-line* замовлення столиків для клієнтів через

мережу Інтернет.

Менеджерську роботу по формуванню такого ринку проводить Інтернет-проект «Все про ресторани Києва» [5], який являє собою електронний каталог ЗРГ столиці, в якому наводиться повна інформація про заклад, меню, ціни, додаткові послуги, адреси.

Проведене дослідження віртуального ринку ресторанних послуг у структурі досліджуваного Інтеренет-проекту свідчить, що європейську кухню можуть запропонувати 57,1 % усіх представлених у базі даних закладів, українську – 27,9 %, французьку – 5,6 %, американську – 4,3 %, японську – 3,9 %, китайську, мексиканську, італійську – 3,0 %, грузинську – 2,6 %, індійську – 2,1 %, арабську та німецьку – біля 1,7 %.

Отже, в ресторанному господарстві столичного регіону є широкий вибір етнічних кухонь. Для кожної з них притаманні національні страви, менеджерський стиль управління процесом, традиції у технології приготування страв, дизайнерське рішення та сервірування столиків, надання музичних, сервісних послуг під час обслуговування тощо.

Результати групування ЗРГ за показником вартості наданих послуг у розрахунку на одну людину становлять: до 10 у.о. – 18,9%, від 10 до 20 у.о. – 41,6%, від 20 до 30 у.о. – 22,8 %, від 30 до 50 у.о. – 15,0 %, від 50 у.о. та вище – 1,7%. На рівень цін ресторанних послуг безпосередньо впливають собівартість сировини та напівфабрикатів, категорія підприємства, денна оборотність місця, платоспроможність клієнтів, атмосфера перебування і відпочинку, у т. ч. перелік розважальних послуг.

Останнім часом одним з поширених способів розрахунку клієнтів є використання банківських карток. Наприклад, споживачів з кредитними картками «MasterCard/eurocard» обслуговує 71,2 % ЗРГ, «Visa» – 70,8 %, «Maestro Cirrus» – 41,6%, «American Express», «Visa Electron» – по 28,3 %, «Prestige card» – 4,3 %, «Diners Club» – 2,1 %, «Discovery» – 0,9 %, «JCB» – 0,4 % з загальної кількості закладів.

Так, щоб зарезервувати столик через мережу Інтернет, потенційний клієнт обирає заклад за представленим меню та цінами. Після замовлення переліку страв автоматично підраховується загальна вартість. Далі система пропонує вказати такі дані: місяць, день, час перебування, а також кількість осіб та тип резервування (сніданок, обід, вечеря, день народження). Для підтвердження замовлення необхідно вказати зворотній зв'язок (електронну пошту, факс, телефон). Деякі ЗРГ пропонують також оглядову віртуальну електронну карту розміщення усіх вільних столиків у залі, що дає можливість потенційному клієнту впевнено визначитися із вибором місця. *On-line* резервування безкоштовне, клієнт сплачує лише за вартість замовлення у ресторані, а іноді навіть отримує знижку у розмірі 5…10 %. Така система розширює можливості корпоративно-групового обслуговування для ділових осіб, туристів, делегацій тощо. Особливістю даного проекту є своєчасне оновлення матеріалів бази даних, активна маркетингова і рекламна підтримка та зв'язки з засобами масової інформації, а також проведення періодичного анкетування відвідувачів для

виявлення попиту на ресторанні послуги, складання портрету клієнта, з'ясування джерел отримання інформації про ресторани, що дає змогу побудувати стратегію маркетингових дій, орієнтуючись на потенційних споживачів ЗРГ [6].

Основними перешкодами здорового розвитку у сфері ресторанного господарства на сьогодні є:

- перепрофілювання частини об'єктів, особливо у центральній частині міста. Відповідно до діючого законодавства, за приватизації об'єкту, купівлі чи продажу новий власник може використовувати об'єкт не за цільовим призначенням. Крім того, більшість ЗРГ працюють на орендованих територіях, площах які не відповідають нормативам. Власники деяких приміщень завищують орендну платню та передають уповноваження орендарям-конкурентам;
- недостатня ефективність системи контролю за дотриманням санітарно-гігієнічних норм і правил на виробництві, що пов'язано з ризиком погіршення стану здоров'я населення (отруєння);
- низька доступність послуг ЗРГ для незаможних верств населення;
- недостатня кількість ЗРГ в мікрорайонах новобудов, оскільки останні роки здійснювалась забудова житлових масивів без виділення приміщень та земельних ділянок під об'єкти соціальної сфери;
- зростання цін на харчові продукти;
- негативні тенденції фінансової кризи: обмеження кредитування, зниження платіжної спроможності більшості населення [4].

Висновки. Метою подальшого розвитку ресторанного бізнесу в Україні залишається – задоволення попиту населення в послугах гарантованої якості за доступними цінами.

Пріоритетами подальшого розвитку ЗРГ можуть бути:

- нормативно-правове, економічне (у т.ч. податкове) й адміністративне стимулювання підприємницької активності у сфері ресторанного господарства;
- сприяння подальшого розвитку мережі загальнодоступних закладів (за критерієм вартості), особливо в нових житлових масивах;
- жорсткий контроль за дотриманням санітарно-гігієнічних вимог на підприємствах ресторанного господарства з боку держави.

Головним завданням, спрямованим на поліпшення якості та асортименту послуг у ЗРГ, підвищення рівня їх конкурентоспроможності є:

- розширення мережі та збереження профілю діючих підприємств;
- сприяння у залученні інвестицій у нове будівництво ресторанних закладів і впровадження новітніх технологій;
- надання переваг у оренді приміщень, що знаходяться в комунальній власності територіальної громади міста;
- максимальне приведення обслуговування до європейського рівня;
- забезпечення підготовки високопрофесійних кадрів, у т.ч. вивчення

іноземних мов фахівцями масових професій (офіціанти, бармени та ін.);

- посилення інформаційної та рекламної діяльності (наприклад, випуск довідників підприємств ресторанного господарства з характеристикою їх послуг, адресами розміщення, контактною інформацією);
- розроблення нестандартного обладнання для обслуговування фан-зон.

У середньостроковій перспективі динаміка розвитку мережі об'єктів ресторанного господарства характеризуватиметься збільшенням кількості закладів швидкого обслуговування, організація виробництва яких зорієнтована на використанні напівфабрикатів високого ступеню готовності.

Значному притоку інвестицій для розвитку ресторанного господарства сприятиме також освоєння площ підземних просторів.

Використані джерела:
1. Стратегія економічного та соціального розвитку м. Києва на період до 2015 року, схвалена розпорядженням Київської міської державної адміністрації від 29.11.2004 р. № 2168.
2. Стратегія розвитку м. Києва на період до 2025 року, схвалена розпорядженням Київської міської державної адміністрації від 15.12.2011 р. № 824/7060.
3. Економічна комплексна доповідь головного управління статистики у м. Києві.
4. Програма соціально-економічного розвитку м. Києва на 2012 рік..
5. Київ 2012: туристична карта Києва і все про відпочинок у Києві [Електронний ресурс]. – Режим доступу: < http://kyiv.virtual.ua >.
6. А.М. Виноградська – журнал «Ділова панорама» - «Віртуальний ринок ресторанних послуг».

УДК 911.2

Яценко А.Д.

МЕТОДИКА РЕКРЕАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ЛІСОКУЛЬТУРНИХ ЛАНДШАФТАХ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИАЗОВ'Я

У статті розглядаються основні підходи щодо рекреаційних досліджень у лісокультурних ландшафтах північно-західного Приазов'я.

Ключові слова: стійкість лісокультурного ландшафту, рекреаційна дигресія, пішохідна доступність, атрактивність.

В статье рассматриваются основные подходы к рекреационным исследованиям в лесокультурных ландшафтах северо-западного Приазовья.

Ключевые слова: устойчивость лесокультурного ландшафта, рекреационная дигрессия, пешеходная доступность, атрактивность.

The article examines the main approaches to research in silviculture recreational landscapes northwest Azov.

Key words: stability silvicultural landscape, recreational digression, pedestrian accessibility, attractiveness.

Постановка проблеми. Стрімке та інтенсивне освоєння лісових ресурсів характеризується деякою стихійністю та одночасним втягуванням

в рекреаційну діяльність всього комплексу потенціалу регіону. Це створює передумови і тенденції для покращення соціальних умов життя населення – з одного боку, і породжує проблеми екологічного балансу рекреаційного лісокористування – з іншого. Для того, щоб не виникало питань щодо проведення рекреації та стану лісонасаджень виконуються ряд досліджень, які визначають раціональні та ефективні підходи для проведення рекреації, одночасно зі збереженням природної складової лісу. Це питання є особливо актуальним тому що лісистість регіону є найнижчою в Україні.

Аналіз основних джерел та публікацій. Багато вчених займалися розробкою методів дослідження лісових насаджень. Ще у XVIII ст. А.Т. Болотов писав про принципи господарювання в лісах, звертаючи уваги на оздоровчі та естетичні функції лісів [4]. Праці таких видатних вчених, як П.С. Погребняк, В.М. Сукачев, Є.В. Алексєєв також сприяли розвитку цієї методології в лісознавстві. Теорія рекреаційної дигресії детально розглянута у працях Р.А. Каприсонової (1967), Н.С. Казанської (1972, 1973), Л.П. Рисіна, Г.П. Полякова (1987), В.П. Чижової (1977), Н.П. Жижена, Н.Н. Зеленского (1973), В. І. Середіна, В.І. Парпана (1988), А.И. Тарасова (1986), С.А. Генсірука, М.С. Нижник, Р.Р. Возняка (1987) та ін.

Виклад основного матеріалу. В останні десятиліття значно посилилося рекреаційне використання лісових територій для масового відпочинку населення. Тому, як в нашій країні, так і за кордоном все більш актуальним стають дослідження стану та стійкості лісового середовища під впливом рекреації, дослідження лісових територій та віднесення їх до рекреаційних. Згідно Лісового кодексу при рекреаційній оцінці території повинні бути визначені такі показники: тип ландшафту; ступінь стійкості до рекреаційних навантажень; стадії рекреаційної дигресії; санітарно-гігієнічна та естетична оцінки; оцінка пішохідної доступності; ступінь благоустрою території, доступність території для огляду тощо [2].

Тип ландшафту – це лісові ділянки з певною структурою деревостану, зімкнутістю їх крон, рівнем заповнення площі ділянки деревно-чагарниковою рослинністю та характером її розміщення. Визначають тип ландшафту відповідно до класифікації, запропонованої М.М.Тюльпановим, яка передбачає виділення семи типів лісового ландшафту в межах трьох їх груп.

Рекреаційне навантаження – це показник безпосереднього впливу рекреантів та функціонування рекреаційного господарства на лісові комплекси. Воно обчислюється як кількість рекреантів, котрі відвідали певну ділянку лісу протягом одиниці часу. Розрізняють критичне (що викликає незворотні зміни у природному комплексі) й граничнодопустиме (що визначається тією кількістю рекреантів, яка не призводить до незворотних змін у природному комплексі) навантаження. За рівнем рекреаційного навантаження визначається стійкість ландшафту. В основу п’ятибальної шкали визначення ступеня стійкості лісових ділянок до рекреаційних навантажень покладені біологічні властивості деревних порід та природні умови, в яких вони ростуть.

Під рекреаційною дигресією маються на увазі порушення природного середовища в результаті впливу на нього рекреантів (відпочиваючих), що проявляється у витоптуванні та знищенні лісової підстилки, трав'яного покриву, підліску та підросту, пошкодженні дерев тощо. Стадію рекреаційної дигресії встановлюють залежно від ступеня порушення природного середовища. Ступінь дигресії знаходиться в прямій залежності від рекреаційних навантажень та стійкості до них природних комплексів. При визначенні рекреаційної дигресії в натурі важливо не сплутати її прояви з проявами пасовищного або технологічного порушення природного середовища [1].

Санітарно-гігієнічні заходи повинні постійно проводитися в лісах і представляють собою вибіркові санітарні рубки; суцільні санітарні рубки; ліквідація захаращеності; профілактика для запобігання виникненню та поширенню осередків шкідників і хвороб лісу та боротьба з ними; захист заготовленої деревини від шкідників та хвороб лісу. Також це методи по вивченню впливу деревних насаджень на здоров'я людини [3].

Атрактивність лісових ландшафтів – інтегральний показник, який комплексно враховує всі сторони приваблюючої здатності. Оцінку цього показника можна робити за такими критеріями: екзотичність, унікальність, естетичність, комфортність тощо. При дослідженні потенціалу природно-рекреаційних ресурсів лісу доцільно використовувати натуральні показники, тобто атрактивність визначати в кількості осіб, яких ресурс притягує протягом певного проміжку часу. Оцінювати атрактивність можна також в умовних показниках (балах). Людина робить висновки про естетичну цінність рекреаційної території, зіставляючи деякі її властивості, наприклад, різноманітність краєвидів та їхню контрастність із власним емоційним станом. Естетична оцінка лісу залежить від належності суб'єкта до певної соціальної, вікової та етнічної групи [5].

Для визначення класу пішохідної доступності ділянки в рівнинних регіонах враховується віддаль від неї до меж населених пунктів, до рекреаційних закладів, автобусних зупинок, шляхів загального користування. При визначенні класу пішохідної доступності конкретної ділянки аналізуються її параметри по всіх графах таблиці. Найменший по величині бал і буде визначати клас пішохідної доступності цієї ділянки.

Ступінь благоустрою території визначається рівнем розвитку рекреаційної інфраструктури. Важливим моментом при оцінюванні лісового ландшафту є кутова величина пейзажу (елементарний, секторний, панорамний чи циркорамний). Раціональний підбір найефектніших точок огляду дає можливості для повнішого споглядання саме панорамних або циркорамних пейзажів, але ці можливості ускладнюються транспортною доступністю.

Висновки. Беручи до уваги, стан лісової справи в регіоні можно зробити висновок, що терміново потрібно збільшувати площу лісових насаджень та розробляти нову програму лісовпорядкування застосовуючи методи ландшафтної типології, лісової таксації та інші.

Список використаних джерел:
1.Основні положення організації і розвитку лісового господарства Закарпатської області/Ів.-Франківськ, 2011. – 290 с.
2.Про затвердження Правил використання корисних властивостей лісів, постанова КМУ від 14.08.2012 р. №502
3.Санітарні правила в лісах України, постанова КМУ від 27.07.1995 р. №555
4.Термена Б.К. Лісознавство з основами лісівництва: навч. посібник / Б.К. Термена. – Чернівці: Книги XXI,2004. – 160 с.
5.Явкін В.Г. Проблеми географії та менеджменту туризму/В.Г. Явкін, В.П. Руденко, О.Д. Король та ін. – Чернівці: Рута, 2006. – 260 с.

УДК 338.48

Романів П.В.

АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ ВЕЛОСИПЕДНОГО ТУРИЗМУ У ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Виявлено особливості та місце велосипедного туризму у системі видів спортивно-оздоровчого туризму. Простежено аспекти організації велосипедного туризму у Тернопільській області на національному та транс'європейському рівні: проблеми, перспективи організації. Запропоновано ряд регіональних туристичних велосипедних маршрутів.

Ключові слова: велосипедний туризм, спортивно-оздоровчий туризм, Тернопільська область.

Выявлены особенности и место велосипедного туризма в системе видов спортивно-оздоровительного туризма. Прослежены аспекты организации велосипедного туризма в Тернопольской области на национальном и трансъевропейском уровне: проблемы, перспективы организации. Предложен ряд региональных туристических велосипедных маршрутов.

Ключевые слова: велосипедный туризм, спортивно-оздоровительный туризм, Тернопольская область.

The features and place of cycling tourism in the system types of sport tourism are detection. Investigates aspects of cycling tourism in the Ternopil region at national and trans-European level: problems and perspectives of the organization. A number of regional tourist cycling routes are proposed.

Keywords: cycling tourism, sport tourism, Ternopil region.

В останні роки велосипедний туризм стає все більш популярним видом відпочинку та оздоровлення. Зростання його популярності пов'язане з модою на здоровий спосіб життя в цілому, оскільки велотуризм є одним з найбільш екологічних і корисних для здоров'я видів туризму. Він приваблює не тільки відчуттям швидкості, свободи, а й цікавими екскурсіями, а також можливістю повноцінного відпочинку на природі.

Актуальність статті зумовлена потребою у розробці нових економічно ефективних, екологічно обґрунтованих туристичних маршрутів (пішохідних, велосипедних, водних, спелеологічних тощо). Велика кількість природних туристично-рекреаційних ресурсів, багата історико-культурна спадщина створюють усі необхідні передумови для організації велосипедного туризму на території Тернопільської області.

Велосипедний туризм у системі класифікації туристично-рекреаційної діяльності посідає місце серед видів спортивно-оздоровчого туризму. Спортивно-оздоровчий туризм – це сукупність видів туристичної діяльності, при яких споживачі туристичних послуг долають маршрут активним способом (способами у комбінованих маршрутних походах), тобто здійснюють пересування по маршруту пішки чи з використанням еколого орієнтованих транспортних засобів (велосипед, різноманітні плавзасоби, засоби повітроплавання, в'ючні тварини тощо). Слід зауважити, що за умови врахування максимальної кількості факторів при організації видів спортивно-оздоровчого туризму, у ньому гармонійно поєднуються спортивна та рекреаційно-пізнавальна складова, що з одного боку урізноманітнює сегмент споживача, з іншого боку розширює географію дестинацій.

Велосипедний туризм має свої переваги у порівняні з іншими видами туризму. Існує дві дефініції поняття велосипедного туризму – велоподорожі і спортивний велосипедний туризм. Головні відмінності велоподорожі від спортивного велосипедного туризму, орієнтованого на здобуття спортивних розрядів – відмові від ускладнення маршруту, поділу на категорії складності та поєднання спортивної складової подорожі із оглядом культурних та природних пам'яток [14].

Маршрути велотуризму найчастіше співпадають з пішохідними маршрутами, але на велосипеді турист має можливість за той же час подолати значно більшу відстань та побачити більше цікавих місць. Велосипед проїде майже скрізь, де пройде пішохід, а там де проїхати неможливо велосипед можна провести або перенести на руках. Тому не дивно, що географія велотуризму майже збігається з географією пішохідного туризму. Проте, слід зазначити, що маршрути вело подорожей часто проходять по автомобільних дорогах різного значення та рангу, що вимагає від вело туристів особливого підходу до підготовки подорожі (знання правил дорожнього руху, дорожньої та придорожньої інфраструктури тощо).

Проблеми геопросторової організації туризму, організації туристичної діяльності висвітлені у працях О.О. Бейдика, М. Борущака, В.Ф. Кифяка, О.О. Любіцевої, М.П. Мальської та ін. [1; 2; 6; 8; 9]. Теоретичні та прикладні аспекти поняттєво-термінологічного апарату спортивно-оздоровчого туризму, способів і методичного забезпечення організації окремих його видів описані в публікаціях О.Ю. Дмитрука, Ю.В. Щура, Ю.А. Грабовського, О.В. Скалія, Т.В. Скалія, В.Д. Дехтяра [3; 4; 10]. Загальні засади розробки регіональних туристичних маршрутів і моделювання системи інформаційного забезпечення рекреаційно-туристських заходів (зокрема, маршрутів спортивно-оздоровчого туризму) розроблені С. Кобзовою, Л. Заневською [5; 7]. На основі аналізу останніх публікацій, котрі висвітлюють проблеми організації спортивно-оздоровчого туризму в Україні та регіонах виявлено, що природно-ресурсний та історико-культурний потенціал не достатньо

використовується у ракурсі його використання для потреб велосипедного туризму. Тернопільська область придатна для організації велосипедного туризму – це спричинено наявністю значної кількості центрів, пунктів та об'єктів, котрі можна використовувати у організації велосипедного туризму.

Проаналізувавши стан туризму на Тернопільщині, основними проблемами для розвитку велосипедного туризму є:

- недостатня державна підтримка розвитку туризму в Україні;
- обмежене фінансування туризму;
- складність процедури узгодження інвестиційних проектів;
- не сприятливі умови для залучення інвестицій, спрямованих на створення велосипедних доріжок та їх закування;
- відсутність розвитку та пропаганди молодіжного туризму, зокрема у освітніх закладах;
- недостатній розвиток туристичної інфраструктури, матеріально-технічної бази;
- відсутність можливості перевезення велосипедів у громадському транспорті;
- незначна кількість пунктів прокату велосипедів у регіонах;
- не облаштовані місця короткочасного відпочинку туристів та стоянки велосипедів;
- брак поваги до велосипедистів з боку водіїв авто.

Перешкодами на шляху розвитку велосипедного туризму у Тернопільській області також є, зокрема, відсутність індустрії відпочинку та розваг (за винятком м. Тернополя), не облаштовані місця короткочасного відпочинку туристів, незадовільний стан доріг, відсутність під’їздів до багатьох популярних туристичних об’єктів; незадовільний стан більшості пам’яток культурної спадщини, не розроблені дієві програми їх збереження та пристосування для потреб туристів; недостатня забезпеченість туристичної галузі висококваліфікованими спеціалістами, не ефективна діяльність відповідних структур щодо забезпечення екологічної безпеки територій для розвитку рекреаційного бізнесу; не існує взаємодії місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо забезпечення розвитку рекреації у регіоні; відсутність системного рекламного та інформаційного забезпечення, а також відсутня підтримка на державному рівні.

Актуальною для області залишається проблема екологічного стану водно-ресурсного потенціалу. Велику шкоду водним об'єктам області наносять скиди неочищених і недостатньо очищених стічних вод промислових і сільськогосподарських підприємств, розміщення в прибережних смугах та водоохоронних зонах річок і водоймищ тваринницьких ферм без виконання охоронних заходів, сміттєзвалищ.

В області не вистачає велоінфраструктури, дорожніх покажчиків та вело реклами. Власникам готельно-ресторанного бізнесу й іншим учасникам туристичного ринку потрібно впровадити систему спеціальних

якісних послуг для організованих груп велосипедних туристів (наприклад, шляхом будівництва вело-стоянок, що охороняються, організації прокату велосипедів у готелях, продажу потрібного вело реманенту).

Відповідним владним структурам і туристичним організаціям необхідно визначити мережу велосипедних доріг (проекти маршрутів або рішень для їх утворення), придатних для екологічного велотуризму. Наприклад: доступ до рукавів Дністра, каналів за розробленими маршрутами на велосипедах, взятих на прокат. Близько 95% маршрутів можуть здійснюватися існуючими дорогами з твердим і ґрунтовим покриттям, а також стежками.

Європейська організація EuroVelo зацікавлена у співпраці з Україною щодо вкладання інвестицій у створення велосипедних доріжок та їх закування. Але складність процедури узгодження інвестиційних проектів створює величезний бар'єр у розвитку велосипедного туризму. Маршрут EuroVelo № 4 проходить через Україну, зокрема через Тернопільську область. Він розпочинається у місті Роскофф на атлантичному узбережжі Франції і має закінчуватися в Києві, маючи загальну протяжність 4000 км. На своєму шляху маршрут проходить також територіями Бельгії, Німеччини, Чехії і Польщі. На більшій частині, від Франції до м. Кракова у Польщі (250 км до українського кордону), маршрут вже існує в натурі. У 2011 р. координаційний центр в Польщі активізував роботи із завершення планування і облаштування маршруту до кордону України. Жодної діяльності з планування маршруту в Україні до сьогодні не здійснювалось. Європейська федерація велосипедистів не приймає рішення щодо нитки маршруту на території України – це відповідальність зацікавлених організацій в Україні, які виступлять і координаторами проекту в майбутньому. Однак, європейці виставляють головні вимоги до маршруту:

- маршрут повинен завершуватися у Києві;
- тверде, якісне покриття шляху (вже наявне або можливе в майбутньому);
- маршрут може йти місцевими дорогами з незначним транспортним рухом або ж окремо створеними велосипедними доріжками;
- маршрут повинен проходити через населені пункти, що мають туристичну інфраструктуру (наземний транспорт, готелі, ресторани) [11].

Такі пункти повинні бути через кожні 70-100 км маршруту. Асоціація велосипедистів Києва розробила пропозицію щодо пролягання маршруту. Точка входу маршруту на територію України вже визначена з боку польського координаційного центру – це пропускний пункт Шегині Мостиського району Львівської області. Щороку в Україні організовують міжнародні конференції, пов’язані з розвитком вело туризму. У 2012 р. 11, 12 жовтня така конференція пройшла у місті Євпаторія АР Крим. Асоціація велосипедистів Києва має намір навесні 2013 р. остаточно узгодити маршрут EuroVelo № 4 в межах території України [11].

Основною метою Тернопільської місцевої влади для розвитку велосипедного туризму є представлення своєї області,як території, у якої існує усе необхідне для розвитку велотуризму. Велорух потрібно пропагувати як привабливий альтернативний транспорт. Основна проблема для розвитку велосипедного туризму – це відсутність популярності його в Україні. Проте, в Інтернет мережі існує сайт *http://shatuny.narod.ru/ssylki1.htm*, де розміщені посилання на сайти та форуми у містах України, пов'язані з вело туризмом. Інформація, що подана на сайтах дуже часто не включає даних стосовно факторного обумовлення розвитку велотуризму в регіонах (ресурси, інфраструктура тощо). Цей недолік повинен нівелюватися місцевою владою через призму діяльності структурних підрозділів адміністративних органів, туристично-інформаційних центрів, недержавних громадських організацій тощо. Маючи стільки наявних туристичних ресурсів цей вид туризму гарантовано буде конкурентоспроможним на регіональному, національному, міжнародному ринку туристичних послуг.

Для зацікавлення людей велотуризмом, варто проводити в Тернопільській області (та і в інших регіонах України) масові похідні заходи для всіх бажаючих. Такі заходи повинні створювати організації, які займаються спортивним велосипедним туризмом, навчальні заклади. Також важливу роль можуть відіграти туристичні підприємства, які будуть пропонувати спонсорство таких заходів, в свою чергу для реклами та отримання прибутків в майбутньому.

Пропонуємо ряд велосипедних туристичних маршрутів територією Тернопільської області, що розраховані на масового споживача.

Маршрут велосипедного туру під назвою «В гості до кажанів» прокладений по Тернопільському, Теребовлянському, Чортківському, Борщівському районах Тернопільської області (рисунок).

По території, де проходить маршрут на невеликих відстанях один від одного розташована низка пам'яток архітектури природи та історії. Впродовж подорожі можна поринути у світ старовинних фортець та храмів, пробратися в темні гіпсові печери, які тисячами років зберігають свої природні багатства та нерозгадані таємниці.

Нитка маршруту: м. Тернопіль – м. Микулинці – м. Теребовля – м. Копиченці – м. Чортків – с. Залісся – с. Лосяч – смт. Скала-Подільська – м. Борщів – с. Королівка – с. Кривче.

Велосипедний тур «В гості до кажанів» розрахований на 4 дні із подоланням 164 км., в період квітень – вересень.

Маршрут велосипедного туру під назвою «У пошуках істини» прокладений по території, Тернопільського, Кременецького, Збаражського районах Тернопільської області. Цей маршрут бере початок та закінчується у Тернополі що є зручним для туристів цього міста. Також на території, де проходить маршрут є низка історико-культурних пам'яток і природних туристичних ресурсів. Актуальність цього туру також у розвиненості інфраструктури, що полегшує його реалізацію. Частина маршруту

співпадає з запланованим транс'європейським EuroVelo маршрутом R4, який проходить через м. Почаїв і м. Кременець.

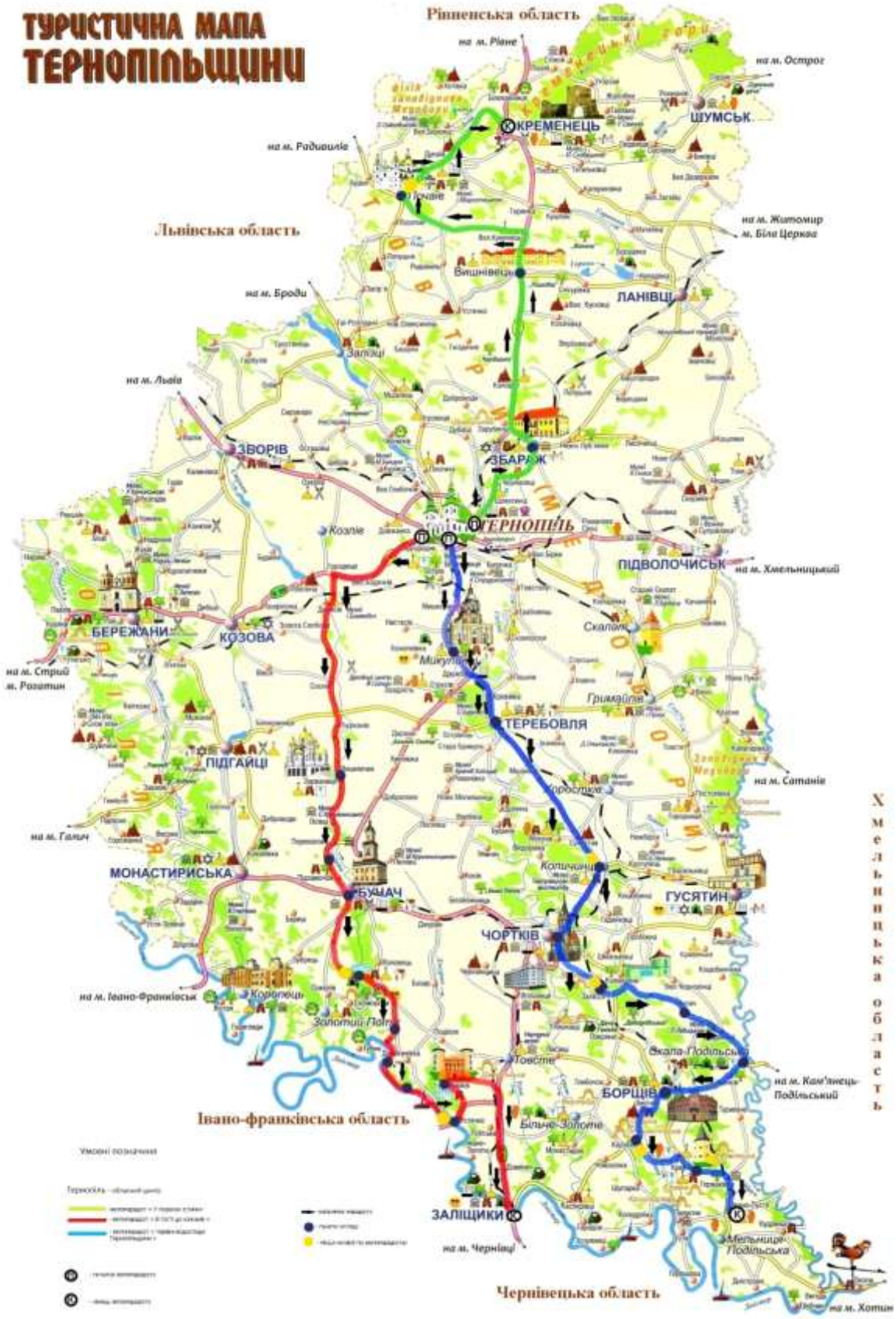

Рис.1. Картосхема пропонованих велосипедних маршрутів на території Тернопільської області

Нитка маршруту: м. Тернопіль – м. Збараж –смт. Вишнівець – м. Почаїв – м. Кременець – с. Онишківці.

Велосипедний тур «У пошуках істини» розрахований на 3 дні із подоланням 98 км., в період квітень – вересень. Маршрут велосипедного туру «Чарівні водоспади Тернопільщини» прокладений по території Бучацького і Заліщицького району Тернопільської області. Пропонований маршрут за характером подолання траси є комбінований. На території, де проходить маршрут є значна кількість пам'яток архітектури та природи, велика кількість водоспадів. Також маршрут проходить по р. Дністер зі сплавом на катамаранах, що урізноманітнює тур у видовому, сегментному (географія походу, споживачі послуг) стосунку.

Нитка маршруту: м. Тернопіль – с. Зарваниця – с. Рукомиш – м. Бучач – с. Русилів – с. Берем'яни – с. Хмелива – с.Литячі — с. Устечко – с. Нирків – м. Заліщики.

Велосипедний тур «Чарівні водоспади Тернопільщини» розрахований на 3 дні із подоланням 188 км., в період квітень – вересень.

Територію області пересікають автошляхи міжнародного, місцевого, регіонального значення. Щороку зростає потік автотуристів які користуються головними автошляхами області. З метою підтримки існуючих туристичних маршрутів, популяризації внутрішнього туризму сектором з питань туризму на основних магістралях встановлено інформаційні табло, на яких вказано напрямок та відстань до історико-культурних, архітектурних і природних пам'яток області. Ці туристичні маршрути вважаються загальними і розраховані також на велотуристів.

Працівники відділу туризму в облраді постійно працюють над популяризацією внутрішнього туристичного продукту, що дає змогу привернути увагу Європейської мережі Euro Velo, що згодом може позитивно вплинути на велосипедний туризм у Тернопільській області.

Майже кожне велосипедне місто Європи та Америки має свій особливий логотип «Bicycle friendly», який вказує мешканцям та гостям міста, що цей заклад варто обрати, якщо ви рухаєтеся велосипедом, повідомляє велосипедистам, які заклади подбали про їхній комфорт, встановили велопарковку або забезпечили інші вело-зручності. Логотипи «Bicycle friendly» зазвичай розміщені на вхідних дверях закладу і означають, що Асоціація велосипедистів перевірила цей заклад на «велосипедність» і радить до відвідування велосипедистів. Загалом, програми «Bicycle friendly», дружніх до велосипедистів закладів, стають все більш поширеними у світі, в Україні це тільки набирає обертів за допомогою Асоціації велосипедистів Києва. Будь-який заклад або організація, які є дружніми до велосипедистів, підтримують рух на велосипеді та здоровий спосіб життя, можуть бути включені до програми дружності «Bicycle friendly». Оскільки «Bicycle friendly» є впізнаваним брендом в усьому світі, заклади, які хочуть долучитися до програми, мають відповідати певним вимогам, яких від неї очікують відвідувачі, а саме:

- встановити велопарковку на кількість веломісць, розраховану на 5% велосипедистів від загальної кількості відвідувачів;
- забезпечити відеонагляд або іншу охорону велосипедів на парковці;
- для готелів та інших місць, де велосипед може зберігатися більше 4 годин забезпечити встановлення велопарковки у місці, де велосипеди захищені від дощу та снігу (під навісом).

Популяризація Тернопільщини проводиться встановленням на основних магістралях області бігбордів, з інформацією про найпривабливіші місця відпочинку Тернопільщини. Також ця інформація розміщується в інших областях і у іміджевій продукції : календарях, книгах, брошурах, листівках, яка поширюється серед відвідувачів всеукраїнських виставкових заходів, членів офіційних делегацій, учасників різних заходів що відбуваються на території області.

Список літератури

1. Бейдик О. О. Рекреаційно-туристські ресурси України. Методологія та методи аналізу, термінологія, районування: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – 395 с.
2. Борущак М. Проблеми формування стратегії розвитку туристичних регіонів: Монографія. – Львів: ІРД НАН України, 2006. – 288 с.
3. Грабовський Ю. А., Скалій О. В., Скалій Т. В. Спортивний туризм: Навчальний посібник. − Тернопіль: Навчальна книга − Богдан, 2009. − 304 с.
4. Дехтяр В. Д. Основи оздоровчо-спортивного туризму: Навчальний посібник. − К.: Науковий світ, 2003. − 203 с.
5. Заневська Л. Г. Модель системи спортивно-оздоровчого туризму // Теорія та методика фізичного виховання. — 2008. — № 6. — С. 30—33.
6. Кифяк В. Ф. Організація туристичної діяльності в Україні. – Чернівці: Книги-XXI, 2003. – 298 с.
7. Кобзова С. М. Алгоритм проектування регіональних туристичних маршрутів // Актуальні проблеми, сучасний стан та перспективи розвитку індустрії туризму в Україні та Польщі: Метеріали 2-ї міжнар. наук.-практ. конф. / За ред. І. В. Саух – Житомир: Вид-во ЖФ КІБІТ, 2009. – С. 35 – 40.
8. Любіцева О. О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти). – К.: Альтерпрес, 2002. – 436 с.
9. Мальська М. П., Худо В. В. Туристичний бізнес: теорія та практика. Підручник. – 2-е вид. перероб. і доп. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 368 с.
10. Щур Ю. В. Спортивно-оздоровчий туризм: Навчальний посібник / Ю. В. Щур, О. Ю. Дмитрук. – К.: Альтерпрес. – 2003. – 232 с.
11. http://www.eurovelo.org/
12. http://www.ternotravel.com/view?id=131
13. www.ternotour.com.ua
14. tourlib.net/statti_tourism/veloturizm.htm
15. http://www.avk.org.ua/index.php/uk/news/avkoperation/

УДК 338.47(477.82)

Єрко І.В., Єрко А.В.

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті проаналізовано сучасний стан туристичної інфраструктури на території Волинської області, а також висвітлено основні напрямки її розвитку.

Ключові слова: туристична інфраструктура, Волинська область.

В статье осуществлен анализ современного состояния туристической инфраструктуры на территории Волынской области, а также поданы основные направления ее развития.

Ключевые слова: туристическая инфраструктура, Волынская область.

The article analyzes the current state and prospects of development of tourism infrastrukture Volyn region and highights main lines of development

Keywords: tourism infrastrukture, Volyn region

Постановка наукової проблеми та її значення. Для кожної людини поняття туризму визначається різними умовами комфорту. Одні прагнуть до комфортабельного відпочинку в готелях (з вишуканою кухнею та мінімальним фізичним навантаженням), інші бажають активного відпочинку (в наметах – біля вогню). Саме туристична інфраструктура покликана виконувати та забезпечувати усі сервісні функції, при цьому необхідно враховувати вимоги комфортності до різних видів туризму (готелі, кемпінги, ресторани, кафе, закусочні, заклади культури, спортивні споруди та ін).

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Поняття туристичної інфраструктури досліджувало чимало вітчизняних та зарубіжних науковців, зокрема М.П. Комаров розглядав інфраструктуру туризму як матеріально-технічну основу туристичної діяльності різних регіонів [2]. І.М. Школа туристичну інфраструктуру трактує як сукупність штучно створених рекреаційних закладів та супутніх об’єктів, що створені для загального користування за рахунок державного інвестування [3]. Результати досліджень окремих елементів туристичної інфраструктури Волинської області висвітлено у роботах В.І. Павлова, Л.М. Черчик, З.В. Герасимчук, В.Г. Жученко, О.Б. Пікулик, А. Вавринюк. Проблемам розвитку транспортної інфраструктури Західного регіону присвячені роботи О.Б. Пікулик.

Актуальність дослідження. Інфраструктура туризму відіграє важливу роль у підвищені рівня зайнятості населення регіону, його добробуту, активізації матеріально-технічної бази. Подальший розвиток туристичної інфраструктури має стати активним і ефективним засобом вдосконалення сфери туризму та створити ґрунт для формування ефективної державної політики економічного зростання країни та регіону в цілому.

Формулювання мети та завдань статті. Метою наукового дослідження є аналіз сучасного стану туристичної інфраструктури Волинської області та розробка шляхів її подальшого розвитку. Для досягнення поставленої мети вирішували наступні завдання**:** виконати детальний аналіз елементів туристичної інфраструктури досліджуваного регіону; розробити напрямки подальшого розвитку туристичної інфраструктури.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Туристична інфраструктура (ТІ) на території

Волинської області налічує близько 112 закладів тимчасового розміщення (в т.ч. заклади відпочинку та оздоровлення), 1012 закладів ресторанного господарства, 103 суб'єкта туристичної діяльності, 422 відділень та філій банківських установ, 544 банкоматів, 1276 установ дозвілля та розваг, 3357 спортивних споруд, 144 АЗС. Слід зазначити, що за останні роки, завдяки підвищенню ефективності діяльності підприємств галузі, збільшилися обсяги наданих ними послуг.

У ТІ області визначальна роль належить закладам з тимчасового розміщення. Стосовно їх кількості існує деяка невідповідність, так за даними Обласного управління статистики (112) вони представлені готелями та аналогічними засобами розміщення (28), базами та будинками відпочинку (57), дитячими оздоровчими таборами (5), санаторіями (6), пансіонатом (1) та санаторіями-профілакторіями (5) із загальною кількістю 6426 місць (без врахування дитячих таборів). За даними досліджень авторів статті – 191 кількість готелів та аналогічних засобів розміщення становить – 61, баз та будинків відпочинку – 102, дитячих оздоровчих таборів – 18, санаторіїв – 6, пансіонат – 1, санаторіїв-профілакторіїв – 3 (із загальною кількістю 14329 місць). На нашу думку, існування даної невідповідності пов’язане з тим, що більшість засобів із тимчасового розміщення знаходяться в приватній формі власності і не звітуються за даним видом економічної діяльності. Відповідно, здійснений у статті аналіз проводився лише за даними статистики, адже вони є більш інформативними [1].

Готельне господарство Волинської області представлене 28 підприємствами, з яких третина розташована, власне, в м. Луцьку, а 14,3 % – у Любомльському районі. Загальна одноразова місткість їху 2010 р. збільшилася, у порівнянні з 2008 р., на 6,5 % і становила 2075 місць. На балансі готелів та інших місць короткотермінового проживання налічується 46 структурних підрозділів сфери послуг, зокрема: автостоянки, ресторани, бари, сауни, пральні, заклади торгівлі тощо. Протягом 2010 р. готельними підприємствами області надано послуг для 122,4 тис. приїжджих, в тому числі 23,9 тис. іноземним громадянам, що відповідно на 35,5 тис. більше ніж у 2008 р. За даними ДП «Волиньстандарметрологія» у 2010 р. на території області 57,1 % готельних підприємств було сертифіковано.

Аналіз ринку готельних послуг у Волинській області свідчить про відсутність у керівників та управлінського персоналу всіх підрозділів достовірної інформації про власні підприємства, підприємства конкурентів та аналіз ринкових сегментів, де вони реалізують свою ділову активність. Крім того, періодичних видань, які були б орієнтовані на готельний бізнес практично відсутні, а існуючі професійні журнали висвітлюють проблеми галузі не в повній мірі [4]. Слід відзначити, що на території області одним із поширених видів тимчасового розміщення (проживання) є оздоровчі заклади, а саме бази відпочинку (81 %), в яких оздоровлюється і відпочиває 1978 чоловік щорічно. Найбільша кількість баз зосереджена на території Шацького,

Турійського та Любомльського районів. Ці заклади відрізняються простотою обладнання і максимальними використанням рекреаційних ресурсів.

На території Волинської області розміщується 12 лікувальних закладів: 6 санаторіїв з кількістю ліжко-місць – 1512 чол., 1 пансіонат з лікуванням на 486 ліжок, 5 санаторіїв-профілакторіїв на 375 ліжок. Відомі в області та за її межами санаторії: матері і дитини – «Пролісок» (Ківерцівський район), «Турія» (Ковельський район), «Лісова пісня» та пансіонат «Шацькі озера», що розташовані в Шацькому районі. Усі ці оздоровчі заклади розміщенні на березі мальовничих озер та лісів.

Мережа закладів ресторанного господарства області складає 1012 закладів на 66107 посадочних місць. Найбільшою кількістю закладів ресторанного господарства характеризуються Луцький, Рожищенський, Горохівський та Іваничівський райони. Крім того, на території Волинської області розташована велика кількість їдалень, що зосередженні в кожному адміністративному районі.

Загальновідомим э той факт, що загальна економічна криза в Україні стала причиною низької платоспроможністю більшої частини населення, в результаті чого кількість споживачів, що можуть скористатися послугами підприємств ресторанного господарства, зменшилася. За даними Волинського управління статистики скорочення мережі підприємств ресторанного господарства за 6 років склало 223 одиниці, або 18 % (з 1235 підприємств у 2002 р. до 1012 підприємств у 2010 р.).

Торгівля також відіграє важливу роль у розвитку ТІ регіону. На початок 2009 р. на Волині нараховувалось 1813 підприємств роздрібної торгівлі, з яких 1289 магазинів та 524 кіоски. Торгова площа магазинів становила 147,0 м^2. Порівняно з 2000 р. загальна кількість торгових підприємств області зменшилась на 570 одиниць, що свідчить про процес роздержавлення магазинів, здавання їх під офіси та інші установи.

Головним критерієм діяльності торгівлі є обсяг роздрібного товарообороту. У 2010 р. загальний обсяг роздрібного товарообороту складав 3012,3 млн. грн., що становило на одного жителя 3022 грн., у тому числі на продовольчі товари – 1156 грн., непродовольчі – 1866 грн.

Слід зазначити, що на території Волинської області склалася розгалужена мережа туристичних компаній. Зокрема, у 2007 р. їх кількість становила 67, у 2009 р. – 83, у 2010 р. зареєстровано 103 туристичних підприємства, з них 20 туроператорів та 83 турагенти, загалом спостерігається тенденція до подальшого зростання. Переважна більшість даних підприємств спрямовує свій вид діяльності на іноземний, внутрішній та зарубіжний види туризму та екскурсійну діяльність. Найбільша кількість туристичних підприємств (71) зосереджено в обласному центрі – м. Луцьку, 7 – в м. Ковелі, 6 – в м. Нововолинськ та 4 в Луцькому районі.

Дані статистичних звітів, що існують сьогодні, хоча і недосконалі, але дозволяють простежити позитивну динаміку розвитку ринку туристичних послуг на Волині. Основні статистичні показники розвитку туристичної галузі

регіону за 2010 р. свідчать про припинення спаду туристичної активності, який відбувся з 2000 р. до 2005 р. Так, динаміка туристичних потоків за період 2000-2010 рр. (рис. 1) вказує на те, що починаючи з 2005 р., можна спостерігати поступове зростання туристичних потоків у регіоні, але при цьому структура потоків за напрямами зазнала змін. Якщо в 2000 р. переважали внутрішні туристичні потоки (93 %), то в 2010 р. вони значно зменшилися (77 %).

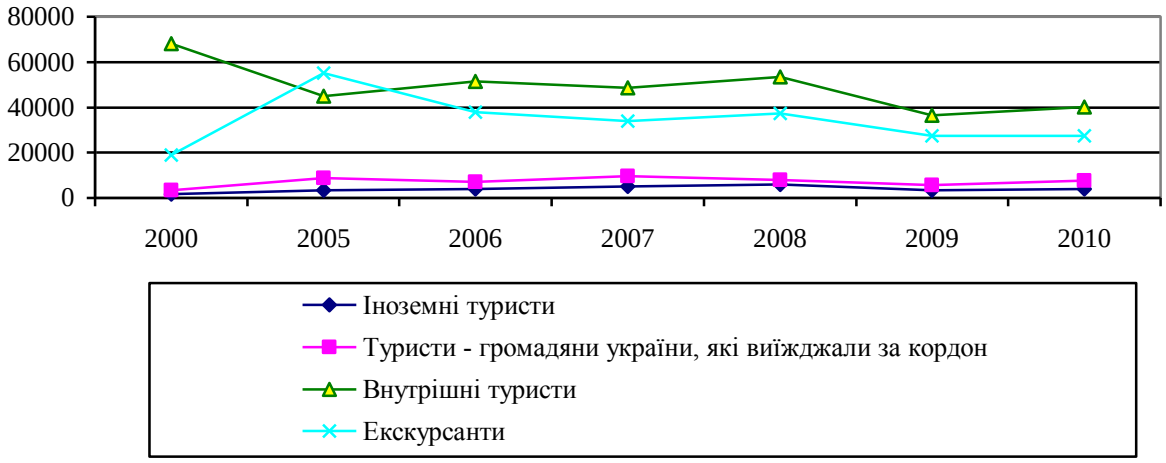

Рис. 1. Динаміка туристичних потоків у 2000–2010 рр.

Слід зазначити, що розвиток внутрішнього туризму (без екскурсантів) на досліджуваній території відбувається дуже повільними темпами і навіть іде на спад. Зокрема, чисельність внутрішніх туристів за 2010 р. зменшилася майже на 6 тис., в порівнянні з 2007 р. Така ситуація свідчить про непопулярність національного туристичного ринку (основною причиною є низька якість послуг, її цінова невідповідність) та слабкий розвиток соціального туризму. Сусідні держави пропонують якісний туристичний продукт за цінами не набагато вищими за українські. Це й призводить до того, що гроші, витрачені громадянами України на відпочинок, йдуть первісно на розвиток туристичної інфраструктури в інших країнах, а не у власній державі. Найбільшою популярністю серед волинян у 2010 р. користувалась Польща, а також Туреччина та Єгипет. Серед іноземців, які відвідали область, переважали громадяни Російської Федерації, Польщі, Білорусії, Німеччини, Швеції та Литви.

У 2010 р. турфірмами Волинської області було реалізовано послуг на суму 27,89 млн. грн., з них іноземним туристам – 4,27 млн. грн., туристам, що виїжджали за кордон – 11885,63 тис. грн. Лідерами за цим показником є туристичні підприємства м. Луцька.

Таким чином, аналіз ринку туристичних послуг у Волинській області виявив цілий комплекс проблем, що стримує входження держави у світовий туристський простір. І від того, наскільки ефективно та швидко вирішуватимуться ці проблеми у подальшому, залежить розвиток туристичної інфраструктури регіону.

Усі туристи хочуть отримати в подорожі й на відпочинку якнайбільше послуг, зробити покупки на свій розсуд, причому на розваги і покупки витрачають, щоденно, значно більше грошей, аніж у повсякденному житті. В якісному обміні валюти їм допомагають банки та їхні філії. Банківська система за останні п'ять років розвивається швидкими темпами. Станом на 01.01.2005 р. на території Волинської області банківські операції здійснювали 2 банки-юридичні особи та 22 філії банків, 298 відділень банків та 121 банкомат. Станом на 01.01.2010 р., за даними управління статистики у Волинській області, розташовано 422 банківських установи, з яких 39 філій, 2 юридично-самостійних комерційних банки, 544 банкомати, а решта дирекції та відділення. Найбільша кількість філій банків, їх відділень та банкоматів знаходиться в обласному центрі – м. Луцьку.

Культурно-дозвільна туристична інфраструктура Волинської області складається із закладів різних типів: театрів і кінотеатрів, клубів і дискотек, бібліотек і музеїв. Здебільшого ці заклади використовуються місцевим населенням, однак у туристсько-інфраструктурних центрах і рекреаційних місцевостях регіону частка туристів серед їх відвідувачів досить помітна. Досить розгалуженою в області є мережа культурного обслуговування туристів. За даними Волинського управління статистики, мережа цих закладів за період з 2005 до 2010 рр. залишалася стабільною (рис.2).

Рис. 2. Динаміка кількості закладів культури Волинської області у 2005–2010 рр.

Про сталість розвитку культурно-дозвільної інфраструктури свідчить однакова кількість музеїв, театрів та концертних організацій у 2005–2010 рр., їх відвідуваність суттєво невідрізняється у ці роки (рис.3).

Велике значення мають і спортивні споруди у розвитку туристичної інфраструктури регіону. Адже будь-який турист може захотіти відвідати ці заклади, і тому вони повинні бути у належному стані та з високим рівнем обслуговування. Динаміка спортивних споруд з 2000 до 2010 рр. є невелика

(рис. 4).Простеживши динаміку кількості спортивних споруд з 2000 по 2010 рр. можна стверджувати, що найбільше на території Волинської області спортивних майданчиків, але усі вони потребують масштабної реконструкції. Проте, незважаючи на не зовсім добрий стан усіх спортивних споруд, усі ці установи із задоволенням приймають туристів області [1].

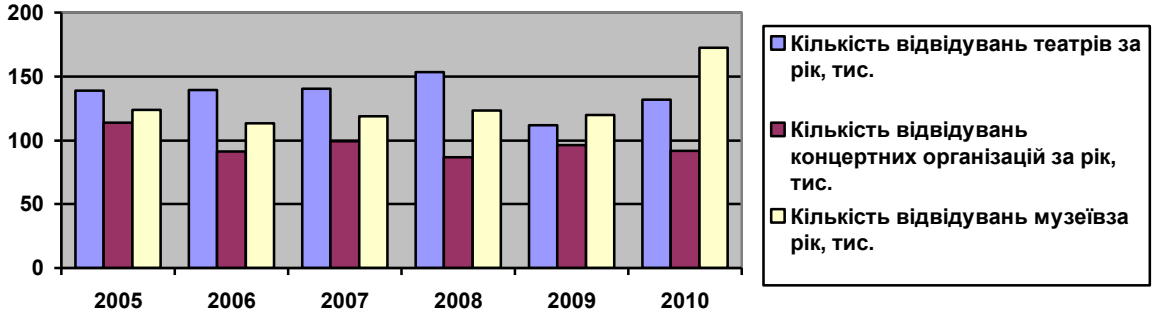

Рис. 3. Динаміка кількості відвідувань закладів мистецтва Волинської області у 2005–2010 рр.

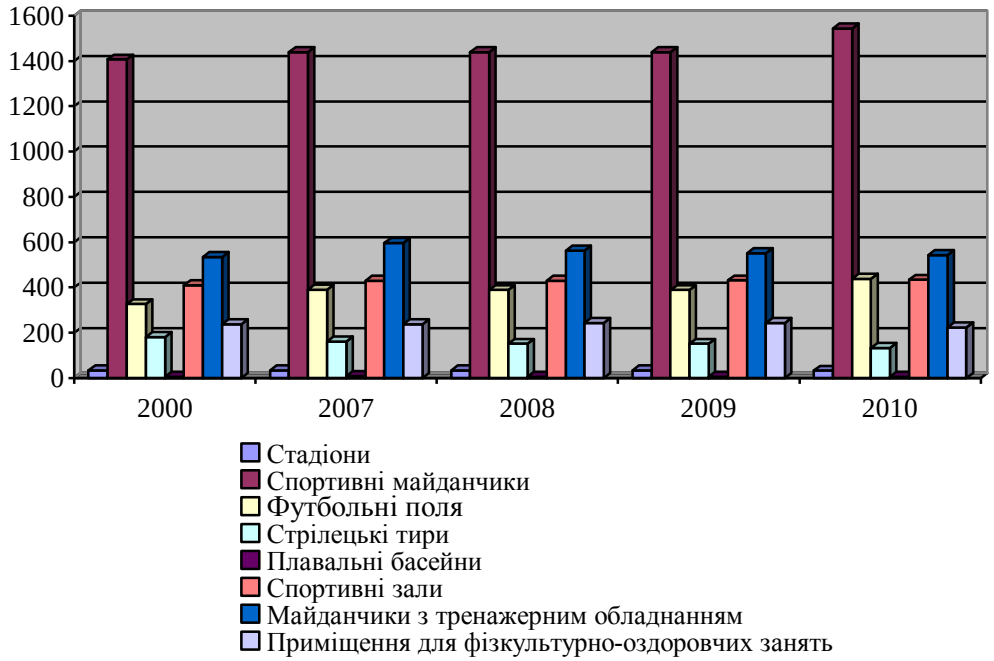

Рис. 4. Динаміка кількості спортивних споруд Волинської області у 2000–2010 рр.

Розвиток туризму і транспорту тісно переплітаються та представляють взаємообумовлений процес. Важливу роль для Волинської області відіграє її вигідне географічне розташування поблизу кордонів, а також той факт, що територією області проходять найкоротші транспортні шляхи, які ведуть до держав Східної та Західної Європи. Таке стратегічне

розташування дає змогу активно залучати область не тільки до розвитку міжрегіональних, внутрішньо-державних зв'язків, але й торгівельних та виробничих взаємовідносин України з іншими державами, створення вільних економічних зон, розбудови міжнародної системи торгівлі, транспорту, розвитку міжнародного туризму.

Транспортна система області визначає доступність території для туристів. В структурі туристських перевезень переважає автомобільний транспорт. Існуючі автошляхи покривають територію всієї області. Найзначнішими серед них є ділянки автомагістралей: Київ – Ковель – Ягодин, Доманове (на Брест) – Ковель – Чернівці – Тереблече (на Бухарест), Рівне – Луцьк – Устилуг (на Грубешів (Польща) Загальна протяжність автомобільних доріг складає 6198,3 км, з них державного значення – 752,6 км, місцевого – 5445,7 км, в тому числі з твердим покриттям – 5744 км доріг, що становить 92,3 % усієї мережі.

Що стосується залізничного транспорту, то він популярний серед туристів та жителів сільської місцевості. На сьогодні довжина залізничних колій загального користування складає 633,9 км. Вони з'єднують Волинську область як з Києвом, так і з іншими містами нашої держави, країнами близького й далекого зарубіжжя. Територію області пересікають найважливіші залізничні магістралі: Київ – Ковель – Брест, Ковель – Луцьк – Львів, Київ – Луцьк – Хелм, Київ – Луцьк – Володимир-Волинський – Грубешів (Польща), Цумань – Ківерці – Ковель – Ягодин. Велику роль відіграє залізничний термінал у Ягодині, з введенням його в дію збільшився пасажиро- та вантажопотік, відповідо збільшилася кількість іноземних туристів. Транспорт та зв'язок відіграють велику роль у розвитку туристичної інфраструктури області. Саме вони є однією з перших складових при формуванні гостинності й туристичного іміджу регіону в цілому. Зв'язок – комплекс видів обслуговування, що забезпечують передавання інформації між споживачами. Протягом останніх п'яти років мережа підприємств зв'язку на території областьі збільшилася, відповідно й збільшилося споживання послуг зв'язку туристами та населенням.

Роль автозаправних станцій у розвитку туристичної інфраструктури Волинської області хоч і незначна, але вагома. Адже, коли туристи подорожують автомобільними дорогами, на якість їх відпочинку впливає саме те, як вони доберуться до свого пункту, чи не закінчиться пальне. На території Волинської області станом на 01.01.2010 р. розміщено 144 АЗС для рідкого палива. Майже на всіх АЗС є магазини, де можна придбати необхідні товари й туристичні карти місцевості, а також знаходяться кімнати гігієни. Туризм є однією з пріоритетних сфер розвитку Волинської області. Це зумовлює потребу в розробці програми дій сприяння розвитку туризму в області. Програма повинна передбачати створення якісного, конкурентно спроможного як на вітчизняному, так і міжнародному ринках туристичного продукту; зміцнення матеріальної бази туризму; удосконалення нормативно-правової бази туристичної діяльності;

поліпшення транспортного обслуговування; підвищення ефективності використання рекреаційних ресурсів та об'єктів культурної спадщини; реконструкції діючої та створення нової туристичної інфраструктури.

Область має сприятливі умови і перспективи щодо розвитку екологічного туризму (захист довкілля має бути невід'ємною складовою процесу розвитку туризму, інфраструктура туризму має поважати закони, які захищають довкілля), який можна розглядати за такими напрямками: здійснення екологічного туризму на природно-заповідних територіях; розвиток сільського туризму, більш відомого як «зелений туризм»; розвиток молодіжного екотуризму.

Важливими напрямками розвитку туристичної інфраструктури Волинської області є:

- розбудова національної мережі міжнародних транспортних коридорів та основних транспортних магістралей;
- вивчення можливості відкриття туристичних маршрутів, які б охоплювали прикордонні області трьох держав;
- фінансування туристичних послуг;
- розвиток екологічного туризму;
- розвиток туризму в історичних містах;
- впровадження нових інвестиційних проектів;
- розвиток цілісної системи державного управління туристичною інфраструктурою у регіоні;
- розширення та вдосконалення будівництва нових елементів туристичної інфраструктури;
- створення потужної туристсько-інформаційної системи.

Впровадження основних напрямків розвитку туристичної інфраструктури на Волині призведе до:

1. Мешканці Волинської області отримають більш привабливий, культурний, європейський регіон.
2. Суб'єкти господарювання знайдуть більше клієнтів для реалізації своїх товарів чи послуг.
3. Громадські організації, колективи, творчі групи зможуть впливати на культурний то соціальний розвиток області.
4. Туристи, відвідувачі області отримають новий якісний туристичний продукт.
5. Зацікавлений бізнес (інвестори, меценати тощо) знайде велику нішу для вкладання своїх коштів [1].

Висновок. Розвиток туристичної інфраструктури є одним із активних та ефективних засобів вдосконалення сфери туризму. Максимальне освоєння та використання елементів туристичної інфраструктури, в умовах вільної конкуренції, забезпечить насичення ринку високоякісними послугами і сприятиме комплексному соціально-економічному розвитку Волинської області.

Використані джерела:
1. Єрко І. В. Суспільно-географічне дослідження туристичної інфраструктури Волинської області: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. географ. наук: спец. 11.00.02 / І. В. Єрко; / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2011. – 20 с.
2. Комаров М. П. Инфраструктура регионов мира / М. П Комаров: учебник. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2000. – 347 с.
3. Менеджмент туристичної індустрії / І. М. Школа [та ін.]: навч. посіб. / за ред. І. М. Школи. – Чернівці: Книги – XXI, 2005. – 596 с.
4. Мініч І.М. Соціальні чинники і функції інфраструктури туризму: соціологічний аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук. 22.00.04 / І.М. Мініч. – К.: Київський інститут туризму, економіки і права, 2002 – 18 с.

УДК 911.3: 796.5 (477)

Топорницька М.Я.

ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЕТНОФЕСТИВАЛЬНОГО ТУРИЗМУ У ЛЬВІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Виявлено тенденції розвитку фестивалів у Львівській області та охарактеризовано геопросторові особливості організації етнофестивального туризму в регіоні. Запропоновано конкретні рекомендації щодо перспективного розвитку етнофестивального туризму в Львівській області.

Ключові слова: етнічний туризм, етнофестиваль, етнофестивальний туризм, класифікація фестивалів, географія етнофестивалів.

Выявлены тенденции развития фестивалей во Львовской области и охарактеризо-ваны геопространственные особенности организации этнофестивального туризма в регионе. Предложены конкретные рекомендации относительно перспективного развития этнофестивального туризма во Львовской области.

Ключевые слова: этнический туризм, этнофестиваль, этнофестивальный туризм, классификация фестивалей, география этнофестивалей.

Progress of festivals trends are educed in the Lviv area and the geospatial features of organization of ethnic festival tourism are described in a region. It offers specific recommendations for future development of ethnic festival tourism in Lviv region.

Key words: ethnic tourism, ethnofestival, ethnofestival tourism, festivals classification, geography of ethnofestival tourism.

Постановка проблеми дослідження. Туризм – багатостороннє явище, що поєднує економічні, соціальні, культурні та екологічні аспекти, має невичерпний потенціал для постійного прогресу, тісно поєднується з багатьма галузями економіки, що зумовлює його провідне місце у соціально-економічному житті країн і народів. З іншого боку, туризм – це активна і невимушена форма спілкування людей. Розширення і поглиблення туристичних зв'язків між країнами – важлива проблема сучасних міжнародних відносин. На світовому рівні характерною ознакою туризму останніх років є достатньо висока динамічність і стабільність розвитку, а також його активний вплив на економіку і культуру багатьох країн світу. Адже ознайомлення зі звичаями, побутом, культурою народу іншої країни, з її історією і етнічними надбаннями спонукає до

міжетнічного порозуміння та консолідації довкола спільних гуманістичних цінностей. Саме цим цілям служить етнофестивальний туризм.

Актуальність дослідження полягає у вивченні фестивалів у Львівській області як цілісного суспільного явища. З урахуванням актуальності досліджуваної проблеми, незначної кількості досліджень з цієї тематики, а також з огляду на об'єктивну потребу у вивченні сучасного українського фестивального процесу визначено вибір теми дослідження.

Теоретичну базу дослідження етнофестивального туризму становлять праці з проблем формулювання термінології, структури та функцій фестивального процесу М. Шведа, А. Бабкіна, специфічних рис культурно-пізнавального і подієвого туризму України О. Любіцевої, О. Бейдика, М. Мальської, М. Рутинського. Аналіз сучасного музичного фестивального процесу в Україні виконано в дослідженнях О. Дячкової, О. Зінькевич, Л. Кияновської, С. Кравцової, М. Шведа та ін. [1, 2, 4–6, 8–11].

Мета дослідження: визначити географічні особливості, функції, тенденції та перспективи розвитку етнофестивалів Львівщини задля удосконалення українського фестивального процесу та розвитку масового туризму у регіоні.

Виклад основного матеріалу. Одним з видів туризму за метою здійснення подорожі є фестивальний туризм. Він є підвидом подійного туризму. Подійний туризм – напрям порівняно молодий і надзвичайно цікавий. Основна мета поїздки приурочена до якої-небудь події. Унікальні тури, що поєднують в собі традиційний відпочинок і участь в самих видовищних заходах планети, поступово завойовують все більшу популярність. Подійний туризм – це неминуща атмосфера свята, індивідуальні умови відпочинку і незабутні враження. Головна особливість подійного туризму – безліч яскравих неповторних моментів. Це вид туризму, що перспективно і динамічно розвивається. Як бачимо, важко провести межу між подійним туризмом і фестивальним. Проте не кожна подія є фестивалем. Так подійний туризм включає такі відмінні атракції, як: паради сексуальних меншин, військові паради, спортивні змагання (Олімпійські ігри, футбольні чемпіонати, кубки), виставки, атракціони, тематичні парки, модні покази, аукціони, авіа- і автосалони і т. ін.

В даний час великим і стабільним сегментом подійного туризму є карнавальні і фестивальні тури. А найбільшим сегментом фестивальних турів є етнофестивальний туризм. Адже саме етнофестивальний туризм дає людям змогу не тільки ознайомитися з життям один одного, а й порівняти різні, часто доволі екзотичні етнокультурні надбання.

Етнофестивалі – це заходи, спрямовані на повернення до місцевих традицій, їх відновлення та збереження, на розвиток та популяризацію звичаїв і обрядів, автентичного фольклору тощо.

Етнофестивалі – дуже популярне явище на Львівщині в останні роки. Адже всі ми живемо в мультинаціональному середовищі, і кожна етнокультурна громада має свою неповторність, культуру, історію,

традиційні види занять, притаманні для певної місцевості. Етнофестивалі присвячуються певному роду занять, обряду або навіть продукту і, як правило, відбуваються в традиційний час, відповідно до визначних подій в житті громади – збору врожаю, медозбору, закінчення посту чи повернення горян з полонин.

Найважливіше, що етнофестивалі сприяють відродженню народних традицій, стилю життя в гармонії з природою та економічному розвитку конкретних громад. Зазвичай, вони проводяться для безпосередніх учасників робіт, але встигли полюбитися й багатьом гостям з інших місць, які вже традиційно відвідують такі заходи. Все це стимулює розвиток туризму, адже навряд чи гість зможе побачити щось подібне в інших країнах, чи навіть в іншому регіоні України.

На сучасному етапі в Україні й, зокрема, у Львівській області проводиться значна кількість етнофестивалів. Більшою мірою вони привертають внутрішніх туристів та ще порівняно незначну кількість іноземних. Ресурсна база етнофестивального туризму складається з існуючої інфраструктури фестивалів, їх організаторів, туристичного, природного та історико-культурного потенціалу області. Дана база досить велика на сучасному етапі і, за умови її ефективного використання, може дозволити розвивати етнофестивальний туризм на Львівщині швидкими темпами. Для фестивального туризму області вирішальне значення має потенціал її подійно-туристичних ресурсів. За О. Бейдиком, подійні туристичні ресурси як складова суспільно-історичних – це специфічний вид інформаційних ресурсів, що проявляються як соціальні та природні рухи, знакові події в історії певної території. За результатами аналізу ряду показників О. Бейдик визначив, що найбільша кількість подій має місце у Львівській області – 94.

Етнофестивальний туризм, який щороку набуває дедалі більшої популярності (що зумовлено більшою збереженістю етнокультурних традицій), у XXI ст. стає одним з найважливіших секторів туристичного господарства Львівської області. Після появи в регіоні низки нових етнофестивалів, помітно зросла зацікавленість туристів саме до цього виду відпочинку.

Фестивальний туризм охоплює дві різні категорії мандрівників:

- глядачів;
- учасників конкурсів, концертів, обслуговуючий персонал та ін.

Молодь у віці 18-25 років є найперспективнішим сегментом етнофестивального туризму, оскільки цей сегмент надає перевагу недорогим подорожам із невисоким комфортом і активним відпочинком. Цей сегмент потенційних споживачів становить близько 16 % від загальної кількості населення області. За результатами проведеного нами опитування, на цю категорію припадає 84% вибіркової групи опитаних гостей літніх етнофестивалів Львівської області.

За даними нашого опитування, можна прослідкувати тенденцію, що 8% респондентів відвідують 3-5 фестивалів на рік, менше 3 заходів

відвідує 24%, а більше 10 фестивалів відвідує всього лише 8% опитаних. Щодо кількості днів, якій віддають перевагу потенційні відвідувачі, то це – 2-3 дні, за це віддало свої голоси 96% опитаних. Розвиток етнофестивального туризму приводить до розвитку економічної, соціальної, туристичної інфраструктури Львівщини і господарського комплексу загалом. Це пояснюється тим, що сучасна індустрія туризму пропонує широкий спектр послуг для туристів під час фестивальних подорожей. Це перш за все, послуги:

- доставка туристів у місце проведення фестивалю;
- розміщення туристів (готелі, мотелі, кемпінги і т.і., створення і забезпечення функціонування наметових містечок);
- забезпечення туристів харчуванням (кейтерінг, організація польової кухні і виїзної торгівлі продовольчими товарами, кафе, продуктові лотки і т.і.);
- PR, брендінг, промоція і реклама фестивалю. Медійно-інформаційне та поліграфічне забезпечення заходів;
- збут фестивально-туристичного продукту (послуги туристичних агентств і інших точок з продажу квитків);
- задоволення культурних потреб туристів (відвідування визначних пам’яток, музеїв і виставок і т.і.);
- місцевих територіальних громад із розміщення та задоволення утилітарних потреб туристів;
- майстрів народних ремесел, представників творчих спілок, історичних клубів та інших громадських організацій із організації дозвілля й фестивальних розваг (концерти, майстер-класи тощо);
- торгових підприємств, як загального, так і спеціального призначення (продаж сувенірів, буклетів, листівок, путівників, предметів туристичного спорядження);
- адміністративних органів, служб охорони, волонтерів тощо.

Узагальнюючи, можемо констатувати, що фестивальний туризм виконує важливу функцію в розвитку господарського комплексу Львівщини, тому що:

- збільшує місцеві доходи;
- створює нові робочі місця;
- сприяє розвитку галузей, орієнтованих на виробництво туристичних послуг;
- розвиває соціальну і виробничу інфраструктуру в місцях проведення фестивалів;
- створює позитивний імідж та здійснює туристичну промоцію регіону;
- збільшує валютні надходження в бюджет області і країни загалом.

На даний час у Львівській області фестивальна сфера, не зважаючи на її великий потенціал, займає ще незначне місце в господарській структурі, але з кожним роком ситуація змінюється на краще.

Щодо територіальної структури етнофестивального туризму, то вона є дуже цікавою. Адже місця проведення фестивальних дійств в ряді випадків не співпадають з географічною мережею основних туристичних центрів Львівської області і формують власний етногеопросторовий каркас (див. рис.1).

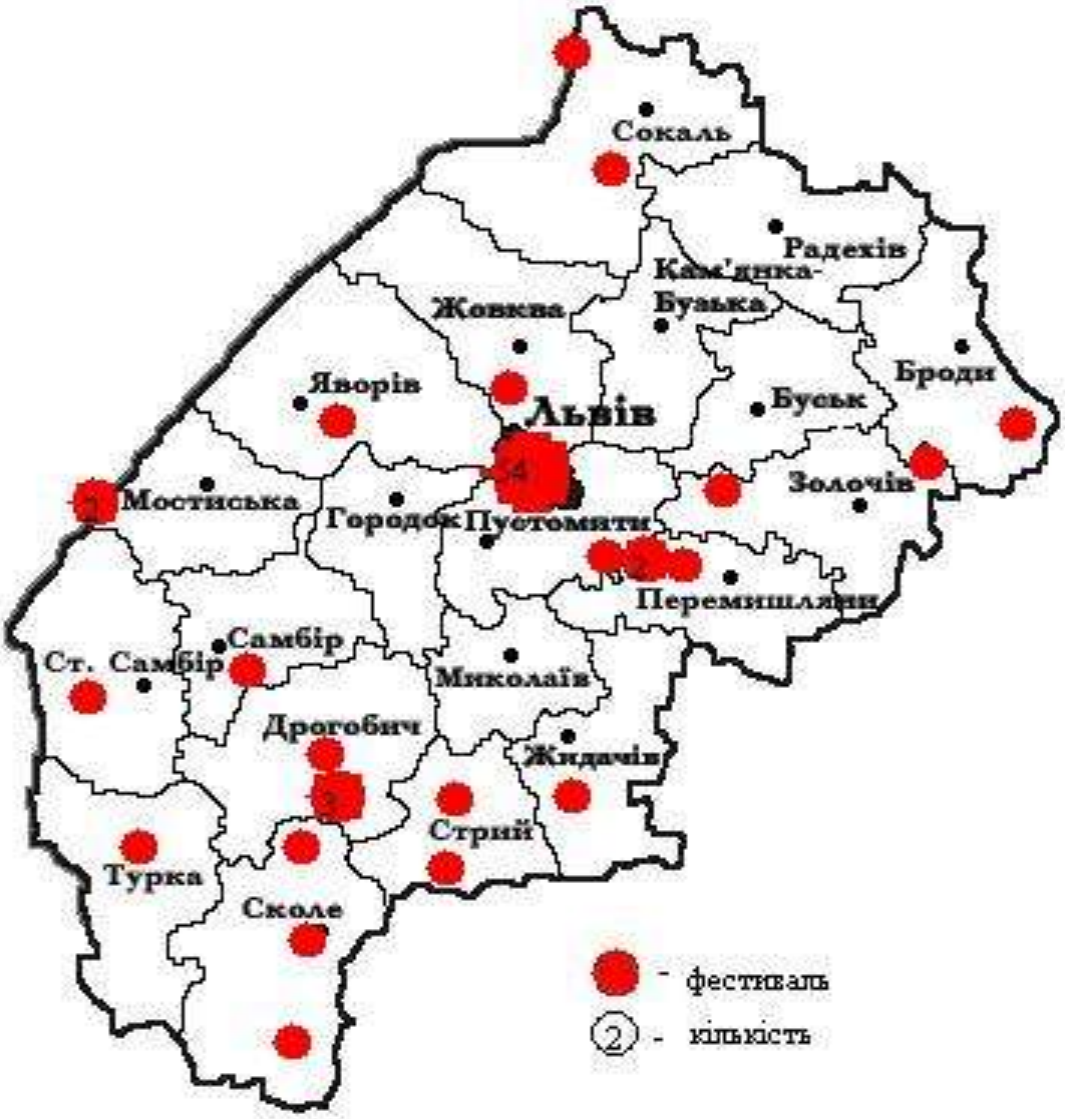

Рис.1. Територіальна організація етнофестивалів Львівської області (власна розробка)

З наведеної картосхеми напрошується однозначний висновок про те, що територіальна організація етнофестивалів Львівської області має чітку моноцентричну структуру. Місто Львів – жвавий центр міжнародного та міжрегіонального туризму – приймає понад 50% усіх етнофестивальних заходів, що відбуваються упродовж року на теренах області.

Географічний розподіл етнофестивальних туристичних потоків у Львівській області надто нерівномірний, що пояснюється насамперед різними рівнями соціально-економічного розвитку окремих міст і районів, інфраструктурним забезпеченням тощо.

Однак, буквально за останні роки намічається тенденція до ускладнення геопросторової організації етнофестивального туризму Львівської області.

З наведеної картосхеми видно, що вже маємо певні підстави виділяти не одне, а два ядра чи ареали, де проводиться найбільше етнофестивалів. Перший – це місто Львів та його околиці, і другий – це Передкарпатський субрегіон.

Зрозуміло, місце проведення більшості етнофестивалів приурочене до якогось туристичного ресурсу чи об'єкту. Найбільше етнофестивалів проводиться в місті Лева, оскільки Львів нагадує музей під відкритим небом, у ньому міститься понад дві тисячі історичних, архітектурних і культурних пам'яток. Також, місто завжди відігравало роль значного історичного, культурного, політичного й економічного центру.

Щодо інших фестивалів, то три з них (у селищах Славське, Глиняни і Верхобуж) «прив'язані» до природних ресурсів і пропагують екологічне виховання відвідувачів, звернення уваги до проблем навколишнього середовища. Також до природних ресурсів мають відношення місця розташування таких фестивалів як: «Tribute» в національному природному парку «Сколівські Бескиди», мистецько-туристичні фестивалі в Моршині і Трускавці, які володіють унікальними лікувально-рекреаційними ресурсами.

До місць народження видатних українців приурочено ряд фестивалів у Зашкові, Дрогобичі, Стрию, Руді, Кульчинцях та інших населених пунктах. Для прикладу, фестиваль «Зашків» проводиться на батьківщині полковника армії УНР Євгена Коновальця та пропагує патріотичне виховання і організацію молодіжного руху; етнохоровий фестиваль відбувається в місті Стрий, оскільки це батьківщина Остапа Нижанківського – композитора, диригента, громадського діяча, автора дуже популярних й донині хорових творів («Гуляли», «З окрушків» на слова Ю. Федьковича, «В'язанка слов'янських гімнів»).

В Львівській області формується мережа альтернативних по відношенню до Львова регіональних центрів етнофестивального туризму. Це такі центри як Трускавець, Дрогобич, Славське, Кульчинці, Моршин, Стрий, Самбір, Турка, Яворів, Золочів, Броди і Сокаль.

Міжнародний фестиваль молодих виконавців сучасної української пісні «Молода Галичина» відбувається щороку на Яворівщині в м. Новояворівську – самобутньому етнокультурно-мистецькому районі, де з прадавніх часів збережені унікальні пісенні традиції, автентичне декоративно-прикладне мистецтво, писанкарство та лозоплетення, оригінальна вишивка та ткацтво.

Інші ж найпопулярніші серед туристів етнофестивалі Львівської області розташовуються в околі таких традиційних центрів притягання туристичних потоків:

- осередків компактного проживання певної етнічної групи (Бойківський фестиваль в Турці, «Карпатця» в Трускавці),

- замків (Свірж, Старе Село, Золочів),
- старовинних монастирів (Підкамінь, Лаврів, Крехів, Унів),
- атракційних залишків оборонних фортифікацій («Форт місія» в с. Поповичах) і літописних міст Давньої Русі (фестиваль в Звенигороді, «Тустань» у с. Уричі) тощо.

Єдиним фестивалем, місце розташування якого приурочене не до туристичних об'єктів і ресурсів, а до інфраструктури, є фестиваль «Кордон 803», який проводиться на кордоні між Україною та Польщею і покликаний пропагувати туристичний і культурно-мистецький обмін між двома братніми державами.

Щодо чинників перспективного розвитку етнофестивального туризму в регіоні, то ми можемо виділити такі основні:

- відзначення здобуття незалежності, свободи діяльності;
- пропаганда міжнародної дружби і співпраці, етнокультурного обміну;
- збагачення та розвиток розмаїття видів сучасного мистецтва, бажання обдарованої молоді демонструвати його широким верствам співгромадян;
- відновлення старожитніх місцевих традицій та етнокультурної спадщини;
- розширення культури і світогляду людей;
- зростання вартості інших подорожей комерційного туризму (натомість, фестивальний туризм є досить дешевим, а отже – масовим і молодіжним).

Підсумовуючи, слід сказати, що етнофестивальний рух є показником і своєрідним каталізатором інтенсивності та якості мистецького життя будь-якої країни. Фестивалі, як переконує світовий і український досвід, – це своєрідні осередки симбіозу традиційної і модерної культури, що визначають напрями розвитку сучасного мистецтва, відкривають нові обрії творчої діяльності, формують нові ідеї, естетичні смаки й культурно-духовні цінності української молоді.

Використані джерела:

1.Басюк Д. І. Основи туризмології: Навч. посібник / Д. І. Басюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2005. – 202 с.
2.Бабкин А. В. Специальные виды туризма. – Ростов–на–Дону: Феникс, 2008. – 252 с.
3.Бейдик О. О. Рекреаційно-туристичні ресурси України: Монографія / О. О. Бейдик. – К. : Альтерпрес, 2002. – 320 с.
4.Зінько Ю. В. Збереження і сталий розвиток Карпат: Навч. посібник зі сталого туризму / за ред. М. Катсакіорі, М. Алемпакі, П. Джеракіс / Ю. Зінько, М. Рутинський, П. Горішевський та ін. – К., 2009. – 60 с.
5.Любіцева О. О. Ринок туристичних послуг: Навч. посібник / О. О. Любіцева. – К. : Альтерпрес, 2002. – 436 с.
6.Мальська М. П. Туризм у міжнародному і національному вимірах. Історія і сучасність: Монографія / М. П. Мальська, М. Й. Рутинський, Н. М. Паньків. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 268 с.
7.Паньків Н. М. Туристичне ресурсознавство: Навч. посібник / Н. М. Паньків. – Львів: Укр. бестселер, 2011. – 238 с.

8.Правові і методологічні аспекти сільського та інших немасових видів туризму: Метод. посібник. Вид. 2. / Ю. В. Зінько, В. П. Васільєв, П. А. Горішевський, М. Й. Рутинський. – Одеса, 2009. – 82 с.
9.Римаренко Ю. І. Основи етнодержавознавства: Навч. посібник / Ю. І. Римаренко. – К.: Либідь, 1997. – 656 с.
10. Рутинський М. Й. Туристичний комплекс Карпатського регіону України: Монографія / М. Й. Рутинський, О. В. Стецюк. – Чернівці: Книги – XXI, 2008. – 440 с.
11. Рутинський М. Й. Етнофестивальний туризм: теоретичні засади й етногеографічні аспекти організації / М. Й. Рутинський, М. Я. Топорницька // Географія та туризм: Наук. зб. / Відп. ред. Я. Б. Олійник. – К.: Альтерпрес, 2011. – Вип. 16. – С. 82-93.

УДК: 334.48

Радченко О.М.

МАРКЕТИНГОВІ КОМУНІКАЦІЇ В ЕКОЛОГІЧНОМУ ТУРИЗМІ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Статтю присвячено актуальному стану маркетингових комунікацій в екологічному туризмі Черкаської області, яка має значний історико-культурний та природний потенціал. Проведено аналіз зв'язків з громадськістю та рекламної діяльності туристичних підприємств і громадських об'єднань, спрямованих на просування екологічних турів та збереження довкілля.

Ключові слова: маркетингові комунікації, екологічний туризм, Черкаська область, екологічний тур.

Статью посвящено актуальному состоянию маркетинговых коммуникаций в экологическом туризме Черкасской области, которая имеет значительный историко-культурный и природный потенциал. Проведено анализ связей с общественностью и рекламной деятельности туристических предприятий и общественных организаций, направленных на продвижение экологических туров и сохранение окружающей среды.

Ключевые слова: маркетинговые коммуникации, экологический туризм, Черкасская область, экологический тур.

The article is devoted to the current state of marketing communications in ecological tourism of Cherkasy region, which has significant cultural, historical and environmental potential. Public relations and advertising activities of tourist agencies and public organizations, which promote ecological tours and environment protection, have been analyzed.

Keywords: marketing communications, ecological tourism, Cherkasy region, ecological tour

Постановка проблеми. Серед різновидів туризму особливого поширення набуває сьогодні екологічний туризм, що здійснюється переважно на територіях національних природних парків, біосферних заповідників, регіональних ландшафтних парків тощо. Його інтегруючий характер спрямований на гармонізацію відносин між органами державної влади, туристами, туристичними підприємствами, місцевими громадами, громадськими організаціями та природним середовищем, що реалізується через екологізацію всіх видів туристської діяльності, охорону природи, екологічну освіту та виховання.

Подальшого дослідження потребують питання комплексного підходу до застосування маркетингових комунікацій та особливостей управління ними у сфері саме природо орієнтованого туризму, адже вони повинні відповідати не лише комерційним інтересам туристичних підприємств, але й принципам екологічного туризму, що передбачає збереження довкілля та етнографічного статусу рекреаційної території, підвищення економічної стійкості регіонів, залучених до туризму, підвищення рівня екологічної культури всіх його учасників .

Останні публікації та дослідження. Вивченню маркетингових комунікацій було присвячено багато праць зарубіжних авторів. Серед них Р. Барта та Дж. Майерс, Дж. Берет та С. Моріарті, Ф. Котлер, Дж. Боуен та Дж. Мейниз, А. Дурович, Г. Почепцов та багато інших [1-6]. Аналізували ці проблеми й такі українські науковці як Н. Ведмідь, О. Дмитрук. В працях цих авторів зазначено, що стратегія розвитку екотуризму через національні й регіональні адміністрації, комітети та держуправлінння з туризму та систему відповідних органів управління природоохоронними територіями вимагає більш глибокого концептуального та практичного опрацювання. Підкреслено відсутність суспільно орієнтованого інформаційного менеджменту та PR екотуризму, не сформованість попиту на даний напрям туризму та малу кількість свідомих екотуристів, що готові витратити кошти, час і сили на спілкування з природою та її захист [7-8]. Інтерес викликає науковий пошук С. Лисовського та Є. Маруняк щодо ландшафтного планування як чинника стійкого розвитку регіонів України. Автори акцентують увагу на тому, що враховуючи проблеми розвитку інфраструктури в Україні, низький рівень диверсифікації туристичного продукту та екологічної свідомості населення, дефіцити законодавчої бази, можна говорити про необхідність істотних змін в туристичній сфері і про впровадження сучасних, науково обґрунтованих підходів. В якості об’єкта ландшафтного планування було обрано саме Черкаську обл. [9, с. 74].

Досвіду щодо дбайливого ставлення до природи та розвитку екологічних видів туризму набуло багато країн світу. Зокрема, в Німеччині туристична спілка країни щороку проводить конкурси на інноваційні проекти. Приміром, у 2011 р. серед переможців було визнано відео-портал землі Мекленбург-Форпоммен, на якому представлено гіда та відеоінформацію щодо туристичних ресурсів, та щорічний регіональний конкурс на кращу фотографію природи «horizonte zingst» в національному парку Форпомерше боденландшафт (Vorpommersche Boddenlandschaft). У 2012 р. одним із переможців визнано проект туристичного центру Хохшварцвальда (Hochschwarzwald) із впровадженням безкоштовної оренди електромобілів за регіональною карткою, що надає 60 безкоштовних послуг [10]. Оголошено також загальнонаціональний конкурс «Стійкі туристичні регіони», переможці якого будуть нагороджені в Берліні, та

інформація про яких поширюватиметься в засобах масової інформації. Передбачається також створення іміджевого фільма про регіон [11].

Метою даної статті є аналіз маркетингових комунікації в екологічному туризмі Черкаської області, що передбачає проведення аналізу ПР-акцій, реклами, інструментів стимулювання збуту та особового продажу для просування послуг екологічного туризму на внутрішньому ринку.

Виклад основного матеріалу. Черкащина – край, який має багаті природні ресурси та значний туристичний потенціал, до якого входять 4 національні, 3 державні історико-культурні, 1 історико-архітектурний заповідники, а також Національний дендрологічний парк «Софіївка». У складі заповідників діють 18 музеїв державної та комунальної власності.

Серед найцінніших природних комплексів Черкаської області - один з найдавніших в Україні Канівський природний заповідник. Унікальність рельєфу, неповторна краса ландшафтів, величезне біорізноманіття збереглися в самому центрі України. Заповідник був створений у 1923 р. Нині його площа становить понад 2 тис. га. Національним багатством є також Черкаський бір - найбільший масив (понад 28 тис га.) дубово-сосновних лісів лісостепової зони України. У лісах області зустрічаються лось, олень плямистий, козуля, кабан, з хижаків – борсук, лисиця, куниця та інші. З метою популяризації туристських маршрутів Черкаської області видано буклети «Черкащина туристична запрошує», «Черкащини красоти неповторні», «Гостинно просить серце України – Черкаський край, Шевченка батьківщина!» У базі даних обласного осередку Спілки сприяння розвитку сільського зеленого туризму зареєстровано понад 100 осель, які діють у 12 районах. Цікаво те, що в переліку перспективних для області видів туризму, екологічний туризм навіть не згадується: «Потенціал області дозволяє розвивати на її території майже всі види сучасного туризму – автомобільного (особливо в зв'язку зі створенням міжнародних транспортних коридорів), пізнавального, наукового, спортивного (кінного, пішохідного, водного, велосипедного), і зеленого з проживанням у місцевого населення» [12]. Вочевидь, працівники сектору іміджевої діяльності та розвитку туризму Черкаської обласної адміністрації недостатньо уваги приділяють екологічному туризму.

Однак, в Черкаській області можна знайти небагато численні приклади екологічного туризму. Зокрема, в останні роки значно зріс інтерес туристів до Холодного Яру – реліктового лісового масиву, який, незважаючи на порівняно малу площу (понад 7000 га), має величезне історичне значення. Рельєф Холодного Яру горбистий, з великою кількістю глибоких оточених горами низин. Найглибша і найдовша балка називається Холодним Яром, а від неї і вся територія навколо носить цю назву. Загальна довжина балок-ярів становить 250 км. Дубово-ясеневе урочище Холодний Яр – пам’ятка природи державного значення (розпор. РМ УРСР №1085-р від 01.10.1968 р.), частина його

площі (понад 1000 га) з відомими пам’ятками історії і природи віднесена до НІКЗ «Чигирин». За кількістю унікальних археологічних, історичних, наукових об'єктів, а їх тут налічується понад 150 найменувань, Холодний Яр посідає перше місце в Україні. В лісовому масиві і на полях навколо нього знаходяться кургани скіфської доби та пізніших епох. Археологи знайшли тут сліди всіх археологічних культур, починаючи з трипільської землеробної культури, яка зародилася в лісостеповій зоні України за п'ять-чотири тисячі років до нашої ери. На цій території збереглися залишки кількох стародавніх городищ, оточених земляними валами, висота й ширина яких ще й тепер вражає, а також руїни підземних церков і печер. Найбільше городище – Скіфське або Мотронинське (VI століття до н. е.), в центрі якого височіє пам'ятник архітектури – Троїцька церква Мотронинського монастиря. Докладна інформація про історію та природні умови Холодного Яру представлена на порталі «Історія цивілізацій» [13]. На відміну від нього інші сайти природо- та країнознавчої інформації представляють лише Буцький каньон, Канівський природний заповідник та дендропарк «Софіївка» [14].

Низка українських туристичних операторів пропонують тури до цієї місцевості та поширюють рекламну інформацію на власних Інтернет-сторінках. Прикладом вдалого поєднання ПР-акції та рекламного просування туру є діяльність туристичної компанії «Унікальна Україна», яка розробила одноденний тур «По слідах паралельного світу – 2. Таємниці Холодного яру», звертаючи увагу на «дивовижні природні аномалії і нерозгадані таємниці нашої історії». Розробці цього туру передували експедиції протягом 2006-2008 рр. генерального директора «Унікальної України» Ярослава Козака разом із ведучим програми «Паралельний світ» на телеканалі СТБ Валерієм Сараулою [15].

В межах традиційного просування турів діють черкаський туристичний оператор «Від краю до краю», київський туристичний клуб «Ростра» та інші [16-17]. На спеціалізованому сайті вело туристів представлено велосипедний маршрут Сміла – Чигирин через Холодний Яр із картою, детальним графіком та програмою велотуру [18]. Черкаський туроператор «Супутник» пропонує на власному сайті три варіанти подорожі, два з яких лише умовно можна вважати екологічними, адже вони передбачають користування природними та культурно-історичними ресурсами без заходів, спрямованих на відновлення чи покращення стану довкілля. Це корпоративний відпочинок за маршрутами Чигирин–Суботів–Холодний Яр та Кам'янка–Холодний Яр. Співпраця із агросадибою «Холодноярський зорепад» – один із не багатьох прикладів діяльності туристичних підприємств на підтримку мешканців районів нашої області, що надають послуги гостинності в сільській місцевості та знайомлять із українськими традиціями та побутом [19].

На сайті іншого відомого туристичного оператора області «НАМІ» перелічено декілька турів Черкащиною, які на нашу думку могли б мати безпосереднє відношення до екотуризму, але, нажаль, ніяких пояснень до цих турів не надається («Дерев'яні храми Черкащини», «Тіні забутих предків», «Канів – місто Кобзаря», «Мальовничі каньйони Черкащини») [20].

Найцікавішими екологічними об'єктами для туристів в Холодному Яру є Гайдамацький ставок та Дуб Залізняка, якому понад 1100 років, і який є пам'яткою місцевого значення. Гайдамацький (монастирський ставок) в день відвідує в середньому 10-20 осіб (в місяць близько 300 осіб), що за умов сезонності з березня по листопад становить в середньому 2 700 відвідувачів в рік. Спуск до джерела і ставка оснащений деревними східцями з лавочками для відпочинку, саме джерело знаходиться під накриттям. Дуб Залізняка в 2011 р. відвідало 36 тис. туристів, переважно з Україні та Росії. Гроші, отримані від продажу квитків для огляду дуба, йдуть на утримання 4 працівників та пункту охорони. В планах керівництва філіалу Чигиринського НІКЗ проведення міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої проблемам збереження унікальної природної території та надання дубу Залізняка статусу пам'ятки державного значення.

На прилеглій до дуба території знаходиться ресторанно-готельний комплекс «Дикий Хутір», який завдяки власному Інтернет-сайту широко рекламує розважальні заходи (святкування Різдва, Нового року, Пасхи тощо), риболовлю, пішохідні екскурсії [21].

У підготовці фахівців в галузі екології і проведенні природозахисних робіт із елементами екотуризму значну роль відіграє навчально-науковий інститут природничих наук Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького, зокрема, студенти спеціальності «Екологія, охорона навколишнього середовища та збалансоване природокористування». Дружиною «Адоніс», членами якої є студенти ННІ природничих наук, шостий рік у березні - квітні провадиться акція «Першоцвіт», яка спрямована на збереження популяції підсніжника складчастого у Холодному Яру. Незважаючи на значну територію, яку треба обійти студентам щоденно, незважаючи на холодну погоду та дощі, волонтери виконують шляхетну місію – збереження червонокнижної рослини, «Срібної перлини Черкащини». Однією з активісток руху за збереження довкілля Холодного Яру є випускниця ННІ природничих наук, а тепер працівник філіалу «Холодний Яр» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» Ольга Галушко. За її участі та за підтримки «Всеукраїнської екологічної ліги» близько 7 років тому створено молодіжну екологічну громадську організацію «Екологічні ініціативи». Діяльність організації (встановлення інформаційних стендів на екологічних стежках, охорона першоцвітів, прибирання території тощо) представлена на порталі новин громадських об'єднань Черкащини «Вільний простір». Нещодавно

закінчився ще один проект, який організувала громадська організація «Вільний простір» у співпраці з «Екологічними ініціативами» – «Екологічними стежками Холодного Яру». Його мета – екологічна просвіта жителів територій поблизу урочища Холодний Яр [22]. Інформаційний матеріал, пов'язаний із діяльністю «Громадських ініціатив», було показано на обласному державному телеканалі «ВІККА» [23] .

До спеціальних заходів слід віднести етноекологічний табір «Холодноярськими стежками» із тематичною програмою: День трипілля, День сарматів, амазонський, козацький, екологічний дні. На початку травня 2012 р. близько 40 представників різних громадських організацій та небайдужих громадян здійснили веломандрівку до Холодного Яру. Цього року відбувся також наймасштабніший проект – регіональний етноекологічний фестиваль «Яровій» в підтримку створення національного природного парку в урочищі Холодний Яр. Організували цю природо- й культурозахисну спортивну акцію такі громадські об'єднання, як Ресурсний центр АНГО, Національна скаутська організація «Пласт», НМЦ «Екологічні ініціативи», молодіжне об'єднання «Здравіє», Федерація спортивного туризму тощо [24].

Активна ПР-діяльність з метою створення Національного природного парку в Холодному Яру доповнена буклетом «Холодний Яр», в якому привернуто увагу щодо вичерпання екологічного ресурсу даної місцевості через деградування історичних пам’яток, винищення червонокнижних видів рослин та тварин, зношення унікальних ландшафтів, утворення стихійних сміттєзвалищ.

Серед проблем, що перешкоджають зростанню кількості відвідувачів Холодного Яру та розвитку екологічного туризму, виявлено також наступні:

1. 16 тис. гектарів «української Швейцарії» поділені між багатьма землекористувачами і землевласниками,
2. відзначається незадовільний стан доріг, відсутність місць для паркування, що негативно позначається на стану довкілля та збільшує його деградацію;
3. встановлено недостатню кількість вказівних знаків до об’єктів відвідування;
4. облаштовано обмаль промаркованих маршрутів;
5. пропонується обмежений набір туристсько-рекреаційних послуг;
6. в області відсутні спеціалізовані на екологічному туризмі туристичні підприємства;
7. необхідність збору численної документації для організації групових поїздок (у т. ч. учнів шкіл та студентів).

Висновки. Отже, Черкащина має значний потенціал екологічного туризму, розвиток якого, однак, стримується низкою організаційних питань, недосконалою інфраструктурою, низьким рівнем екологічної свідомості населення. Найбільш активно застосовуються інструменти

зв'язків з громадськістю з боку громадських організацій, тоді як туристичні підприємства надають перевагу рекламі на власних Інтернет-сторінках. Інші види маркетингових комунікацій (стимулювання збуту та особовий продаж) практично не застосовуються. Не зважаючи на підготовку в області як фахівців з туризму, так і екології відчувається нестача кадрів, спроможних узяти на себе розробку, організацію і проведення екотуристської діяльності. Засоби масової інформації області приділяють недостатньо уваги формуванню вихованню екологічної свідомості в громадян та туристів.

Використані джерела:

1.Барта Р. Рекламний менеджмент. / Р.Барта, Д. Майерс, Д. Аакер; пер. з анг.-5-е видання. - К.: М.: Спб.: Изд. дом "Вильямс", 2008. - 784 с.
2.Бернет Дж. Маркетинговые коммуникации: интегрированный подход/ Дж. Бернет, С. Мориарти; пер. с анг. под ред. С.Г. Божук. – СПб : Питер, 2009. – 864 с.: ил.
3.Блэк С. Паблик Рилейшнз. Что это такое? / С. Блэк; пер. с англ. - М.: Новости, 2000.-240 с.
4.Бове К.Л. Современная реклама / К.Л. Бове, В.Ф. Аренс. - М: И.Д. Довгань, 2005.- 678 с.
5.Дурович А.П. Маркетинг в туризме / А.П. Дурович А.П., А.С. Команев. - Минск: «Экономпресс», 2007.- 400 с.
6.Почепцов Г. Паблик рилейшенз или как успешно управлять общественным мнением / Г. Почепцов. – М. : Центр, 2008. – 352 с.
7. Ведмідь Н. І. Основи рекламної діяльності в туризмі [Текст] : навч. посібник / Н. І. Ведмідь [и др.] ; Київський національний торговельно-економічний ун-т. - К. : КНТЕУ, 2007. - 103 с.
8. Дмитрук О.Ю. Екологічний туризм: сучасні концепції менеджменту і маркетингу [електронний ресурс] // Бібліотечний вісник — 2012. — Режим доступу до журналу: http://tourlib.net/books_green/dmytruk1
9. Маруняк. Є.О. Нові інструменти забезпечення сталого розвитку туризму – важливого чинника збалансованого розвитку регіонів України / Є.О.Маруняк, С.А. Лисовський. – Матеріали 1 Міжнародної науково-практичної конференції (1-2 листопада 2012 р., м. Черкаси) «Туризм і гостинність в Україні. Стан, проблеми, тенденції, перспективи розвитку», с.72-83.
10. Німецька туристична спілка : http://www.deutschertourismusverband.de.
11. Загальнонаціональний конкурс : http://www.bundeswettbewerb-tourismusregionen.de.
12. Обласна державна адміністрація, Черкасська обл. : http://www.oda.ck.ua/index.php?lng=ukr&section=9&article=17.
13. Історія цивілізацій : http://mestectvo.com.
14. Незабутня Україна : http://ukrainainkognita.org.ua/category/cherkaska-oblast/
15. Туристична фірма «Унікальна Україна»: http://uu-travel.com/lang/ua/tour/id/po-slidax-paralelnogo-svitu-taemnici-holodnogo-yaru-288/
16. Туристичний оператор «Від краю до краю»: http://k2k.org.ua/index.php/ck-menu/subotiv.
17. Туристичний клуб «Ростра»: http://rostra.com.ua.
18. Веломаршрути : http://velorout.com.ua
19.Туристичний оператор «Супутник» : http://www.sputnik.ck.ua/?module=Content&method=show&id=369
20. Туристичний оператор «НАМІ» : http://namitours.com/nashy-tury//tini-zabutih-predkiv-25.
21. Ресторанно-готельний комплекс «Дикий хутір»: http://hutirbuda.com.
22. Інститут природничих наук, Національний університет ім. Б. Хмельницького : http://ipn.cdu.edu.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=36:-q-2011q&catid=1:latest-news&Itemid=2
23. Простір Черкащини : http://prostir.ck.ua/
24. Обласний державний телеканал «ВІККА»: http://vikka.ck.ua/ua/news.php?bl=1&pid=6&view=5059.
25. Народ ua : http://narodua.com/kultura/velotur-cholodnym-jarom-ukotre-doviv-potrebu-stvorennja-natsionalnoho-pryrodnoho-parku.html

УДК 910.4

Корнілова В.В.

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В ІНДУСТРІАЛЬНИХ РАЙОННИХ ЦЕНТРАХ З ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЮ СПАДЩИНОЮ (НА ПРИКЛАДІ М. КОНОТОП СУМСЬКОЇ ОБЛ.)

У статті досліджено перспективи розвитку туризму в м. Конотоп Сумської області – сучасному промисловому центрі з багатим історичним минулим та культурними традиціями. Вироблено авторські рекомендації щодо створення бренду міста та місцевого туристичного продукту. Розвиток туристичної галузі є пріоритетним напрямом стратегії розвитку області. Впровадження даних пропозицій забезпечить виконання довгострокових стратегічних завдань на обласному рівні.

Ключові слова: історико-культурна спадщина, бренд міста, історико-меморіальний комплекс, краєзнавчий музей, пам'ятка, заказник, ландшафтний об'єкт, розвиток туристичної галузі, туристичний маршрут, козацькі традиції.

В статье исследованы перспективы развития туризма в г. Конотоп Сумской области – современном промышленном центре с богатым историческим прошлым и культурными традициями. Выработано авторские рекомендации на счет создания бренда города и местного туристического продукта. Развитие туристической сферы является приоритетным направлением стратегии развития области. Внедрение данных предложений обеспечит исполнение долгосрочных стратегических заданий на областном уровне.

Ключевые слова: историко-культурное наследие, бренд города, историко-мемориальный комплекс, краеведческий музей, достопримечательность, заказник, ландшафтный объект, развитие туристической сферы, туристический маршрут, казацкие традиции.

In the article, the prospects of tourism development in Konotop (Sumska oblast) – the modern industrial center with rich historical past and cultural traditions have been researched. The author's recommendations on creation of a town's brand and local tourist product have been drawn up. The development of tourist sphere is a priority direction of the oblast's development strategy. An implementation of the given suggestions will contribute to fulfillment of long-running strategic tasks on an oblast level.

Key words: historical and cultural heritage, town's brand, historical and memorial complex, museum of regional ethnography, monument, sanctuary, landscape object, development of tourist sphere, tourist route, Cossacks traditions.

Постановка проблеми. Вітчизняна туристична галузь відіграє надзвичайно важливу роль у соціально-економічному житті країни. Зростає зацікавленість держави у подальшому її розвитку, посилюється вплив туризму практично на всі сфери життя й діяльності людини.

Туристична галузь, враховуючи її значний вплив на економічний та соціальний розвиток країни, розгалуженість господарських зв'язків, потребує регулювання, підтримки та пильного контролю з боку держави.

Важливими передумовами розвитку туризму на регіональному та місцевому рівнях є, передусім, покращання взаємодії й кооперації між органами державної влади та місцевого самоврядування, підприємцями, інвесторами, а також іншими особами та організаціями, активне

співробітництво яких може привести до створення привабливого туристичного продукту.

Розпорядження голови сумської обласної державної адміністрації від 05.04.2011 № 244 «Про схвалення річного та середньострокового планів заходів з реалізації Стратегії розвитку Сумської області на період до 2015 року «Нова Сумщина – 2015» визначає туризм як стратегічний напрям регіональної стратегії розвитку.

Передбачається популяризація туристичного потенціалу області, проведення інформаційних заходів, участь у виставковій діяльності, створення бренду «Сумщина фестивальна» (проведення міжнародних, всеукраїнських, обласних фестивалів, свят, конкурсів).

У середньостроковій перспективі визначено завдання зі створення туристичних об'єднань, популяризації туристичного потенціалу області, проведення інформаційних заходів, участі у виставковій діяльності (зокрема проведення виставки «Сумщина. Подорожі та відпочинок»).

Результатом виконання таких завдань має стати створення та популяризація місцевого туристичного продукту [11].

Формування цілей статті (постановка завдання). Метою даної статті є дослідження можливостей для розвитку туризму у м. Конотоп Сумської обл., що є індустріальним районним центром з історико-культурною спадщиною. Результатом даного дослідження мають стати пропозиції зі створення туристичних маршрутів у Сумській обл. та рекомендації щодо розвитку туристичної галузі міста.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Туристичний потенціал міста та району поки що не досліджувався. На сучасному етапі ґрунтовних історичних досліджень розвитку культури Конотопщини на жаль не проводилося, але ці питання частково знайшли своє відображення в нарисі про Конотоп Є. Маленка (письменник, к.і.н.), публікаціях І. Рябенка (колишній голова Конотопського міськвиконкому, який склав «Літературну біографію Конотопщини») та А. Лисого (дослідник архівної і музейної справи, краєзнавець, фольклорист).

Виклад основного матеріалу. Конотоп – унікальне місто на заході Сумської області, адміністративний і культурний центр Конотопського району. Тут славна історія переплелася з індустріальним сьогоденням. Усього в місті працює понад 20 підприємств, зареєстровано 640 малих підприємств.

Конотоп – місто козацької слави, потужний залізничний вузол з розвиненою інфраструктурою транспортного будівництва, що з'єднує Україну з Білорусією, Росією та країнами ЄС. Місто розташоване у найбільш мальовничій та екологічно чистій частині Слобожанщини. Залишаючись сучасним промисловим містом і транспортним вузлом, Конотоп має історичний та культурний потенціал: на обліку перебуває 11 пам'яток архітектури і 25 пам'яток історії. З-поміж інших міст області Конотоп вирізняється наявністю трамвайної мережі. Як нагадування про це встановлено пам'ятник Конотопському трамваю [7].

Населення міста складає 97,2 тисяч чоловік. Територія міста – 4,032 га, оточена сосновими та мішаними лісами [5].

У Конотопі є два готелі: двозірковий «Україна» в центрі та «Авіакон» поблизу однойменного авіаційного заводу. В останні роки збільшилася кількість закладів громадського харчування (кав'ярні, кафе, ресторани), серед яких і є всеукраїнські мережеві заклади (наприклад, «Піцца Челентано»).

Конотоп належить до числа старовинних міст України з дуже мало дослідженим культурним спадком. Він є включеним до переліку історичних міст України, що свідчить про оцінку архітектурного та містобудівного потенціалу Конотопа, його історичних пам'яток.

Місто Конотоп є членом громадської організації «Ліга історичних міст України». Свідченням тому є більш ніж 300-літня історія (перші писемні згадки про Конотоп датуються 1647 р.), а також затверджений історико-архітектурний опорний план і проект зон охорони пам'яток історії й культури [4].

Найстарішими пам'ятками Конотопщини є пам'ятки археології: тимчасові стоянки племен, поселення, кургани, городища, починаючи з епохи неоліту й до часів Київської Русі. Біля с. Шаповалівка в 1877–1878 рр. було знайдено кістки мамонта [8].

Окраса Конотопського краю – це його чарівна природа. Район розташований на заході Сумської області – у лівобережній частині Лісостепової зони України. Його площа становить 1,7 тис. км^2. Поверхня краю – хвиляста рівнина, розчленована широкими долинами річок, ярами та балками. В північній частині району виділяється Придеснянське плато. На заході воно обмежене долиною Десни, на півдні – долиною Сейму, а на сході виходить за межі району.

Різноманітними є ґрунти Конотопщини. Найбільш поширені чорноземи (74 % площі району), є також сірі лесові, дерново-болотні та інші.

Територією району протікає 12 річок загальною довжиною 278 км. Найбільшою є річка Сейм, оспівана поетами та художниками, що у XIX ст. була судноплавною. Найбільшими притоками Сейму є річки Єзуч та Куколка, до басейну Дніпра відноситься річка Ромен. На Конотопщині є болота, озера, 4 водосховища і 145 ставків загальною площею водяного дзеркала 1200 га. У річках і озерах водяться соми, щуки, карасі, лини та коропи-сазани, яких вивели місцеві селекціонери. Конотопщина – унікальне місце, яке має рідкісні підземні запаси води. Конотопці ще й досі пам'ятають смак природної столової води «Конотопська» зі свердловини на станції Мельня. Площа лісів району становить 20,7 тис. га. Лісоутворюючі породи: дуб (30 %), клен (15 %), сосна (10 %).

У районі є 2 пам'ятки природи всеукраїнського значення (урочище Боромля і Сеймський регіональний ландшафтний парк) та 5 заказників місцевого значення. Живописними заповідниками є ландшафтний об'єкт з архітектурними забудовами «Садиба княгині Львової» (с. Бочечки) та

ландшафтний парк Озарицький площею 173,8 га, а також «Драгомирівщина» – чудова пам'ятка садово-паркового мистецтва XIX ст., що належала родині Драгомирових.

Урочище Боромля – пам'ятка природи загальнодержавного значення. Це – невеликий острівець на річці Сейм, вкритий старим широколистяним лісом. У цьому чарівному куточку природи живуть тисячі птахів, у тому числі такі рідкісні, як чорний лелека [2, с. 121].

Хвилястою стрічкою перетинає Конотопський район тихоплинний Сейм. Його води та береги, численні стариці, заплави, заводі, озерця, навколишні перлисті луки, таємниці присмеркові ліси й туманні болота, старовинні парки та далекі урочища утворюють ландшафтний парк «Сеймський», до якого входять 20 природних об'єктів.

У витоках річки Єзуч, неподалік села Бережне, на площі 1332,3 га розкинувся Гружчанський гідрологічний заказник місцевого значення. Це – низинне болото, з якого бере початок річка Єзуч. Серед рідкісних ссавців зустрічаються бобер, горностай і видра [2, с. 98].

Фазани – новосели із Закарпаття – добре прижилися у ботанічному заказнику місцевого значення «Мутинський», що знаходиться на захід від села Прилужжя та на південь від села Жолдаки. Ліси тут екологічно чисті, незабруднені радіацією та хімікатами. На території лісництва 60 % дерев сягають віку від 80 до 100 років, а деякі мають по 140 річних кілець.

У Бочечківському та Новомутинському лісництвах на площі 20 тис. га створено мисливське господарство. Його головне завдання – охорона мисливських тварин: лося, дикого кабана та ін. [2, с. 121].

Природа краю дозволяє практикувати активні види відпочинку. У Міському Центрі Здоров'я Населення «Спорт для всіх» вже більше двох років існує послуга з надання населенню спортивного спорядження та супроводу туристичних груп зі сплавів на байдарках. Щороку у сплавах беруть участь сотні осіб. Групи проходять різноманітні маршрути річкою Сейм – від Путивля й до Батурина. З травня по вересень для груп від 5 чоловік пропонують маршрути «Подорож вихідного дня по річці Сейм» (32 км / 2 дні; 47 км / 3 дні), «По рівнинах Сейму і Десни» (85 км / 5 днів), «Від столиці до столиці» (126 км / 7 днів) [6].

Як відомо, Конотопщина має давні козацькі традиції. Із цим краєм пов'язана одна з найгучніших подій у військовій історії України – літописна Конотопська битва козаків гетьмана Виговського із військом російського царя Олексія Михайловича. Доброю традицією в районі стало проведення культурно-мистецької програми «Храм козацького родоводу» та обласного фестивалю «Козацький родослав».

У с. Соснівка знаходиться курган – козацьке поховання, вік якого – більше 350 років. Він знаходиться на долині, яку утворюють чотири лани. Висота кургану – 8–9 м, ширина – 45–50 м. З усіх боків його оточують три сходинки – яруси, з яких найкраще зберігся середній [2, с. 211].

У центрі с. Вирівка, на крутому схилі р. Куколки, височіє величний храм Покрови Пресвятої Богородиці, який не можна оминути, звідки б ви

не йшли. Його дивовижною красою мають змогу милуватися й пасажири поїздів, що прямують до Софії, Праги, Варшави та Москви. Цей храм було зведено у кінці XIX ст. на кошти уродженця Вирівки, купця І гільдії, відомого благодійника й мецената Юхима Даниловича Школяренка. Заклали церкву у 1892 р., а освятили – у 1894 р. Храм вражав не лише своїми розмірами та архітектурою, а й багатством внутрішнього оздоблення. Він славився церковним хором і чудовими милозвучними дзвонами, найбільший з яких важив 250 пудів. Покровській церкві, безумовно, пощастило – вона не була зруйнована більшовиками [2, с. 122].

Гордість Конотопщини – народні умільці, які бережуть традиційні ремесла краю. Вміння творити красу своїми руками вони перейняли у своїх дідів та прадідів. Нині найбільш поширеним народним промислом у районі є різьблення по дереву. Також майстри створюють вироби з лози, соломи, рогози. Славиться Конотопщина й традиційною українською вишивкою.

Нині міською радою приділяється увага відродженню духовності у місті. З цією метою всі культові споруди у Конотопі було передано їхнім законним власникам.

Свято-Вознесенський кафедральний собор, що є визначною пам’яткою архітектури, для багатьох конотопців є символом відродження духовності і споконвічних традицій українського народу. Церква Святителя Миколая є унікальною з тієї точки зору, що побудована з дерева. Таких церков навіть по Сумській області налічується одиниці [10].

Процеси національно-духовного відродження, зростаючий інтерес до історії нашого народу змушують нас все частіше звертатися до історико-культурної спадщини. Тільки уважно вдивляючись у наше славне минуле, вивчаючи культуру, історію і традиції українського народу, можна зрозуміти історико-культурні та політико-економічні передумови відродження та становлення української держави на сучасному етапі.

Саме музеї є одним із головних соціальних інститутів, які виконують функцію формування історичної пам’яті українського народу, донесення до всіх українців й особливо молоді знань про минуле.

У Конотопському міському краєзнавчому музеї ім. О. Лазаревського зберігається колекція з 25 тис. експонатів [12].

Конотопський краєзнавчий музей має більш як столітню історію. Він був заснований 26 вересня 1900 р. в одній із кімнат Конотопської земської управи.

Музей має 9 виставково-експозиційних залів, у яких представлені природа, історичне минуле краю, почесне місце займають зала видатних діячів краю й зала Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Етнографія краю представлена в експозиціях «Українська хата» і «Конотопська відьма в персонажах». Експонуються також персональні виставки сучасних українських художників.

Є в місті й непересічні музейні експозиції – музей авіації на території колишньої військової частини. Експозиція авіаційної техніки складається з

пам'ятника льотчикам-інструкторам 105-го учбового авіаційного полку (макет літака А-39, виробництва ЧРСР) і 5 «крилатих красенів» – вертольотів, розроблених під керівництвом М.Л. Міля, кожен з яких має свої особливості: легкий багатоцільовий вертоліт Мі-2; багатоцільовий вертоліт Мі-8, який широко використовується в цивільній авіації та Збройних силах України; транспортно-бойові вертольоти Мі-24А і Мі-24В; транспортний вертоліт Мі-6.

Однією з окрас міста є музей-садиба генерала М.І. Драгомирова (1830–1905 рр.). У цьому будинку у 1903–1905 рр. мешкав Михайло Іванович Драгомиров – герой російсько-турецької війни 1877–1878 рр.

М.І. Драгомиров – видатний державний і військовий діяч – був яскравою історичною постаттю. Бойовий генерал, видатний військовий теоретик, класик вітчизняної військової думки, засновник воєнної педагогіки, відомий тактик, визнаний публіцист, філософ, талановитий військовий і цивільний адміністратор – таким знає його історія.

Його особа була оригінальна і самобутня, талант багатогранний. У кожній зі сфер своєї діяльності Михайло Іванович досяг неабияких успіхів [3, с. 5].

У 1878 р. Драгомирова було призначено начальником академії Генерального штабу. У 1888 р. – генерал-губернатором Києва. З 13 серпня 1889 р. – командуючим військами Київського військового округу. Його праці були перекладені на іноземні мови і увійшли до арсеналу визначних творів світової військової літератури. Влітку 1903 р. генерал Драгомиров подав у відставку та переїхав до Конотопу. Його було обрано почесним членом Київського та Московського університетів, почесним членом шведсько-норвезької Королівської військової академії у Стокгольмі, призначено почесним мировим суддею Київської округи та членом Державної ради. Генерал мав більше 40 військових орденів і медалей, серед них – найпочесніші в Російській імперії та іноземні (уряд Франції нагородив його орденом Почесного легіону) [7].

Окрім того, м. Конотоп має можливість для створення справжнього історико-культурного комплексу родини Драгомирових, адже окрім будинку генерала по вул. Драгомирівській, 16, до заповідних природних зон відноситься «Драгомирівський ліс» (в народі – «Драгомирівщина») з алеями та парком в колишньому загородному маєтку Драгомирових, збереглася церква Вознесіння Господнього (Драгомирівська), будівництву якої мешканці міста зобов'язані батьку Михайла Івановича [9].

Нині Конотоп – це сучасне місто, яке дбає про свою історію. У 1939 р. був відкритий пам'ятник Т.Г. Шевченку (знаходиться біля загальноосвітньої школи № 2). У 1969 р. відкрився Меморіальний комплекс Великої Вітчизняної війни (1941–1945рр). На проспекті Леніна у 1989 р. встановлено пам'ятний знак на честь воїнів Конотопщини, які загинули в афганській війні та в 2004 р. – пам'ятний знак чорнобильцям. У 1992 р. було встановлено пам'ятник-бюст уродженцю Конотопа

М.І. Драгомирову поблизу садиби генерала. У 1993 р. в центрі міста було встановлено пам'ятник Т.Г. Шевченку.

У 2004 р. відбулося відкриття пам'ятника конотопському трамваю, який являє собою справжній металевий трамвайний вагон для перевезення пасажирів КТМ-55.

У 2008 р. у центрі міста було урочисто відкрито конотопський бульвар та декоративну скульптуру коня, який є символом міста.

У 2009 р. на території загальноосвітньої школи № 7 було встановлено пам'ятник полковнику Григорію Сафонтійовичу Гуляницькому – воєначальнику, державному діячеві й дипломату, герою Конотопської битви, про яку слід сказати більш детально [8].

Битва під Конотопом 28 червня (8 липня) 1659 р. належить до грона найвизначніших перемог української зброї. Завдяки військовому хисту гетьмана Івана Виговського козацьке військо разом із союзниками – татарами й нечисленним польським загоном – вщент розгромили московське військо Олексія Трубецького. Поразка змусила московитів припинити наступальні дії проти Української козацької держави – Гетьманщини – й думати про оборону власних земель. Особливого звучання надає цій звитязі той факт, що перед тим конотопський гарнізон на чолі з ніжинським полковником Григорієм Гуляницьким більше двох місяців мужньо обороняв Конотоп від московитів, які мали величезну чисельну перевагу. Козаки відмовилися скласти зброю й визнати підданство цареві [1, с. 3].

Основні події битви велися на землях сіл Шаповалівка та Соснівка (нині на вшанування пам'яті про ці події щороку в Шаповалівці проводиться всеукраїнський фестиваль «Козацький родослав») [8].

У різні часи через Конотоп проходили творчі та життєві шляхи таких відомих літераторів, як Тарас Шевченко (геніальний український поет неодноразово бував на Конотопщині); Григорій Квітка-Основ'яненко (творчо відобразив самобутність міста у широко відомому творі «Конотопська відьма»); Микола Гоголь (яскраво змалював побут та звичаї мешканців Конотопа у повісті «Пропала грамота»); класик білоруської літератури Францішек Богушевич (працював там 10 років); Іван Франко, Леся Українка, Марко Вовчок, Ганна Барвінок, Пантелеймон Куліш, Володимир Маяковський і ще багато інших видатних людей у своїх творах знайшли місце для Конотопщини, її мешканців, звичаїв.

Долі таких відомих митців, як Микола Миколайович Ге, Ілля Юхимович Рєпін, Гнат Гаврилович Яременко, Олександр Емільович Гофман також пов'язані з Конотопською землею та історією міста. Особливою гордістю конотопців є той проміжок часу на початку XX ст., коли в місті жив і працював всесвітньовідомий художник, основоположник течії супрематизму в живописі Казимир Северинович Малевич.

З Конотопом нерозривно пов'язано життя таких композиторів, як П.І. Чайковський та Г.М. Давидовський, видатних історичних постатей: відомого бібліографа, члена-кореспондента Російської Академії Наук

С.І. Пономарьова, видатного історика XIX ст. О.М. Лазаревського, відомого українського діяча культури і освіти М.Й. Парпури, який першим видав українською мовою «Енеїду» Котляревського та багатьох інших.

Російський художник І.Ю.Рєпін декілька разів приїжджав у Конотоп до героя російсько-турецької війни 1877–1878 рр., генерала М.І. Драгомирова, щоб з нього змалювати одного з персонажів картини «Запорожці пишуть листа турецькому султану». На Конотопщині народилися відомі вчені – брати Тимошенки та генерали В.Г. Костенецький і Г.І. Тхор та багато інших видатних осіб [5].

Висновки. Отже, незважаючи на промислову буденність місто Конотоп Сумської області має достатній історико-культурний потенціал для розвитку туристичної галузі. А створення бренду «Сумщина туристична» буде залежати й від створення брендів кожного міста області, у тому числі й Конотопу.

У процесі дослідження нами були вироблені такі пропозиції з метою розвитку туристичного потенціалу міста та району:

1) Відновлення втраченого культурного спадку.

Войовничий атеїзм за своїми наслідками ще довго буде залишатися невигойною раною України. Місто потребує відродження безбожно зруйнованих радянською владою церков – Різдва Богородиці, Св. кн. Олександра Невського, відновлення дзвіниці Вознесенської церкви (в народі – Драгомирівської).

2) Будівництво історико-меморіального комплексу Конотопської битви.

Все ще чекає на втілення в життя проект історичного комплексу, присвяченого легендарній Конотопській битві. В 2008–2009 рр. було встановлено пам’ятний знак героям Конотопської битви, побудовано церкву Різдва Пресвятої Богородиці, створено проект будівництва історичного музею, які складали б єдиний історико-меморіальний комплекс. В історичному музеї планувалося розмістити інформаційно-туристичний центр, сувенірну лавку, Центр національно-патріотичного виховання молоді (із Центром молодіжної дипломатії, Школою молодого політика, Центром співпраці з українською діаспорою за кордоном, Дебат-клубом), Дитячу художню школу з майстернями народного мистецтва (з класами живопису, станкової композиції, малюнку, декоративної композиції, скульптури, історії мистецтв, світової культури, техніки батику та розпису по шовку, нитяної графіки та колажу), експозицію «Гетьманська держава», оновлений краєзнавчий музей ім. О. Лазаревського із залами історії Конотопщини козацької доби, оборони міста 1659 р., старожитностей, новітньої історії, майстрів рідного краю, живопису, арт-галереєю Малевича.

Українці мають шанувати свою історичну пам’ять та блискучі воєнні перемоги. Молоде покоління потребує духовно-патріотичного виховання, і створення такого комплексу стало б знаковою історичною подією в житті міста, новою віхою у його культурному розвитку.

Це також вирішило б проблему оновлення експозицій краєзнавчого музею, якому наразі не вистачає площі. Залучення широкого кола фахівців при створенні музею «нового формату» сприяло б вирішенню давніх наболілих проблем краєзнавчого музею – запровадження нових активних форм роботи з відвідувачами, висвітлення діяльності музею у засобах масової інформації, видання інформаційних матеріалів та наукових каталогів, створення в мережі Інтернет власного веб-сайту. Будівництво нового музейного комплексу вирішило б питання зміцнення матеріально-технічної бази музею, його оснащення сучасною комп'ютерною технікою та сучасними технічними засобами, модернізації музейних експозицій.

3) Створення нових тематичних експозицій, присвячених історії міста.

До нашого часу зберігся комплекс будівель головних залізничних майстерень. Це – добротні цегляні споруди з пластичними елементами, оригінальним фронтонним завершенням. І донині вони залишаються свідченням інженерної думки й архітектурно-художніх тенденцій минулого. Знаходяться вони на залізничному вокзалі Конотопу – потужної вузлової стації, де доречним було б створити музей залізничного транспорту. Подібну виставку залізничного рухомого складу ми можемо бачити в Києві.

4) Більш широке використання літературної та художньої спадщини у створенні туристичного бренду міста.

Далеко не кожне місто може похизуватися увічненням своєї пам'яті у класичній українській літературі. Наприклад, на Полтавщині такий культурний спадок знаходить своє відображення у численних анімаційних заходах навіть у закладах харчування, де вас гостинно зустрінуть пан голова й Солоха, не кажучи вже про тематичні заміські екскурсії. Етнографічна експозиція Конотопського краєзнавчого музею нажаль не відображає й десятої частини того колориту, який спромоглися створити полтавці зі звичайних здавалося б ужиткових речей та декору в народному стилі.

Позиціонування міста Конотоп як того самого «славного сотенного містечка» з української класики було б доречним для створення його власного туристичного бренду.

5) І вже нині, не очікуючи завершення довгострокових будівельних проектів, цілком реальним є створення таких туристичних маршрутів:

- *«Шляхами козацької звитяги»* – Батурин-Конотоп-Шаповалівка та Конотоп-Соснівка-Шаповалівка,
- *«Стежками Конотопщини»* – Конотоп-Вирівка-Бочечки.

Популярністю серед туристів будь-якого віку користувалися б екскурсії ландшафтними об'єктами (урочищем Боромля і Сеймським регіональним ландшафтним парком; с. Бочечки, с. Озаричі), заказниками (Гружчанським, Мутинським) й лісництвами (Бочечківським, Новомутинським) Конотопщини.

Відродження видобутку столової питної води, розвиток екологічного й спортивного туризму також зробило б свій внесок до створення місцевого конкурентоспроможного туристичного продукту.

Використані джерела:

1.Бульвінський А. Конотопська битва 1659 року / Бульвінський А. – Київ, 2008. – 64 с.
2.Конотопщина: часи, події, долі. Науково-популярне видання / Ш. М. Акічев, А. І. Сахно, Г. І. Стеценко. – Київ: ВД «Фолігрант», 2005. – 232 с.
3.Матвієнко А.А. Михайло Драгомиров: Історико-біографічна повість / Матвієнко А.А. – К.: ЗАТ «Віпол», 2006 р. – 416 с.
4.Знайомий незнайомець // Факти. 2002 р. – № 32 (449). – С. 3.
5.Сайт конотопської міської ради. Історичний літопис [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://rada.konotop.org/index.php/home/2009-03-30-12-07-34.
6.Сайт конотопської міської ради. Новини туризму [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://rada.konotop.org/index.php/home/2009-05-05-11-03-12/224.
7.Сайт конотопської міської ради. Туристичні цікавинки міста [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://rada.konotop.org/index.php/component/blog_calendar/?modid=29&month=8&year=2009&start=10 Прогулянка по місту.
8.Конотопський інформаційно-історичний портал. Історична довідка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.grad.konotop.net/history/index.php.
9.Конотопський інформаційно-історичний портал. Драгомиров Михайло Іванович [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.grad.konotop.net/postati/dragomirov.php.
10. Конотопський інформаційно-історичний портал. Культура і духовність [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.grad.konotop.net/syogodennya/cultura.php.
11. Сайт сумської обласної державної адміністрації. Розпорядження голови сумської обласної державної адміністрації від 05.04.2011 № 244 «Про схвалення річного та середньострокового планів заходів з реалізації Стратегії розвитку Сумської області на період до 2015 року «Нова Сумщина – 2015» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.state-gov.sumy.ua/.../2011-9_dovidka.
12. Сайт сумської обласної державної адміністрації. Довідка про стан роботи музейних закладів області по залученню громадян до надбань національної та світової культурної спадщини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.state-gov.sumy.ua/.../2011-9_dovidka.

ІІ. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ ТА КРАЇНОЗНАВСТВА

УДК 911:001.89

Олійник Я.Б., Шевчук С.М.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ІСТОРИКО-НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У СУСПІЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ (НА ПРИКЛАДІ ВИВЧЕННЯ НАУКОВИХ ШКІЛ)

У статті розкрито значення вивчення наукових шкіл в українській суспільній географії як однієї з центральних проблем її історії. В контексті міждисциплінарного підходу, визначено головні етапи процесу дослідження наукових шкіл. Виділено та обґрунтовано три самодостатні ієрархічні рівні (емпіричний – фактологічний, теоретичний – історико-науковий та наукознавчий) вивчення наукових шкіл в українській суспільній географії. Вивчено наукові підходи до характеристики суспільно-географічних наукових шкіл, а також співставлено основоположні поняття історії української суспільної географії «наукова школа» та «науковий напрямок».

Ключові слова: наукова школа, науковий напрямок, українська суспільна географія.

В статье раскрыто значение изучения научных школ в украинской общественной географии как одной из центральных проблем ее истории. В контексте междисциплинарного подхода, определены главные этапы процесса исследования научных школ. Выделены и обоснованы три самодостаточные иерархические уровни (эмпирический - фактологический, теоретический – историко-научный и науковедческие) изучение научных школ в украинской общественной географии. Изучены научные подходы к характеристике общественно-географических научных школ, а также сопоставлены основополагающие понятия истории украинской общественной географии «научная школа» и «научное направление».

Ключевые слова: научная школа, научное направление, украинского общественная география.

The article explores the importance of the study schools in the Ukrainian human geography as one of the central problems of its history. In the context of an interdisciplinary approach identifies the key stages of research schools. Allocated and reasonably self-contained three hierarchical levels (empirical - factual, theoretical - historical and scientific and science of science) study of schools in the Ukrainian human geography. Study of scientific approaches to human and geographical characteristics of schools, and is compared basic concept the history of Ukrainian human geography «scientific school» and «scientific direction».

Key words: scientific school, scientific direction,Ukrainian human geography.

Постановка проблеми та завдання дослідження. В сфері загальнонаукових проблем історії географічної науки провідне місце належить питанню наукових шкіл. Наукові школи в географії постають як найважливіші об’єкти історико-наукового пошуку. Пізнання особливостей та закономірностей розвитку наукових шкіл в географії дозволяє більш узагальнено висвітлити сутність наукової методології, її значення в процесі розвитку науки, оскільки саме з науковими школами в географії,

як правило, пов'язані найбільш видані досягнення. Географічна наука є складним явищем. Її можна розглядати як особливу форму діяльності, як знання, як соціальну наукову структуру. Повноцінне розуміння феномену української географії можливе лише за умови одночасного розгляду всіх її складових.

Осмислення сучасного стану та перспектив розвитку української географічної науки неминуче приводить дослідників у сферу історії науки. Проте, якщо історія розвитку та накопичення конкретно-наукового географічного знання є значним елементом в будь-якому географічному дослідженні та має досить тривалу традицію, то цього не можна сказати про вивчення наукових співтовариств української географії, в рамках яких відбувається процес формування та розвитку географічної науки. Загалом наукове співтовариство є складноорганізованою соціальною системою всередині якої можна виділяти безліч елементів, серед яких провідне місце належить науковим школам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Більшість сучасних досліджень з історії української географії пов'язані з узагальненням та систематизацією відомостей про накопичення суспільно-географічних знань. Проблема вивчення національних географічних шкіл є найменш розробленою в історії української географії – науки яка знаходиться на стику географії, історії науки та наукознавства. Слід зазначити, що у зарубіжній, не пострадянській, географічній літературі взагалі відсутнє поняття «наукова школа». Проте європейська географія допускає, що на певному етапі розвитку географічної науки з'являється провідний учений котрий має ряд учнів, послідовників. Серед них називаються французька школа географії людини П. Відаля де ля Блаша, німецька школа антропогеографії Ф. Ратцеля та інші. Подібні думки підтримуються також у працях американських учених П. Джеймса, Дж. Мартіна, Дж. О. Томсона, К. Грегорі та інших. Проте, особливої актуальності набуває характеристика тенденцій в розвитку вітчизняної суспільної географії крізь призму виявлення й осмислення її окремих напрямків, наукових шкіл, визначення ролі і місця суспільної географії в системі наук. Такі дослідницькі завдання історії географії як науки визначилися протягом останніх років, оскільки простий «бібліографізм», описовість, або ж просто «фактологізм» не забезпечить реалізації мети й завдань історії української географії як самостійної галузі наукового пізнання. Разом з тим, не можна допускати змішування окремих фактів з історії науки з суспільно-географічною бібліографією. Тому, постає реальна загроза такого змішування, коли, час від часу, зустрічаються окремі праці з історії географії, які практично являють собою простий хронологічний опис виданих раніше географічних праць, що супроводжуються анотаціями з них. Такі праці не ставлять перед собою завдань щодо розкриття історії самої науки, оскільки лише систематизують і класифікують суспільно-географічні джерела та літературу як важливий елемент історико-наукових досліджень у географії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сьогодні історія географічної науки, в умовах подолання свого емпірично-описового етапу розвитку повинна перейти на якісно новий рівень методології наукового пізнання, що може бути реалізоване в першу чергу шляхом міжпредметної та міждисциплінарної інтеграції. В свою чергу вивчення та розкриття закономірностей та механізмів розвитку науки, висвітлення історії суспільно-географічного знання в такій послідовності, системі й формі, яка б найбільш повно відображала історію суспільної географії в усій єдності зовнішніх та внутрішніх факторів її розвитку, можливий лише на основі розуміння рівнів організації історико-наукового пізнання.

Важливими напрямками дослідження наукових шкіл в українській суспільній географії виступає аналіз історії формування, ідеалів і норм суспільно-географічних наукових шкіл, їх взаємодії між собою, наступність у часі, класифікації та типології національних наукових шкіл тощо. Це передбачає реалізацію наступних пізнавальних етапів у процесі дослідження наукових шкіл в українській суспільній географії:

- вивчення суспільних потреб у даному науковому напрямку, який розробляє конкретна наукова школа;
- аналіз ролі основоположників наукових шкіл, які створюються, як правило, відомими вченими, які мають багато учнів і послідовників;
- дослідження розвитку суспільно-географічної науки, її історії, перспектив, які обумовлюють зародження, відродження й розвиток наукових шкіл;
- розгляд відмінностей наукової проблематики і дослідницьких програм, стрижневих концепцій, підходів і стилів дослідження наукових шкіл;
- вивчення новаторського елементу функціонування наукових шкіл та особливостей поширення її ідей.

Формування різноманітних суспільно-географічних шкіл є результатом різноманітних шляхів становлення української суспільної географії як науки, в яких відображаються не лише загальні тенденції розвитку суспільно-географічної думки, але й своєрідні особливості її еволюції на окремих етапах чи в окремих регіонах, що є свідченням різноманіття шляхів формування суспільної географії в Україні. Структурно-логічна модель функціонування наукової школи може бути представлена у вигляді схеми (Рис. 1)

Методологія рівнів організації історико-наукових досліджень розроблено в ряді робіт з загальних проблем історії науки, зокрема зокрема М. Вебера, В. Гейзенберга, Б. Грязнова, Г. Доброва, Ф. Клейна, Н. Кузнєцової, Д. Максвела, Л. Маркової, О. Мельникової, В. Оствальда, П. Рачкова, М. Родного, В. Уевелла, Ю. Храмова та інших, хоча вперше ці питання були обґрунтовані ще в працях В. Вернадського [1]. Окремі аспекти досліджуваної нами проблеми розглядалися у працях українських спеціалістів різного профілю, однак, у більшості випадків ці дослідження носять вузько професійний характер й спираються на використання

традиційних методів дослідження, які не дозволяють адекватно описати й оцінити таку складну систему як суспільно-географічна наукова школа.

Рис. 1. Структурно-логічна модель функціонування наукової школи у суспільній географії

Проблема методологічного обґрунтування статусу наукової школи як категорії в історії української суспільної географії перебуває в стані розробки. Досить мало монографічних досліджень, а досить малочисельні дисертаційні дослідження чи періодичні публікації з історії вітчизняної суспільної географії часто носять дискусійний характер. Тому гостро постає проблема розробки міждисциплінарного підходу на межі суспільної географі, історії науки і наукознавства, який дозволив би об’єднати головні напрямки дослідження суспільно-географічних наукових шкіл на основі системного підходу. Потребує методологічного обґрунтування розгляд наукової діяльності представників різноманітних суспільно-географічних шкіл не на індивідуальному рівні, що переважає у вітчизняній літературі, а як складної системи взаємодії учених.

Існує певний досвід і географії стосовно логіки географічних досліджень [3,7,8 та інші]. Емпіричний рівень пізнання пов'язаний з описом історико-наукових фактів, а теоретичний з їх поясненням. Емпіричним шляхом опановуються явища, але не сутність. Теоретичне пізнання відображає об’єкт з точки зору його внутрішніх зв’язків і закономірностей руху, досліджуваних шляхом обробки даних, отриманих на емпіричному рівні. Методологія кожного з рівнів дослідження історії

географії має запропонувати різні способи, за допомогою яких встановлюється співвідношення між теорією і реальністю, визначається предмет і об'єкт аналізу, завдання і способи побудови теорії, інтерпретація її висновків, критерії, у відповідності з якими ця теорія оцінюється.

Методологія історії науки передбачає також наявність двох послідовних рівнів організації історико-наукового знання. Нижчий рівень пов'язаний з виявленням факторів історії накопичення географічних знань і їх систематизацією. Вищий рівень проявляється в процесі виявлення механізмів історико-географічної діяльності. Тут теоретико-методологічне пізнання направлене на формулювання закономірностей розвитку історії географії, принципів і методів, застосування яких забезпечує їх об'єктивне пізнання. Таким чином, емпірична історія географії, ще зовсім недавно являла собою науковий прогрес у географії переважно як процес безперервного, поступового накопичення емпіричних даних. Сьогодні ж перед теоретичною історією географії на перше місце виходить не лише критичне сприйняття цих істин, але й дослідження реальних, історично змінних, умов їх появи і обґрунтування в минулому за допомого певних методологічних засобів і способів дослідницької діяльності попередніх поколінь географів. Вона включає аналіз джерельної бази отримання й накопичення наукових фактів, який настільки ж важливий, як і власне розкриття змістової сторони цих фактів. Теоретична історія географії має приділяти першочергову увагу точній кваліфікації пізнавального статусу тих чи інших спеціальних знань, керуючись при цьому критеріями конкретних способів їх отримання за допомогою особливих засобів і прийомів в процесі раціонально організованого і проведеного дослідження.

Таке розуміння багаторівневої організації історії географії цілком справедливе й для історії української суспільної географії. Проте, в історії української суспільної географії на сьогодні лише в окремих працях розкриваються теоретико-методологічні підходи авторів до механізму історико-наукового дослідження. Лише в окремих роботах спеціально висвітлюються розуміння сутності історико-наукового знання у суспільній географії з точки зору виявленого нового знання. Об'єднує їх системне бачення предмету історії суспільної географії, що витікає з усвідомлення рівнів організації історії географії, коли емпіричний і теоретичний рівні пізнання виступають логічними етапами пізнавальної діяльності історика науки й володіють власними пізнавальними установками, спираючись, в свою чергу, на систему вихідних теоретичних уявлень і відповідних їм методів дослідження. В таких роботах відсутня єдність термінологічних і змістовних підходів. Емпіричний рівень дослідження історії суспільної географії може називатися ще фактологічним і бути пов'язаним з виявленням історико-наукових фактів з географічних джерел. Їх опис і накопичення власне й складає зміст цього етапу дослідження. Для емпіричного дослідження в історії суспільної географії характерні огляди окремих проблем, етапів чи регіональних особливостей розвитку науки. Відзначмо, що більшості робіт з історії української суспільної географії

об'єктивно властивий саме емпіричний рівень, що пояснюється в основному тим, що сучасна суспільна географія лише підходить до постановки теоретичних проблем її історії. Подібний стан, що характерний для історії суспільної географії як молодої науки, яка ще продовжує оформлюватися, має значний накопичений матеріал, в якому необхідно виокремити закономірності її розвитку, своєрідність наукових шкіл.

Таким чином, фактологічний рівень наукового дослідження історії суспільної географії являє собою фіксацію наукових фактів, що розкриває хронологію ідей і досягнень наукового пошуку попередніх поколінь учених. Цей рівень є початковим при вивченні історії будь-якої науки й формує комплекс систематизованих у хронологічному порядку емпіричних фактів з історії цієї науки. В процесі фактологічного дослідження наукові факти стають предметом для формування нових понять, актуальність введення яких обумовлене введенням нового знання. Разом з тим, зазначмо, що емпіричне дослідження в історії суспільної географії містить два відмінних між собою аспекти. В першому з них пізнавальні завдання емпіричного рівня дослідження по історії суспільної географії пов'язуємо з виявленням та описом історико-наукових фактів, не залежно від їх суспільно-географічного змісту. В другому ж аспекті до них належить розгляд лише тих наукових фактів, які відображають зміст емпіричного рівня дослідження у суспільній географії.

Зазначимо, що все ж таки й необхідність емпіричних робіт з історії суспільної географії є очевидною, оскільки пов'язані вони з виявленням, описом окремих фактів з історії науки, а фактично накопиченням вихідної інформації, що й складає змістову основу науки. Але розробка лише змістових завдань фактологічного рівня в історії суспільної географії обмежує її розуміння. За межами пізнавальних можливостей фактологічного дослідження залишається досить багато аспектів розвитку науки: процедура формування дослідницького інтересу, вибір для розв'язання конкретних суспільно-географічних проблем, соціальні структури науки, генезис наукових колективів, характеристика інтелектуальних лідерів наукових шкіл, перспективи розвитку наукових шкіл тощо. Отже, лише набір й первинна систематизація окремих фактів й досягнень наукового пошуку не в змозі об'єктивно відобразити багатогранний процес розвитку суспільно-географічної науки.

Ці проблеми знімаються на теоретичному рівні дослідження історії географії, який ще можна назвати історико-науковим. Його пізнавальна установка полягає у об'єднанні фактів з історії географії спільною ідеєю, яка відображає розвиток предметного змісту історії суспільної географії. Теоретичне дослідження в історії географії пов'язане з вивченням еволюції загального стилю наукового мислення, розвитку методів, концепцій, теорій, гіпотез, що визначали загальний напрямок розвитку вітчизняної суспільно-географічної науки на тому чи іншому етапі її розвитку. Теоретичний рівень досліджень включає в себе дослідження основних ідей і уявлень про розвиток суспільно-географічних об'єктів, процесів чи явищ

у науці, закономірностей в розвитку української суспільної географії і її окремих напрямків, наукових шкіл, місця й ролі суспільної географії в системі наук тощо. Цей етап виконання дослідження з історії географії може бути названий ще історико-науковим, оскільки результатом наукового пошуку на цьому етапі є створення моделі розвитку наукового суспільно-географічного знання й можливість прогнозувати його розвиток.

Проаналізувавши окремі праці з історії української географії та виходячи з об'єктивних принципів методології наукового пізнання, постає необхідність виділяти ще один методологічний рівень пізнання історії української суспільної географії – наукознавчий. Наукознавчий рівень дослідження базується на фактологічному й теоретичному рівнях дослідження й пов'язаний з створенням моделі розвитку окремої науки як соціальної структури. Таким чином, в методології історії української суспільної географії є підстав виділяти три самодостатні ієрархічні рівні, котрі збагачуючи джерельною базою та результатами досліджень один одного, виконують головну мету – вивчення історії нашої науки. Виходячи з логіки структури наукознавства, виділяють такі рівні пізнання структури і змісту науки як фундаментальний (загальна теорія науки, історія науки), рівень екстранаукових характеристик (економіка науки, соціологія науки, тощо), соціокультурний рівень (прогноз, планування, управління наукою), інфраструктурний рівень (наукометрія, психологія науки, наукова етика, мова науки, тощо). Такий підхід може бути досить ефективним і результативним для історії суспільної географії, оскільки він дасть можливість цілісного вивчення суспільної географії в системі соціальних відносин, дозволить прослідкувати єдність пізнавального процесу, об'єднавши минуле, сьогодення і майбутнє нашої науки. Методологія наукознавства дозволяє здійснювати в історії географії міждисциплінарні дослідження, засновані на теоретичних і методологічних можливостях окремих наукових дисциплін. Останні особливо важливі у практиці історії географії, оскільки кожен з рівнів її дослідження – фактологічний, історико-науковий, наукознавчий мають власний методичний апарат та відповідну йому систему методів дослідження історії становлення, формування та розвитку наукових шкіл у вітчизняній суспільно-географічній науці.

Виявлення рівнів організації історико-наукового дослідження зовсім по іншому розкриває існуючі в науці підходи до вивчення наукових шкіл у суспільній географії. З одного боку, це може бути індуктивне дослідження, коли з накопиченням фактів з історії географії, відкривається можливість їх осмислення в контексті історико-наукового процесу в цілому. Це означає, що на будь-якому етапі збору та накопичення фактів виникає потреба не лише в їх описі, але й поясненні в межах понять теоретичного рівня – «науковий напрямок», «наукова школа», «регіональний науковий центр», «фактори розвитку науки», «етапи розвитку науки». На наукознавчому рівні видається можливим залучення фактів з історії географії в систему понять і категорій, пов'язаних з системним розвитком

науки як знання, як діяльності, як соціальної структури. Можливий і інший варіант побудови дослідження – дедуктивний, при якому застосування наукознавчих понять дозволить реалізувати ціле направлене дослідження по виявленню наукових шкіл, напрямків, регіональних наукових центрів, факторів розвитку науки, етапів її становлення та розвитку на рівні історико-наукових фактів. Сам же процес пошуку, виявлення джерел, їх змістового аналізу буде підпорядкований логіці наукознавчої моделі дослідження. В кінцевому результаті дослідження набере цілеспрямованого і обґрунтованого характеру.

Повний історико-науковий аналіз попереднього досвіду досліджень наукових шкіл в українській суспільній географії, як і наявних методичних підходів до даного напрямку досліджень, неможливий в силу відсутності спеціального дослідницького інтересу до цього феномену в попередні роки. Тому спробуємо виділити окремі спільні підходи до характеристики суспільно-географічних наукових шкіл.

Інституалізація історії української суспільної географії у особливу наукову дисципліну наприкінці XX ст. вимагала розробки спеціальної термінології. Але вже тоді у 90-х рр. проявилася тенденція до розмитості і багатозначності понять, які використовуються для характеристики процесу розвитку української суспільної географії, зокрема поняття «науковий напрямок», «наукова школа». Фіксуючи доробок та переваги тієї чи іншої наукової школи, історики української географії не ставили перед собою завдання з’ясувати, за якими спільними ознаками можна описати суспільно-географічні школи або ж напрямки. Відбувалася лише фіксація конкретних наукових шкіл чи напрямків, але досить часто за їх самоідентифікацією. Таким чином, характеризували внесок кожної структури у процес розвитку суспільно-географічного пізнання. В окремих працях відмічалося, що суспільно-географічні школи можуть зв’язуватися з регіональними особливостями їх виникнення (київська, львівська, одеська і.т.д.) й генетичного їх походження від місцевих університетів [2,4,6,9 та інші]. Традиція виділення регіональних наукових шкіл в історії української географії достатньо міцна, що можна пояснити роллю місцевих університетів, а для кожної з шкіл виділити її наукову спеціалізацію. Досить часто факт існування наукових шкіл пов’язувався з ім’ям їх лідерів, а особливість кожної з них тоді вже розглядалася за характером теоретичних і методологічних позицій їх лідерів.

Також у історії української географії розглядалися ієрархічні взаємозв’язки соціальних структур науки між собою, а поняття «науковий напрямок» [5] опинялося за змістом більш широким, ніж поняття «наукова школа», тоді як у інших працях поняття «напрямок» і «школа» часто використовують як синоніми. Наукові школи розглядають також як складову частину наукових напрямків. Отже, постає гостра необхідність співставити основоположні поняття історії української суспільної географії. Наукова школа виступає як сукупність суспільних географів, об’єднаних спільністю, як пізнавальних підходів, так і принципових оцінок

суспільно-географічних об'єктів, процесів і явищ. Наукове співтовариство, яким є науковий напрямок має меншу внутрішню інтеграцію, а коло спільних підходів і оцінок до об'єктів, процесів і явищ тут значно вужче, але вони тим не менше охоплюють принципові проблемні аспекти науки.

Висновки. Отже, сучасне історико-географічне пізнання наукових шкіл у суспільній географії бачиться нам як досить складний процес. В ньому відому роль займають «антисхоларні» установки, які фактично заперечують необхідність вивчення шкіл і напрямків, існують і «традиційні» установки, що фіксують уже відомі школи і напрямки. Просуванням до більш глибокого розуміння «схоларної» проблематики виступають парадигмальні підходи. У тому ж руслі слід розглядати й відродження інтересу до регіональних наукових шкіл у суспільній географії. В цілому оцінюючи феномен наукових шкіл у суспільно-географічній науці слід наголосити на тому, що «школа» в історії суспільної географії виступає основоположним поняттям, тоді як «напрямок» фіксує не будь-які особливі рівні ієрархії, а лише орієнтацію самих шкіл у тих чи інших сферах науки. Можемо навіть наважитися корелювати поняття «напрямок» з наукознавчим терміном «парадигма», у тій мірі настільки вони можуть бути застосовані у суспільно-географічній науці. Звернімо тут увагу на необхідності розгляду такого феномену як «університетська школа», оскільки наукові школи в українській суспільній географії формувалися на початку XX ст. саме на базі університетів, підкреслюючи тим самим необхідність вивчення закономірностей такого співвідношення як «університет» і «школа».

Таким чином, можна зробити висновок про те, що ефективність використання методологічного апарату історії науки полягає у можливостях різнорівневої організації дослідження історії української суспільної географії з використанням методів, які відповідають певним пізнавальним цілям кожного з рівнів дослідження.

Використані джерела:

1.Вернадский В.И. Мысли о современном значении истории знаний / В.И. Вернадский // Труды комиссии по истории знаний. – Ленинград: АН СССР, 1927. – Вып. 1. – 17 с.
2.Жупанський Я.І. Історія географії в Україні /Я.І. Жупанський. – К., 2006. – 275 с.
3.Мороз С.А. Методологія географічної науки / С.А. Мороз, В.І. Онопрієнко, С.Ю. Бортник. – К.: Заповіт, 1997. – 334 с.
4.Олійник Я.Б. Географічна наука в Україні: становлення і розвиток / Я.Б. Олійник, Н.В. Краснопольська. – К.: Ніка-Центр, 2007. – 148 с.
5.Олійник Я.Б. Методологічні основи розвитку суспільної географії в Україні у XX столітті: Навчальний посібник / Я.Б. Олійник, С.М. Шевчук. – К.: ВГЛ Обрії, 2011. – 168 с.
6.Пістун М.Д. Розвиток суспільної географії в Україні у XX – на початку XXI сторіччя / М.Д. Пістун. – К., 2009. – 112 с.
7.Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: навчальний посібник / О.Г. Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.
8.Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії / О.І. Шаблій. – Львів: ЛНУ імені І. Франка, 2001. – 744 с.
9.Шабілй О.І. Львівська суспільно-географічна школа (до 60-річчя кафедри економічної і соціальної географії ЛНУ імені Івана Франка) / О.І. Шаблій. – Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2004. – 168 с.

УДК 911.3

Смирнов І.Г., Михайленко Т.І., Шматок О.В.

ФОРМУВАННЯ КЛАСТЕРІВ У СФЕРІ ПОСЛУГ ЗА М. ПОРТЕРОМ

Розкрито особливості процесів кластероутворення в сфері послуг. Показано відмінності між сильними та слабкими зв'язками в кластерах та різні типи реакції бізнес партнерів (сильні зв'язки – реакція «голос», слабкі зв'язки – реакція «вихід»). Висвітлено сутність «Проекту кластерного аналізу економіки США» (англ. – Cluster Mapping Project), розроблено в Гарвардському університеті під керівництвом М.Портера.

Ключові слова: кластероутворення, сфера послуг, кластерний аналіз, Майкл Портер.

Раскрыты особенности процессов кластерооброзование в сфере услуг. Показано различия между сильными и слабыми связями в кластерах и разные типы реакции бизнес партнеров (сильные связи - реакция «голос», слабые связи - реакция «выход»). Освещены сущность «Проекта кластерного анализа экономики США» (англ. - Cluster Mapping Project), разработан в Гарвардском университете под руководством Портера.

Ключевые слова: кластерооброзование, сфера услуг, кластерный анализ, Майкл Портер.

The features of the processes forms cluster's form in services. Displaying differences between strong and weak ties in clusters and different types of reactions business partners (strong ties - reaction «voice» weak links - reaction «exit»). The essence of «Project cluster analysis of the U.S. economy» (English - Cluster Mapping Project), developed at Harvard University under the direction of M. Porter.

Key words: cluster's form, scope of services, cluster's analysis, Michael Porter.

Постановка наукової проблеми. Кластерні форми галузево-територіальної організації господарства нині викликають цікавість і є популярними в усьому світі. За М.Портером, найвідомішим теоретиком та практиком кластероутворення, кластер – це географічна концентрація підприємств однієї галузі. Кластери можна створювати в кожній галузі господарства, що і здійснюється нині в багатьох країнах світу, як у високорозвинених, так і в тих, що розвиваються. Певний досвід кластерізації є і в Україні [1, 47]. Але до останнього часу головними учасниками процесів кластеризації були галузі сфери матеріального виробництва, причому, передусім, новітні, іноваційні, наприклад, кластер з розвитку нових технологій в Силіконовій долині в США. Значно менше уваги отримали кластерні форми організації виробництва в галузях сфери послуг (за виключенням туризму). Це пояснюється як специфічними особливостями послуг як товару (невідчутність, неможливість зберігання, невідривність від виробника і споживача), так і технологічними особливостями надання різних видів послуг.

Літературні джерела та публікації з теми статті охоплюють в основному праці М.Портера, зокрема результати виконаних досліджень за Проектом кластерного аналізу економіки США (англ. – Cluster Mapping Project) [2; 5]; робота з кластеризації в галузях сфери послуг

американських вчених М.Лінда [1], Д.Елермана [3], Х.Лібенштайна [4]; розробки українських дослідників Соколенка С.І. [6], Смирнова І.Г. [7] та інших.

Метою статі є розкрити особливості створення та функціонування кластерів у галузях сфери послуг, зокрема, на прикладі США, де був виконаний Проект кластерного аналізу (англ. – Cluster Mapping Project) під керівництвом М.Портера.

Виклад основного матеріалу. Левова частка літератури про кластери присвячена промисловим кластерам, тобто кластерам в галузях матеріального виробництва. Проте разом із зростанням сектора нематеріального виробництва (або сфер послуг) розширюється кількість публікацій і про цей сектор, хоча до цього часу найменшою увагою в літературі про кластери явно відрізняються послуги.

Пояснення полягає в тому, що саме на розвитку промислових кластерів зосереджені інтереси регіональних політиків і всіх тих, хто стурбований регіональним розвитком (і взагалі розвитком економіки). І регіональні кластерні політики, і регіональні стратегії розвитку зазвичай націлені саме на цю категорію кластерів. Лише частково цю асиметрію інтересів можна віднести на рахунок наукового консерватизму. Корені знаходяться глибше. Щоб до них «докопатися» можна запропонувати виконати наступний уявний експеримент, що відноситься до економіки регіону (міста). Складемо два списки, перший з яких – це список всіх продуктів, які споживаються в регіоні, але в ньому не виробляються (завезення). Другий – список всіх продуктів, які виробляються в регіоні і споживаються не тільки тут, але й вивозяться (продаються) в інші регіони та країни (вивезення). Для тих, хто ніколи над цим питанням не замислювався, результат може бути вражаючим. Для першого списку знадобиться товстий гросбух, вам швидко набридне над ним працювати, навіть подумки. Другий список вміститься на декількох сторінках, якщо не на одній (звичайно, статистичне відомство володіє усіма цими даними, можна їх взяти там). Таку несиметрію, хоча не настільки різко виражену, можна спостерігати на прикладі будь-якої країни світу. Навіть США, які все ще мають напів-самодостатню економіку, також відчувають все більшу залежність від імпорту.

Однак, спожити на певній території можна лише те, що тут вироблене та закуплене додатково. Відповідно, торговельний баланс регіону (міста, країни) повинен якось сходитися. Не в перспективі днів, тижнів або місяців (оскільки на коротких інтервалах картина змазується безліччю буферних механізмів: заощадження населення, борги, кредити, трансфери тощо), але в перспективі декількох років дисбаланс неодмінно проявиться. Якщо мешканці регіону потягнулися на заробітки в чужі краї, це є вірною ознакою серйозного дефіциту його торговельного балансу, оскільки коли погано з експортом товарів, починається експорт живого товару – робочої сили (експорт послуг, якщо точніше). Коли ж справи в регіоні налагоджуються, гастарбайтери зазвичай повертаються до рідних

домівок. Якщо ні, виїжджають разом з родинами, переходять у категорію мігрантів. А регіон, стаючи донором людського капіталу для зовнішнього світу, міцно встає на курс соціально-економічної деградації. З історії людства можна навести безліч драматичних прикладів такого розвитку подій. Отже, тепер ясно, чому так важливо не тільки виробляти продукти в регіоні (що само собою зрозуміле), але особливо важливим є виробляти продукти на вивіз – за межі регіону. Для успішного продажу таких товарів за межами регіону чи країни (експорт) вони повинні відповідати двом умовам; по-перше, бути транспортабельними, і, по-друге, користуватися попитом на зовнішніх ринках (тобто, бути конкурентноздатними).

У контексті міжнародної і міжрегіональної торгівлі та конкуренції частіше використовуються поняття спеціалізованих (в англомовних джерелах – traded) і неспеціалізованих (non-traded або untraded) секторів, хоча, по суті, мова йде про одне і те ж. Неспеціалізовані, тобто місцеві галузі є замкнутими на певній території і не конкурують з такими ж, що розміщені на інших територіях. До цього сектору відносяться, наприклад, галузі побутового та торговельного господарства обслуговування населення, охорони здоров'я, шкільної та дошкільної освіти та виховання тощо. Галузі, що конкурують в національному чи міжнародному масштабі, утворюють сектор спеціалізації регіону (traded). Сказане не виключає конкуренції в неспеціалізованому (внутрішньому) секторі (всередині території), хоча деякі галузі цього сектору є монополістами за визначенням, приміром, це більшість муніципальних служб, водопостачання, електропостачання, теплопостачання, каналізації тощо. Товарне виробництво регіону в більшості випадків відноситься до спеціалізованих секторів.

Що стосується спеціалізації регіону (країни) на певних видах послуг то вона визначається загальновідомою особливістю послуг, яка полягає в тому, що вони споживаються безпосередньо в процесі виробництва, отже, це сильно обмежує можливості вивозу (імпорту) завозу (експорту) послуг. Саме через цю причину галузі сфери послуг у більшості випадків відносяться до неспеціалізованих секторів господарства регіону чи країни. Тому сектор вивозу (експорту) послуг є порівняно вузьким і, в основному, зводиться до наступних видів:

1. Споживання за кордоном, коли послуги надаються на території одного учасника торгових відносин споживачам іншого. Приклад: споживач виїжджає в іншу країну, де користується послугами в галузі освіти або туризму, включаючи транспортно-логістичні послуги, надані підприємствами приймаючої країни. Сюди відносяться також послуги з міжнародних вантажних перевезень, коли кордон перетинає тільки майно споживача.

2. Комерційна присутність, коли послуги надаються через будь-яке ділове або професійне представництво (установу) фірми (юридичної особи) одного учасника торгових відносин на території іншого. Прикладом є страхова компанія, що належить громадянам однієї країни, яка відкриває

філію в іншій країні. В цілому це визначення можна поширити також на прямі іноземні інвестиції.

3. Присутність фізичних осіб: послуги, що надаються громадянами одного учасника торговельних відносин, тимчасово переміщуються на територію іншої. Цей вид охоплює як індивідуальних постачальників послуг (приміром, гастарбайтерів), так і персонал корпоративних постачальників послуг для іншого учасника. Прикладами можуть служити лікар з однієї країни, що здійснює медичні послуги в іншій країні, або іноземний персонал закордонного банку. При цьому зауважимо, що довгострокове переміщення фізичних осіб розглядається як іміграція, і вже не належить до сфери міжнародної торгівлі, оскільки продукт, вироблений імігрантами, складає частину ВВП приймаючої їх країни.

У дослідженні консалтингової компанії McKinsey Global Institute вказано, що 89% послуг споживаються за місцем їх виробництва [1]. Тому частка послуг у міжрегіональній та міжнародній торгівлі є значно меншою, ніж частка товарів. Відповідно, міжрегіональна і міжнародна конкуренція зосереджуються в основному в товарному секторі.

Щодо сутності кластерів, у сфері послуг як соціально-економічних структур, то тут ключовим є розкриття природи зв'язків між організаціями, що утворюють кластер. Сама по собі вказівка на наявність міжфірмових зв'язків у кластері є тривіальністю, оскільки не існує організацій без зв'язків з іншими організаціями. В дійсності ж кластероутворюючими є не будь-які зв'язки, а тільки сильні зв'язки. Отже, міжфірмові зв’язки в кластерах слід поділити на сильно виражені та слабкі, останніми можна знехтувати (не розглядати).

Згідно М.Портера – лідера і визнаного авторитета в галузі досліджень феномену кластерів, кордони кластеру повинні охоплювати всі фірми, галузі та організації, між якими існують сильні зв'язки: горизонтальні, вертикальні і структурні. А всі фірми, галузі та організації, зв'язки між якими є слабкими або їх немає зовсім, можна залишити за межами цих кордонів [2, 261].

При цьому найважливішими є міжфірмові зв'язки в рамках комерційних відносин, коли одна із сторін є покупцем, а інша - продавцем. У тих випадках, коли продавці і покупці або не вступають в безпосередній контакт (біржова, аукціонна торгівля), або їхні угоди носять одноразовий характер, кажуть, що мають місце відносини «на відстані витягнутої руки» (англ. – arm's length relationships). Іншими словами, це є знеособлені, не персоніфіковані відносини, коли покупець і продавець можуть не знати один одного в обличчя. Такі відносини є типовими для споживчих ринків, де покупцями є приватні особи (домашні господарства). Подібні відносини є крайнім прикладом слабких зв'язків.

Однак, у відносинах між ланками тих ціннісних ланцюжків, де покупці і продавці є організаціями, переважають сильні зв'язки, характерні для промислових (галузевих) ринків, це зв'язки тісних довготривалих відносин. Так у ланцюжках виробництва складних продуктів, наприклад,

автомобілів постачальник нерідко виготовлює вузли або модулі, для яких є тільки один покупець – конкретний автозавод. На такий ринок єдиного покупця інший постачальник не прийде без згоди і благословення цього покупця. І навіть, якщо покупець зацікавлений (як правило) в тому, щоб мати двох-трьох постачальників, тут все одно не встановлюються ринкові відносини в повному обсязі. Покупцям потрібні гарантії своєчасної поставки, а постачальникам потрібні гарантії збуту (за умов відповідності вимогам). Ніхто не зацікавлений у виробництві незатребуваної надлишкової продукції.

Таблиця 1.

SWOT – аналіз кластерних зв'язків [3]

Слабкі та сильні зв'язки між споживачами та постачальниками		
Основні характеристики відносин	*Слабкі зв'язки*	*Сильні зв'язки*
Модель відносин з постачальниками	Конкуренція між виробниками стандартизованих товарів зі зворотнім зв'язком через ринок	Кооперація з невеликим числом постачальників, спрямована на постійне поліпшення продукції через неринковий зворотній зв'язок
Зв'язки з постачальниками і споживачами	Контрактинг аукціонного типу, заснований на допущенні високої мобільності і легкості "виходу" - припинення відносин (пріоритет аллокативної ефективності (Аллокативна ефективність досягається перенаправленням ресурсів туди, де вони можуть бути використані з найбільшою віддачею).)	Взаємозалежний контрактинг, заснований на сталості відносин і вирішення проблем через «право голосу», тобто шляхом переговорів (пріоритет Х-ефективності Х-ефективність (англ. - X-efficiency) - міра подолання неефективної організації роботи в компанії; основним джерелом Х-ефективності вважається система стимулів для персоналу [4].)
Стабільність відносин бізнес-партнерів	Відносини низької довіри: суворо деталізовані та чітко формульовані контракти при орієнтованих на «вихід» конкурентних відносинах «на відстані витягнутої руки», так що немає необхідності інвесту вати у створення довіри	Відносини високої довіри: спрощені взаємозалежні контракти при орієнтованих на «право голосу» відносинах, що потребують інвестицій у створення довіри

У сучасних умовах виробник кінцевої продукції все частіше не розробляє повні специфікації компонентів, покладаючи їх розробку на провідних постачальників, які, природно, не можуть цього зробити, не працюючи в тісній кооперації з покупцем. Характеризуючи відносини такого типу, на противагу відносинам «на відстані витягнутої руки», говорять про взаємозалежні (англ. – relational) відносини між сторонами,

що зазначені у угоді. Цей тип відносин між фірмами, що позиціонуються в різних ланках виробничого ланцюжка, можна розглядати як проміжний між двома крайніми формами: відносинами «на відстані витягнутої руки», типовими для споживчих ринків, з одного боку, і відносинами між цехами вертикально інтегрованої фірми, що регулюються прямим адмініструванням, з іншого боку.

Уявлення про сильні та слабкі зв'язки можуть бути проілюстровані за допомогою концепцій «вихід» і «голос», які запропонував відомий американський економіст німецького походження Альберт Гіршман. Отже, у випадку, коли члени (учасники) організації (групи) відчувають незадоволеність відносинами в даній організації (групі), вони можуть реагувати на таку ситуацію двома способами. Перший – це вихід з даної групи, організації або ситуації. Другий – «подати голос» (англ. – voice), тобто спробувати виправити або поліпшити незадовільні відносини шляхом доведення скарги, невдоволення або пропозиції аж до зміни ситуації.

Наприклад, незадоволений найманий працівник може або звільнитися (вийти), або висловити свою незадоволеність керівництву в спробі поліпшити ситуацію (подати голос). Незадоволений клієнт в магазині може або зажадати менеджера для пояснень (подати голос), або просто піти в інший магазин (вийти). Отже, для слабких зв'язків типовою є реакція «вихід», для сильних – «голос» (переговори).

Інститут стратегії та конкурентоспроможності при Гарвардському університеті, очолюваний М.Портером, здійснив змістовний «Проект кластерного аналізу економіки США» (англ. – Cluster Mapping Project). В межах даного проекту всі галузі економіки, представлені в їх статистичний класифікації (SIC), були поділені на три категорії: місцеві, ресурсозалежні і спеціалізовані. До місцевих галузей (англ. – Local industries) були віднесені ті, зайнятість у яких розподіляється приблизно рівномірно за всіма регіонами, тобто пропорційно чисельності населення регіонів. Місцеві галузі постачають товари і послуги, головним чином, на місцевий ринок. Ці галузі лише в обмеженій мірі конкурують з іншими регіонами. Сюди входять галузі, що надають медичні послуги, житлово-комунальні, з роздрібної торгівлі, а також багато видів будівельних послуг. Сюди віднесені також деякі галузі, що виробляють товари, такі як розфасовані безалкогольні напої, газети, бетон або бетонні вироби. Таким чином, місцеві галузі відносяться в основному до сектору неспеціалізованих послуг. Приклад кластерів місцевих галузей стосовно штату Мічиган наведено в рис. 1.

Натомість в ресурсозалежних галузях (англ. – Resource dependent industries) зайнятість зосереджена переважно за місцем знаходження природних ресурсів. Однак, ці галузі можуть конкурувати з іншими на національних та міжнародних ринках. Приклади: видобуток уранової руди, заготівля лісу, вирощування цукрових буряків, вантажні перевезення на

Великих Озерах. Приклад кластеру ресурсозалежних галузей стосовно штату Мічиган наведено в рис. 2.

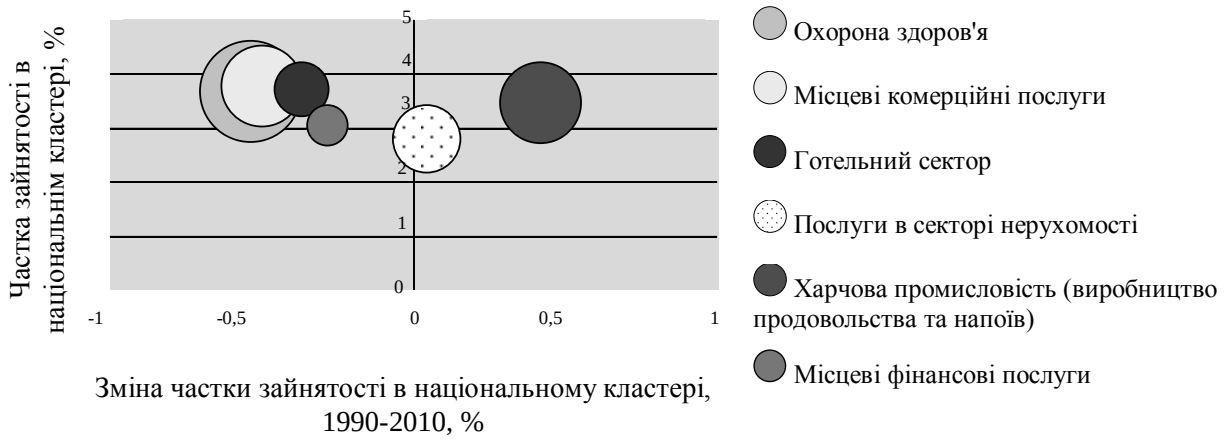

Рис. 1. Кластери місцевих галузей штату Мічиган [5]

До спеціалізованих несировинних галузей (англ. – Traded industries) переважно відносяться ті, які не залежать від природних ресурсів. Вони продають свої товари та послуги в усіх регіонах і, часто, в інших країнах.

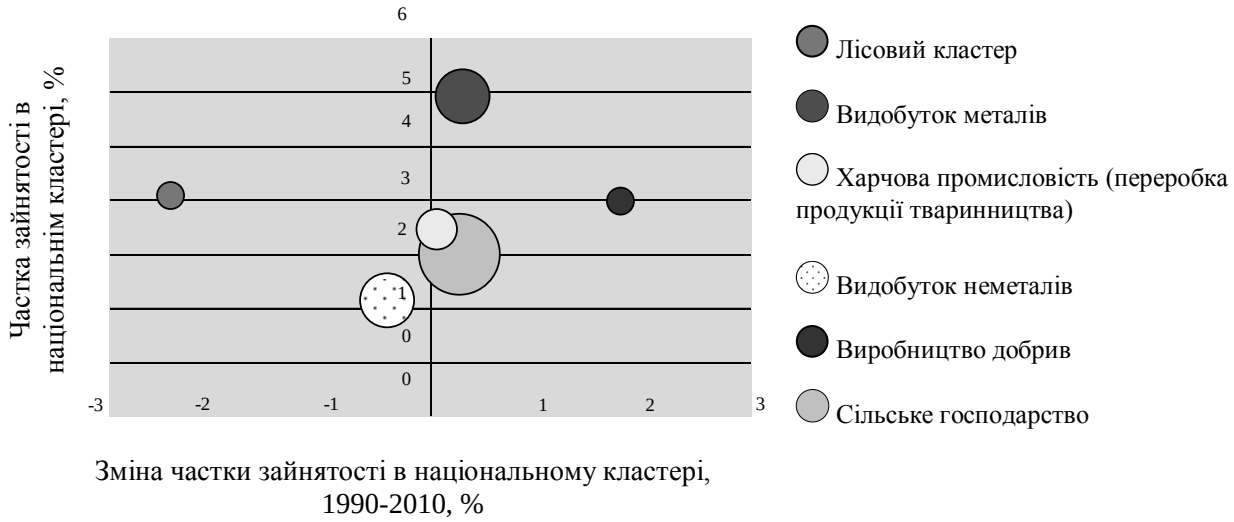

Рис. 2. Ресурсозалежні кластери штату Мічиган [5]

Спеціалізовані галузі базуються в певних регіонах, але не на основі наявних ресурсів, а в силу врахування більш широких конкурентних міркувань (чинників). Відповідно, розподіл зайнятості цих галузей за регіонами відрізняється значною нерівномірністю. Приклади: виробництво авіаційних двигунів і їх деталей, виробництво кінофільмів і відеофільмів, виробництва автомобілів. Приклад кластерів спеціалізованих галузей стосовно штату Мічиган показано на рис. 3.

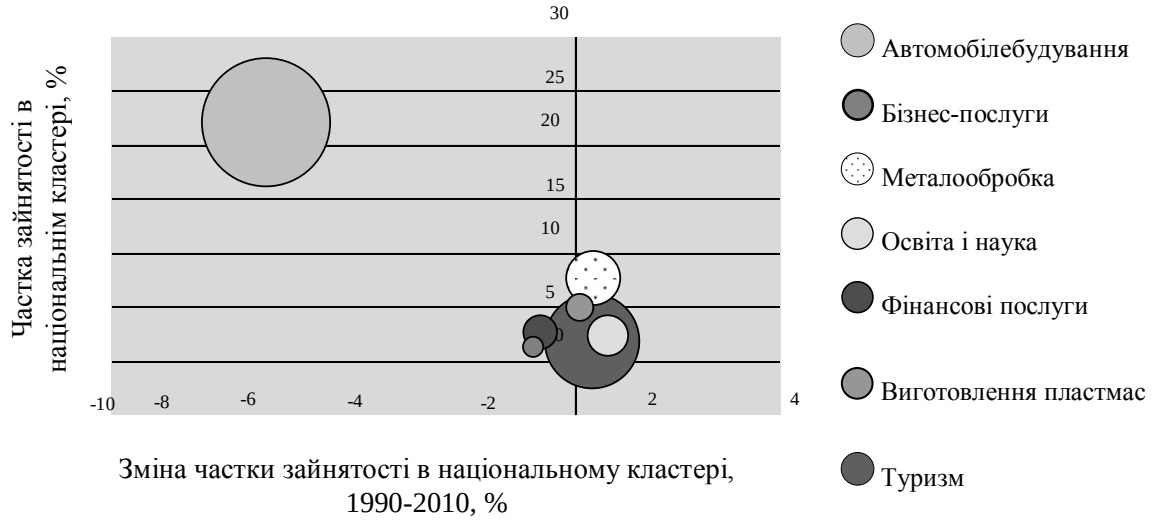

Рис.3. Спеціалізовані кластери штату Мічиган [5]

Серед вчених є різні погляди що спеціалізації та диверсифікації галузевого портфеля регіональної економіки. Одна крайня точка зору полягає в тому, що регіон повинен спеціалізуватися на обмеженому колі галузей, що дозволить регіональній економіці швидше зростати. Прихильники іншої крайньої точки зору вважають, що, навпаки, більш широкий набір галузей буде «висікати» інновації і стимулювати творчість.

Позиція М. Портера полягає в тому, що галузь взагалі не є підходящою одиницею для аналізу через безліч міжгалузевих зв'язків усередині кластера. Тому спеціалізація всередині кластерів, а не в галузях, повинна вести до кращого функціонування регіональної економіки. Точно також різноманітність кластерів, а не різноманітність галузей, є найкращим показником диверсифікованості економіки. Кластери, що взаємно перекриваються, формують більш сильну економіку регіону, ніж набір непов'язаних між собою кластерів.

Відповідно до типу галузевої належності кластерів в проекті розглядалися три типи кластерів: місцевого значення, ресурсозалежні і спеціалізовані несировинні. Щодо кластерів місцевого значення, то за Проектом кластерного аналізу виділено 16 типів таких кластерів (подані в табл. 2, де для зручності наводяться найменування мовою оригіналу та їх переклад українською).

Таблиця 2.

Типи кластерів місцевого значення [5]

Local Commercial Services	Місцеві комерційні послуги
Local Community and Civic Organizations	Місцеві громадські та цивільні організації
Local Education and Training	Місцева освіта і навчання
Local Entertainment and Media	Місцеві відпочинок / розваги та ЗМІ
Local Financial Services	Місцеві фінансові послуги

Local Food and Beverage Processing and Distribution	Місцеве виробництво і дистрибуція продовольства і напоїв
Local Health Services	Місцеві послуги з охорони здоров'я
Local Hospitality Establishments	Заклади гостинності місцевого значення
Local Household Goods and Services	Місцеве виробництво товарів та послуг для дому
Local Industrial Products and Services	Місцеве виробництво промислових продуктів та послуг
Local Logistical Services	Місцеві логістичні послуги
Local Motor Vehicle Products and Services	Місцеві транспортні продукти та послуги
Local Personal Services (Non-medical)	Місцеві персональні послуги (не медичні)
Local Real Estate, Construction and Development	Місцеві послуги з нерухомості, будівництва та проектування
Local Retail Clothing and Accessories	Місцева роздрібна торгівля одягом та аксесуарами
Local Utilities	Місцеві муніципальні послуги

Щодо, ресурсозалежних кластерів (РК), то в Проекті кластерного аналізу виділено 10 їх типів (англ. – NED, Natural Endowment Dependent), див. табл.3.

Таблиця 3. Типи ресурсозалежних кластерів [5]

NED Agricultural Products	РК «Виробництво сільськогосподарських продуктів
NED Coal Mining	РК «Вугілльна промисловість»
NED Combination Energy Services	РК «Комбіновані енергетичні послуги»
NED Fertilizers	РК «Виробництво добрив»
NED Forestry and Primary Wood Processing	РК «Лісова та лісопереробна промисловість»
NED Livestock Processing	РК «Переробка продуктів тваринництва»
NED Metal Mining	РК «Видобуток металевих руд»
NED Nonmetal Mining	РК «Видобуток неметалевих руд»
NED Water Supply	РК «Водопостачання»
NED Water Transport	РК «Водний транспорт»

Щодо спеціалізованих несировинних кластерів, то дослідження за Проектом кластерного аналізу дозволило виявити в американській економіці 41 експортний кластер (табл. 4).

Таблиця 4. Типи спеціалізованих несировинних кластерів [5]

Aerospace Engines	Авіа і космічні двигуни
Aerospace Vehicles and Defense	Апарати літальні і протиповітряного захисту
Agricultural Products	Сільськогосподарські продукти
Analytical Instruments	Аналітичні (прецизійні) інструменти
Apparel	Швейна промисловість
Automotive	Автомобілебудування
Biopharmaceuticals	Біофармацевтичні продукти

Building Fixtures, Equipment and Services	Будівельні пристосування, обладнання та послуги
Business Services	Ділові послуги
Chemical Products	Хімічні продукти
Communications Equipment	Обладнання зв'язку
Construction Materials	Будівельні матеріали
Distribution Services	Послуги дистрибуції
Education and Knowledge Creation	Послуги з освіти і створення знань
Entertainment	Розваги
Financial Services	Фінансові послуги
Fishing and Fishing Products	Рибальство і рибопродукти
Footwear	Виробництво взуття
Forest Products	Лісові продукти
Furniture	Виробництво меблів
Heavy Construction Services	Послуги в будівництві із застосуванням важкої техніки
Heavy Machinery	Важке машинобудування
Hospitality and Tourism	Гостинність та туризм
Information Technology	Інформаційні технології
Jewelry and Precious Metals	Ювелірні вироби й дорогоцінні метали
Leather and Related Products	Шкіра та продукція з використанням шкіри
Lighting and Electrical Equipment	Освітлювальне та електричне обладнання
Medical Devices	Медичні прилади
Metal Manufacturing	Металообробка
Motor Driven Products	Продукція з двигунами
Oil and Gas Products and Services	Нафта і газ, продукти і послуги
Plastics	Виробництво пластмас
Power Generation and Transmission	Виробництво та передача електроенергії
Prefabricated Enclosures	Промислові вироби (різні)
Processed Food	Продовольчі товари, готові до вживання
Production Technology	Виробничі технології (обробки)
Publishing and Printing	Видавнича діяльність та послуги друку
Sporting, Recreational and Children's Goods	Товари спортивні, дитячі та для відпочинку
Textiles	Текстильне виробництво
Tobacco	Тютюнові вироби
Transportation and Logistics	Транспорт і логістика

Висновки. Здійснення кластерізації М.Портером в проекті «Claster Mapping Project» демонструє підхід до галузево-регіонального структурування економіки, що є відмінним від закладеного в традиційних системах галузевої класифікації, які грунтуються, головним чином, на типі продукту і подібності виробничого процесу. Вважаємо, що ознайомлення з таким новітнім підходом буде цікавим і корисним для українських суспільних географів та економістів – регіоналістів, які все частіше звертаються до кластерів у своїх дослідженнях та практичних пропозиціях.

Використані джерела:

1.Explode the Myths of Global Competition / M.Lind// The Financial Times, 28 July 2005
2.Портер М. Конкуренция /М.Портер. – М: ВД «Вільямс», 2006. - 610 с.

3.Ellerman D. The Two Institutional Logics: Exit-Oriented versus Commitment-Oriented Institutional Designs / D.Ellerman// International Economic Journal. - Vol. 19, No.2, 2005. – pp. 147-168.
4.Leibenstein H. Allocative efficiency vs. "X-efficiency" /H.Leibenstein// American Economic Review, № 56, 1996. – pp. 392-415.
5.USA Cluster Mapping Project [електронний ресурс]// http://maryannfeldman.web.unc.edu/data-sources/regional-industries-and-economies/u-s-cluster-mapping-project/
6.Соколенко С.И. Производственные системы глобализации. Сети, альянсы, кластеры: Украинский контекст / С.И. Соколенко. – К.: Логос, 2002. – 453 с.
7.Географія світового господарства (з основами економіки): навч. пос. /За ред. Я.Б. Олійника, І.Г. Смирнова. – К: Знання, 2011. – 640 с.

УДК 911.3

Кіптенко В.К.

ОБ'ЄКТ-ПРЕДМЕТНА СУТНІСТЬ СТРАТЕГІЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ ЯК НАУКОВОГО ТА ОСВІТНЬОГО НАПРЯМУ

Розглянуто постановочні питання формування теоретико-методологічних засад стратегічної географії як наукового та освітнього напряму.

Ключові слова: стратегічна географія, теоретико-методологічні засади.

Рассмотрены постановочные вопросы формирования теоретических и методологических основ стратегической географии як научного и образовательного направления.

Ключевые слова: стратегическая география, теоретические и методологические основы.

There are considered the staged issues of theoretical and methodological basis of strategic geography formation as academic and educational domain.

Keywords: strategic geography, theoretical and methodological basis.

Актуальність змістовного наповнення навчальних та учбових планів дисциплінами, які б затверджували позиції комплексного географічного знання як основи геопросторових підходів управління на локальному, національному, регіональному та глобальному рівнях активно порушується у працях провідних українських географів науковців та освітян, зокрема дуже чітко й змістовно обґрунтовується у контексті усвідомлення ролі географічного знання в інформаційну епоху М.В.Багровим [1]. Відкриття спеціальності політична географія як напряму підготовки фахівців на кафедрі країнознавства і міжнародного туризму висуває на порядок денний потребу ґрунтовних наукових досліджень й становлення української школи стратегічної географії як сучасної галузі географічного знання.

Посилення ролі географії як теоретичної та прикладної науки на межі XIX-XX ст. спричинило зародження напряму стратегічних географічних досліджень, що забезпечували інтереси військової справи, на теренах Російської імперії. Власне, «військова географія» набуває розвитку у працях Є.Вандама (Єдріхіна), М.І. Драгомірова, Г.А. Леєра, Д.О. Мілютіна, М.В. Медема, М.П. Міхневича, М.М. Обручева, О.А. Свєчіна, А.Є. Снєсарьова, Є.О. Шиловського. Одночасно формувалася «морська

стратегічна географія». Розвиток стратегічної географії у контексті завдань геостратегії у першій половині XX ст. завдячує доробку Д.А.Фішера, Ч.Ремінгтона.

У другій половині XX ст. стратегічна географія набуває нових акцентів у працях Х.Дж.Маккіндера, Г.Фарінгтона, З.Бжезинського, К.С.Грея та Дж.Слоана, Дж.Кемпа та Р.Е.Харкави та ін., праці яких сьогодні становлять фундаментальні підвалини геополітики.

У зарубіжних джерелах стратегічна географія розглядається як складова суспільної – гуманітарної – географії (Human Geography), визначається як сучасна основа інформаційного забезпечення геостратегії, зокрема у тісному зв'язку із застосуванням геоінформаційних систем; інтегрується з політичною географією, геополітикою та політологією. Завданнями стратегічних географічних досліджень визначають виявлення, опис та вивчення стратегічних властивостей соціального та географічного середовища; виявлення «геостратегічних точок (об'єктів)» за (Д.А.Фішером), які мають вплив на національну безпеку й реалізацію національних інтересів. Логічно відзначається, що стратегічна географія є комплексною наукою, яка обіймається стратегічними аспектами фізичної, економічної, соціальної, політичної та військової географії [3,4].

Формулювання сучасної теорії географічного країнознавства на підґрунті економіко-географічного (концепція множини структур) та глобалістично-проблемного країнознавства в контексті світосистемного та цивілізаційного підходів [5] посилило наш інтерес до проблем географічних основ управління [2, 3, 4, 10] й потребу забезпечення науково-дослідного пошуку, а також відповідної інтеграції з навчальним процесом, у відповідних напрямах стратегічної географії. У цьому сенсі вбачається за доцільне сформулювати онтологічній й гносеологічні засади стратегічної географії з позицій суспільної географії.

На наш погляд, теоретико-методологічний арсенал суспільної географії забезпечує фундаментальне підґрунтя, щоб визначити в якості об'єкта дослідження стратегічної географії суспільно-географічний комплекс (СГК) [8], а у якості предмету – вплив географічних детермінант на безпеку й реалізацію інтересів функціонування СГК на відповідних таксономічних рівнях (глобальному, регіональному, національному, локальному).

Традиційно у складі стратегічної географії виокремлюють предметні напрями, які формують загальну, військову, морську, медичну, бізнес, регіональну стратегічну географію (стратегічне країнознавство), а також національну, регіональну та глобальну стратегічну географію.

Втілення окремих ідей у авторській розробці курсів «Геоглобалістика», «Геоінформаційний менеджмент» та «Глобальні та регіональні стратегії суспільного розвитку» наголошують на дедалі суттєвішому фокусі на перевагах комплексного географічного дослідження (об'єктивного у сенсі відстороненості від конкретних геополітичних або геостратегічних доктрин) в якості детермінант – середовищ

функціонування СГК: географічного, господарсько-економічного, соціально-культурного, інформаційного, політичного [5]. І, якщо у XX ст. сферами впливу детермінант визначалися континентальна, морська, повітряна, реалії сучасності особливо наголошують на актуальності розширення уявлень про геопросторові масштаби реалізації відношень СГК, зокрема у космічному та кіберпросторах [6, 7, 12].

Напевно, що з огляду на сучасний розвиток суспільно-географічного знання звичні для стратегічної географії параметри аналізу місцеположення (з урахуванням глобального масштабу й сусідства) комфортності/корисності (кліматичних умов, конфігурації території, природних ресурсів) та доступності (внутрішньої та міжнародної) [12] мають набути додаткових характеристик (так звані 3D): щільність (density), віддаленість (distance) та розбіжності (division) [11], інтеграція яких у синтетичну аналітичну схему на разі залишається відкритим питанням з методологічної точки зору.

Водночас, варто зазначити, що з посиленням глобалізаційних ефектів сучасного розвитку світосистеми набуває актуальності зіставлення зазначених параметрів з прийнятною, на наш погляд, аналітичною схемою дослідження протяжності структур, інтенсивності взаємодій, швидкості та напрямів впливу [9].

Оформлення теоретико-методологічних засад стратегічної географії з урахуванням вищенаведених міркувань напевно додасть нових імпульсів у зміцненні позицій географічного знання та реалізації його суспільного призначення у сучасних умовах глобальних викликів і, на нашу думку, заслуговує на широке обговорення науковців та освітян.

Використані джерела:

1.Багров Н.В. География в информационном мире.- К. «Либідь», 2006.
2.Бабурин В.Л., Мазуров Ю.Л. Географические основы управления: курс лекций по экономической и политической географии. Учеб.пособие. – м.: Дело, 2000.
3.Гончаров А.В. Стратегическая география. Что это такое? – Мінск: беларускае геаграфічнае таваріства, 2008.
4.Гончаров А.В. Стратегическая география. Ее сущность и методы. – минск, 2010.
5.Країнознавство: основи теорії: навч.посіб / Б.П.Яценко, В.К.Бабарицька. – К.: Либідь, 2009.
6.Кіптенко В.К. Глобальні тенденції розвитку супутникової індустрії // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Географія. Вип. 59. – К.: ВПЦ «Київський університет». – 2011, С. 36-39.
7. Кіптенко В.К. Інтернет-балканізація інформаційного суспільства // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И.Вернадского. Том.24 (63). №2, часть 2. География. – 2011, С. 60-75
8.Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії. – К.: Вища школа. 1996.
9.Хелл Д. и др. Глобальные трансформации: политика, экономика. Культура / пер. с англ. В.В.Сапова и др. – М.: Праксис, 2004.
10. European Geostrategy - http://europeangeostrategy.idesoneurope.eu.
11. Reshaping Economic Geography // World Development Report 2009 - http://siteresources.worldbank.org/INTWDR2009/Resources/4231006-1225840759068/WDR09_00_FMweb.pdf
12. Severance P., Strategic Geography// Reserve Component National Security Course- http://www.ndu.edu/jrac/docUploaded/Severance_RCNSC_Jan09.pdf

УДК 911.9

Білоус Л.Ф.

АНАЛІЗ ДАНИХ ДИСТАНЦІЙНОГО ЗОНДУВАННЯ В ПРИКЛАДНИХ ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Розглядаються питання створення ГІС для цілей Європейського екологічного управління. Дані дистанційного зондування (ДДЗ) визначаються як джерело оперативної інформації про геосистеми й екологічний стан регіонів. Питання обґрунтування національної класифікації геосистем, узгодженої з європейською класифікацією системи CORINE для аналізу ДДЗ визначається як актуальне. Пропонується методика ландшафтно-геоінформаційного аналізу ДДЗ.

Ключові слова: геосистема, дані дистанційного зондування, класифікація геосистем, ландшафтно-геоінформаційний аналіз ДДЗ.

The question of GIS creation for the European ecological management is discussed. Data of remote sensing are defined as a source of information on geosystems and ecological conditions of regions. The question of national classification of geosystems for the analysis of data of remote sensing is defined as actual. The technique of the landscape and geoinformation analysis of data of remote sensing is offered.

Key words: data of remote sensing, geosystem, classification of geosystems, landscape and geoinformation analysis of data of remote sensing.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Україна прагне увійти у світовий екологічний простір для попередження екологічних криз і катастроф, про що свідчить її членство в 42 міжнародних конвенціях та організаціях (*http://www.menr.gov.ua*). Зокрема, в Конвенції про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини, Конвенції про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Бернська конвенція), Рамсарській Конвенції про захист та збереження водно-болотних угідь, Конвенції про біологічне різноманіття, Всеєвропейській стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, Європейській ландшафтній Конвенції та ін.

Інтеграція в світовий екологічний простір передбачає необхідність інвентаризації геосистем для цілей міждержавного екологічного моніторингу й управління. Тому питання створення відповідних інформаційних систем з даними та інформацією, зрозумілою для іноземних партнерів, є нагальною потребою й передумовою результативної міжнародної співпраці.

В зв’язку з вищеозначеним, актуальним є аналіз проблеми інформаційної інвентаризації геосистем в Україні, зокрема, в розрізі стандартизації системи їх класифікації для оперативного синтезу просторових даних про екологічний стан територій.

Незамінним джерелом інформації про актуальні геосистеми є дані дистанційного зондування (ДДЗ). А саме через властиву їм оперативність, спектразональність, високу роздільну здатність, та в силу апаратно-

програмних можливостей їх точної просторової координації й достовірної класифікації.

Тому, питання обґрунтування методики автоматизованого аналізу ДДЗ з метою синтезу інформації про особливості територіальної організації геосистем потребує уваги науковців та управлінців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Питання інформаційної інвентаризації геосистем було і є актуальним, особливо в прикладних географічних дослідженнях.

Геосистема – це цілісне територіальне утворення, що формується при тісній взаємодії природи, населення й господарства та визначається прямими, зворотними й опосередкованими зв’язками між її підсистемами [1]. Таке розуміння геосистеми подібне до визначення «сучасного ландшафту» в інтерпретації В.Гуцуляка (2008). А саме, «сучасні ландшафти є природно–антропогенними системами».

Вбачається доречним вжиток терміну «геосистема» через відсутність прив’язки до розмірності, котра може бути визнана характерною для поняття «сучасний ландшафт». Особливо важливим є таке розмежування при вивченні питання класифікації природно-антропогенних утворень, зокрема й для цілей аналізу ДДЗ.

Проблеми розпізнавання геосистем за ДДЗ лежать в площині їх своєрідності. Як об’єкти розпізнавання, геосистеми належать до класу складаних. Для них характерна вертикальна і горизонтальна гетерогенність, багатоманітність і багатоваріантність внутрішніх і зовнішніх зв’язків, висока типологічна різноманітність та індивідуальна неповторність. Математичною мовою геосистеми можна описати як об’єкти з великим характеристичним об’ємом і значною варіацією значень ознак.

В географії питання розпізнавання образів тією чи іншою мірою вирішувалось в контексті теорії геозображень, розвиток якої пов’язаний з іменами О.Берлянта, А.Асланікашвілі, О.Лютого, Є.Ширяєва, К.Саліщева.

У ландшафтознавстві є вагомий доробок, що може бути підґрунтям для розпізнавання дистанційних образів в ГІС середовищі. Передусім, в галузі ландшафтної індикації, а також наукового пошуку в області семантико – геометричних відношень (відношень внутрішнього і зовнішнього змісту ландшафтних систем). Ці наукові напрями розвивали С.Вікторов, О.Вікторов, В.Солнцев, Н.Фадєєва. В.Пащенко, В. Боков та інші.

Важливим питанням в процедурі розпізнання геосистем є їх попередня класифікація.

Теоретичним базисом класифікації геосистем є концепції: антропогенних модифікацій природних ландшафтів А.Ісаченка; антропогенного ландшафтознавства, розроблена в працях Ф.Мількова, В.Федотова, Г.Денисика; функціональної класифікації ландшафтів

П.Шищенка; ландшафтної екології М.Гродзинського, В.Гуцуляка; урбаністичної географії П.Шищенко, В.Кучерявого, А.Чайки, О. Дмитрука.

Загалом, питанням класифікації геосистем присвячена значна кількість наукових праць. Зокрема:

- Ф. Ягер (Jaeger, 1934) пропонує одну з перших класифікацій культурного ландшафту під яким розуміє «спільний вираз антропогенних явищ» і розрізняє: дуже густонаселений чи з великою кількістю міст ландшафт; змінений культурний ландшафт; незмінений культурний ландшафт; змінений чи природний ландшафт з дрібними островами культурних; незмінений природний ландшафт;
- Ф.Мільков (1964, 1970) поділив всі ландшафти на: незаймані; відновлені, що становлять предмет палеогеографії; змінені, що знаходяться під впливом людини; природні, структура яких під впливом людини не зазнала докорінних змін; антропогенні, структура та винекнення яких пов’язане з діяльністю людини (культурні та акультурні);
- А.Ісаченко (1971) пропонує наступну класифікацію геосистем: незмінені або первісні ландшафти; слабо змінені ландшафти; порушені (сильно змінені) ландшафти, що підлягають довгому, але стихійному, нераціональному впливу; перетворені, чи власне культурні ландшафти.

Широко вживаною в географічній науці й практиці є класифікація геосистем за функціями. Під функцією розуміють суспільно важливу мету, якої суспільство досягає за рахунок природної геосистеми або за її участю (В. С. Преображенський та ін., 1988).

Від функції, яку виконує геосистема, суттєво залежать її структурні особливості та динамічні тенденції. Так, генетично далекі геосистеми, що виконують однакову функцію (наприклад аграрну), за набутими при цьому властивостями стають значно більш подібними, ніж геосистеми одного виду, але різного функціонального використання. Виконання геосистемами деяких функцій, таких, наприклад, як урбаністична, практично повністю нівелює їх первинні природні відмінності. Звідси зрозуміла увага, яку надають ландшафтознавці та геоекологи класифікації геосистем за виконуваними функціями.

Основою типології ландшафтів за функціональними ознаками є врахування характеру виробничої та невиробничої ролі ландшафтів в природокористуванні.

В географічній науці запропоновано кілька варіантів типології геосистем за функціями. Е.Німанн (1977) розрізняє чотири групи функцій: виробничі (задовольняють промислове та сільськогосподарське виробництва енергетичними та речовинними ресурсами); антропоекологічні (зумовлюють здоров'я людини); етичні та естетичні; «ландескультурні» (не досить чітко визначена група функцій, що включає вилучення відходів, самоочищення геосистем і т. п.). Ван-Дер-Маарель (1977) також виділив

чотири типи функцій: постачання речовиною та енергією; просторову (як арену для різних видів суспільної діяльності); інформаційну; регуляторну. В.Преображенський (1980) виділив такі функції: ресурсно-відновлювальну; середовище-відновлювальну (відновлення умов природного середовища, порушеного антропогенними факторами); ресурсозберігаючу або ресурсовмісну (зберігання ресурсів, зокрема генофонду рослин і тварин); інформаційну (надання матеріалу для наукових досліджень, виховання тощо); естетичну; функцію простору для господарської діяльності.

Згідно зі стандартом з охорони природи ГОСТ 17.8.1.02-88 розробленим Академією наук СРСР та затвердженим і введеним в дію Постановою Державного комітету СРСР по стандартах від 13.05.88, всі ландшафти за соціально-економічними функціями поділяють на: сільськогосподарські, лісогосподарські; водогосподарські; промислові; ландшафти поселень; рекреаційні; заповідні; такі що не використовуються.

Ієрархічну систему класифікації ландшафтів (тип-підтип-вид) запропонував П.Шищенко (1988, 1999). Ним виділено такі типи ландшафтів: 1) заповідні з трьома підтипами – ландшафтними, спеціальними, локально-об'єктивними, а в їх межах виділені види (флористичні, фауністичні, геологічні та інші); 2) мисливсько-промислові з підтипом мисливських ландшафтів; 3) лісово-господарські з підтипами - експлуатаційними, захисними, спеціальними промисловими, резервними та іншими; їх видами є ґрунтозахисні, водозахисні, санітарно-захисні, горіхово-промислові та інші; 4) рекреаційні з підтипами лікувальних, курортно-рекреаційних, туристсько-рекреаційних, приміських заповідно-рекреаційних ландшафтів, видами яких є бальнеологічні, кліматичні, ландшафтно-кліматичні, приморські, лісопаркові, лугопаркові, гідропаркові, заміські паркові; 5) лучно-пасовищні з підтипами луговими та пасовищними, видами яких є меліоровані та не меліоровані ландшафти; 6) землеробські з підтипами польових, садово-плантаційних, кормових, видами яких є не меліоровані, меліоровані (осушені, лісомеліоровані, зрошувані); 7) водогосподарські ландшафти підтипів з переважанням гідроенергетики, водного господарства, рибного господарства; 8) селитебні міські виду житлової та суспільно-адміністративної забудови, зелених насаджень, садово-городні, а також підтип сільських селитебних ландшафтів; 9) дорожньо-транспортні підтипів залізничних, автомобільних та інших ландшафтів; 10) гірсько-промислові підтипів кар'єрних виробок (види – кар'єрно-відвальні, кар'єрні), шахтні (види – власне шахтні, шахтно-провальні, шахтно-відвальні, шахтно-териконові), нафто- та газодобувні; 11) промислові – території промислової забудови підприємств.

Багатий науковий доробок в питанні класифікації геосистем засвідчує високий інтерес до проблеми. Особливо цінним такий науковий досвід є при розробці національної ієрархічної системи класифікації

геосистем (стандартизації специфікації класів) для цілей аналізу ДДЗ, узгодженої з європейською й деталізованої для теренів України.

Початок робіт по створенню єдиної європейської системи збору й обміну інформацією про геосистеми було покладено програмою CORINE (Coordination of information on the environment), ініційованою Єврокомісією (European Commission) у 1985 р. [3].

Ця програма дозволила об’єднати зусилля вчених та фахівців західноєвропейських країн по збору, уніфікації і координації геопростросторової й тематичної інформації про стан довкілля.

На основі матеріалів космічних зйомок із супутників Landsat і SPOT до початку 1990-х рр. були складені цифрові карти земних покривів для декількох країн західної Європи в масштабі 1:100000.

Земний покрив є виразом дистанційного образу геосистеми. Останній формується, в першу чергу, тими компонентами що утворюють геосистему, її ярусною будовою. Глибинним ярусом геосистем є літогенна основа, вище містяться ґрунтові яруси та, так звані, «видимі» яруси, структура яких визначається формою рельєфу місцевості, складом рослинності, поверхнею ґрунту, а також результатами діяльності людини (функціональними рисами). Саме ці «видимі» яруси утворюють ектоярус, що й визначає зовнішній образ, фізіономію геосистеми. Остання і є предметом вивчення при аналізі ДДЗ.

Важливим результатом програми CORINE було створення єдиної номенклатури земних покривів для території Європи (CORINE Land Cover Classification System). Це багаторівнева класифікаційна схема, з розбивкою об'єктів на 5 класів на 1-му рівні, на 15 класів на 2-му рівні і на 44 класи - на 3-му рівні. Варто підкреслити, що класифікаційна схема CORINE LCCS допускає, при необхідності, подальшу деталізацію шляхом нарощування додаткових рівнів. CORINE Land Cover Classification System:

- 1. Антропогенні об’єкти. Artificial surfaces
  - 1.1. Міські землі. Urban fabric
    - 1.1.1. Населені пункти зі щільною забудовою, Continuous urban fabric
    - 1.1.2. Населені пункти з вільною забудовою, Discontinuous urban fabric
  - 1.2. Землі під промисловістю, комерційними об’єктами, транспортом. Industrial, commercial and transport units
    - 1.2.1.Промислові або ж комерційні об’єкти. Industrial or commercial units
    - 1.2.2. Землі дорожнього й залізнодорожнього господарства. Road and rail networks and associated land
    - 1.2.3. Порти. Port areas
    - 1.2.4.Аеропорти. Airports
  - 1.3. Шахти, звалища, будівельні об’єкти. Mine, dump and construction sites
    - 1.3.1.Місця видобутку корисних копалин. Mineral extraction sites
    - 1.3.2. Звалища. Dump sites
    - 1.3.3. Будівельні майданчики. Construction sites
  - 1.4. Штучні несільськогосподарські землі. Artificial, non-agricultural vegetated areas
    - 1.4.1.Зелені зони міст. Green urban areas
    - 1.4.2. Землі для спорту й відпочинку. Sport and leisure facilities
- 2.Сільськогосподарські землі. Agricultural areas

- 2.1. Орні землі. Arable land
  - 2.1.1.Незршувані землі. Non-irrigated arable land
  - 2.1.2.Зрошувані землі. Permanently irrigated land
  - 2.1.3.Рисові поля. Rice fields
- 2.2. Сади, плантації, виноградники. Permanent crops
  - 2.2.1.Виноградники. Vineyards
  - 2.2.2.Фруктові та ягідні плантації. Fruit trees and berry plantations
  - 2.2.3.Оливкові гаї. Olive groves
- 2.3. Пасовища. Pastures
  - 2.3.1. Пасовища. Pastures
- 2.4. Різнорідні сільськогосподарські об'єкти. Heterogeneous agricultural areas
  - 2.4.1.Чередування оранки та багаторічних культур. Annual crops associated with permanent crops
  - 2.4.2. Сільськогосподарські землі комплексного використання (оранка, пасовище, сади,плантації). Complex cultivation patterns
  - 2.4.3.Сільськогосподарські землі зі значними ділянками природної рослинності. Land principally occupied by agriculture, with significant areas of natural vegetation
  - 2.4.4. Лісорозвідні господарства. Agro-forestry areas

➢ <u>3. Ліси. Forest and seminatural areas</u>
- 3.1.Ліси. Forests
  - 3.1.1. Широколисті ліси. Broad-leaved forest
  - 3.1.2.Хвойні ліси. Coniferous forest
  - 3.1.3.Мішані ліси. Mixed forest
- 3.2.Чагарникова рослинність та трав'янисті асоціації. Scrub and/or herbaceous vegetation associations
  - 3.2.1.Природні трав'янисті асоціації. Natural grasslands
  - 3.2.2.Рослинні угруповання з чагарників та трав. Moors and heathland
  - 3.2.3.Середземноморська рослинність. Sclerophyllous vegetation
  - 3.2.4.Перехідна древесно-чагарникова рослинність. Transitional woodland-shrub
- 3.3.Відкриті простори з невеликою кількістю рослинності або її відсутністю. Open spaces with little or no vegetation
  - 3.3.1.Дюни, піски. Beaches, dunes, sands
  - 3.3.2. Голі скали без рослинності. Bare rocks
  - 3.3.3.Розріджена рослинність. Sparsely vegetated areas
  - 3.3.4.Згарища. Burnt areas
  - 3.3.5.Льодовики й постійно засніжені області. Glaciers and perpetual snow

➢ <u>4.Внутрішні болота. Wetlands</u>
- 4.1.Болота. Inland wetlands
  - 4.1.1.Внутрішні болота. Inland marshes
  - 4.1.2.Торфяні болота. Peat bogs
- 4.2.Берегові болота. Maritime wetlands
  - 4.2.1.Солоні болота. Salt marshes
  - 4.2.2.Лимани. Salines
  - 4.2.3.Приливно-відливні області. Intertidal flats

➢ <u>5.Водні об'єкти. Water bodies</u>
- 5.1.Внутрішні води. Inland waters
  - 5.1.1.Річки. Water courses
  - 5.1.2.Озера. Water bodies
- 5.2.Морські води. Marine waters
  - 5.2.1.Берегові лагуни. Coastal lagoons

- 5.2.2.Естуарії. Estuaries
- 5.2.3.Моря й океани. Sea and ocean

Слід зазначити, що в період з 2000 по 2005 р. з ініціативи і при підтримці European Environment Agency (EEA) був виконаний великий обсяг робіт з корекції та деталізації бази даних CLC1990 в зв'язку з можливістю ідентифікації її складових за матеріалами актуальних космічних знімків з КА «Landsat7». Оновлена база даних одержала найменування CLC2000, у її створенні взяло участь 32 країни. База даних CLC2000 доступна через портал European Environment Agency - http://dataservice.eea.europa.eu. З результатами класифікації земних покривів країн Європи можна ознайомитись на сайті - http://www.eea.europa.eu/data-and-maps/figures/corine-land-cover-2000-by-country-3.

Оновлення бази даних здійснювалось в процесі роботи зі спеціальними полігонами ДДЗ для яких визначались еталони, кожен з яких характеризує той чи інший земний покрив й відноситься до певного класу європейської системи класифікації (CORINE LC-2000). Таким чином було створено базу даних спектральних еталонів різних класів земних покривів. З її допомогою, в оперативному режимі органічно моніторити будь-які зміни екоярусу геосистем.

CORINE LC-2000 постійно оновлюється. Зокрема, її повне оновлення, в зв'язку із зміною територіальної структури геосистем, було здійснене в 2006 р.

Відповідність якості матеріалів бази CLC2000 вимогам користувачів було проаналізовано в проекті LUCAS (European Land Use/ Cover Area Frame Statistical Survey). Дослідження проводилося European Topic Centre on Terrestrial Environment (ETC/TE) при участі геоінформаційної компанії Gisat s.r.o. (Прага, Чеська республіка).

Аналіз, проведений у проекті LUCAS, показав, що база CLC2000 не в повному обсязі задовольняє запити користувачів. Зокрема, в точності класифікації (відсоток помилок збільшується на високих рівнях) й залежить від суб'єктивного погляду оператора. Точність результатів класифікації оцінюється на 85%. Більшість спеціалістів-практиків землекористування не вдоволені розміром мінімальної площі що картується (minimum mapping unit (MMU) - 25 га). Відтак, результати такої класифікації можуть бути використані для зрівняння стану ектоярусів геосистем та їх різноманіття в різних країнах [5].

Загалом, найвищий рівень CORINE Land Cover Classification System відображає загальнопланетарну схему використання територій; другий рівень призначено для ідентифікації 15 категорій геосистем в масштабі 1: 1:1000000 та 500000; третій рівень застосовується під час виконання проектів у масштабі 1:100000. Масштаб досліджень дозволяє вивчити різноманіття геосистем й скласти уявлення про територіальні особливості їх організації. Особливо важливим є такий результат при розробці міждержавних програм: оздоровлення регіонів, збереження ландшафтного

й біорізноманіття. Масштаб досліджень 1:100000 є базовим при обґрунтуванні будь-яких проектів на стадії регіональних схем. Техніко-економічна ж стадія обґрунтування проектів, а тим паче стадія технічного проектування потребує інформації, а отже й досліджень в більш крупних масштабах. Останні є, як правило, компетенцією окремих держав.

Першою спробою долучення України до Європейської геоінформаційної системи був проект The Model and Automated Technology for Land Cover Classification (TLLC). Дослідження в рамках проекту проводились в період 2007-2008 рр. за грантом INTAS при підтримці Національного космічного агентства України й Космічного агентства Франції (Le Centre National d'Etudes Spaciales - CNES) [2].

Розроблена в рамках проекту технологія була взята за основу при створенні в Україні міжвідомчої інформаційної системи GEO/UA.

В ній розробку класифікатора здійснювали різні відомства. Зокрема, класифікацію групи 1 (Антропогенні об’єкти. Artificial surfaces) проводило ДП «Дніпрокосмос», груп 2 (Сільськогосподарські землі. Agricultural areas) й 5 (Водні об’єкти. Water bodies) - Інститут агроекології УААН, групп 3 (Ліси. Forest and seminatural areas) й 4 (Внутрішні болота. Wetlands) - Науковий центр аеркосмичних досліджень Землі НАН України.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Долучення України до програми CORINE потребує наукового обґрунтування системи класифікації геосистем 1-3 й нижчих ієрархічних рівнів із забезпеченням її сигнатурними характеристиками еталонів, котрі б дозволяли отримувати високодостовірну інформацію. Загалом, система класифікації повинна мати багаторівневу структуру для забезпечення вимог користувачів різних рівнів - європейського, національного, регіонального, місцевого (локального). В Україні зроблено деякі кроки у вирішенні питання класифікації, однак залучення різних відомств до вирішення цієї проблеми та неузгодженість критеріїв виділення класів для ієрархічних рангів системи ставлять під сумнів репрезентативність результатів.

Точність результатів класифікації ДДЗ (80-85%) в системі CORINE LC засвідчує потребу вдосконалення методики аналізу ДДЗ.

Формулювання цілей статті. В зв’язку з вищеозначеним, вбачається потреба обґрунтування методики аналізу ДДЗ та оперативного синтезу достовірної інформації про відповідні класи геосистем та їх параметричні характеристики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз системи CORINE [5] засвідчив необхідність створення алгоритму класифікації геосистем за ДДЗ для забезпечення більш точних результатів ідентифікації дистанційних образів.

Суттєво підвищити точність результатів дозволяє застосування ландшафтного підходу до інтерактивного аналізу ДДЗ. Адже достовірне розпізнання складних явищ та процесів земної природи, котрим властивий суттєвий характеристичний об’єм, можливе лише за умов розуміння й

бачення ландшафтної мозаїчності географічного континіуму. Тому актуальним є обґрунтування методики ландшафтно-геоінформаційного аналізу ДДЗ й синтезу інформації про геосистеми.

Теоретико-методичні засади ландшафтно-геоінформаційного аналізу ДДЗ формуються в інтеграційному науковому полі ландшафтознавства й геоінформатики при залученні критичного аналізу практики ландшафтного, ландшафтно-екологічного впорядкування геосистем (районування, класифікації) й геоінформаційного розпізнання дистанційних образів явищ та процесів.

Ландшафтно-геоінформаційний аналіз ДДЗ складається з наступних етапів: підготовчого; організаційно-класифікаційного; автоматичного розпізнання дистанційних образів.

Завданнями підготовчого етапу є:

- створення ієрархічної схеми класів геосистем, які необхідно виділити, як деякі «образи» в результаті класифікації;
- підбір ДДЗ. Відбувається в зв'язку з вивченням їх на предмет релевантності дослідницьким задачам за такими критеріями, як територіальність, сезонність, пропускна здатність погодних умов, спектральність, просторова роздільна здатність.
- вивчення ландшафтної організації досліджуваної території й підготовка або залучення в ГІС векторних моделей ландшафтної територіальної структури (створених в автоматичному режимі в результаті просторового аналізу цифрової моделі рельєфу). Створення векторних полігональних моделей «масок» ПТК (фізико-географічних областей), котрі характеризуються відносною ландшафтною однорідністю для наступного маскування ДДЗ;
- підготовка ДДЗ до організаційно-класифікаційної діяльності.

Позиціонування ДДЗ з використанням аналогових топографічних карт, наявних цифрових карт чи даних отриманих за допомогою глобальної системи позиціонування (GPS). Зшивання й мозаїкування ДДЗ (за умови одночасності їх створення) в цілісний дистанційний образ досліджуваного явища чи процесу. Маскування (розрізання) цілісного дистанційного образу за ПТК (фізико-географічними областями) й створення окремих моделей ДДЗ, котрі характеризуються відносною однорідністю ландшафтної структури і виконуватимуть, по-черзі, роль операційних територіальних одиниць в процесі класифікації ДДЗ.

В ході організаційно-класифікаційного етапу аналізу ДДЗ необхідно вирішити завдання:

- сегментації «масок» ДДЗ, з метою виділення еталонів (еталони – це набори пікселів (елементарних одиниць растру), що представляють потенціальний клас);
- розрахунок за еталонними пікселями статистичних показників для створення параметричної сигнатури класів. Набір параметричних сигнатур використовується для навчання статистичного класифікатора (наприклад, максимальної подібності) й наступного

визначення класів. Зміст сигнатури може бути представлений гістограмним способом. Еталони, поканальні гістограми яких не перетинаються, визначаються як вдало підібрані. Система еталонів вважається добре організованою, якщо в ній відсутні перекриття статистичних характеристик її елементів, або якщо такі перекриття мають незначний об'єм. Незначним слід вважати об'єм, що складає 15% пікселів від найменшого за розмірами еталону [4]. Наприклад, якщо розмір найменшого еталону складає 312 пікселів то його допустиме піксельне перекриття буде становити 46 пікселів.

- за параметричними сигнатурами пошук об'єктів подібних еталону; в разі достовірності результатів пошуку – прийняття створеної сигнатури в якості робочої при класифікації, в іншому випадку – маніпулювання сигнатурами, або нова ітерація сегментації та сигнатурної інвентаризації. Результативним є створення системи еталонів з застосуванням методів ландшафтного розпізнання дистанційних даних, а саме накладання векторних моделей ландшафтів на моделі ДДЗ та наступного розпізнання геосистем.

Автоматичне розпізнання геосистем зводиться до машинного рознесення по певних групах пікселів зображення за ознакою подібності (мінімальної спектральної відстані) до так званої групової сигнатури.

Отже, включення в процедуру класифікації інформації про ландшафтну організацію територій надало можливість виділення під час організаційно-класифікаційного етапу еталонів з досить чіткими сигнатурними межами, а отже й вибору результативного контрольованого алгоритму прийняття машинних рішень при розпізнанні геосистем за ДДЗ. Запропонована методика ландшафтно-геоінформаційного аналізу ДДЗ була апробована в програмному середовищі ERDAS Imagine з залученням космознімків SPOT і цифрових векторних моделей позиційно-динамічної ландшафтної територіальної структури в ході інформаційної інвентаризації геосистем Інгулецького басейнового регіону України.

Висновки. Наявність актуальних ДДЗ, даних про ландшафтну територіальну організацію та стандартизованої системи класифікації геосистем є основою синтезу оперативної інформації про ландшафтно-екологічний стан регіонів України та передумовою результативної інтеграції до європейського екологічного простору.

Використані джерела:

1. Голубчик М. М., Евдокимов С. П., Максимов Г. Н., Носонов А. М. Теория и методология географической науки: учеб. пособие для вузов М.: Изд-во ВЛАДОС, 2005.

2. Соукап Т., Бушуев Е., Попов М. и др. Модель и технология автоматизированной классификации земних покрытий по данным дистанционного зондирования // Матер. III Белорусского космич. конгресса, 23–25 октября 2007, Минск. - Минск: ОИПИ НАН Белорусии, 2007. - С. 214-219.

3. Buttner G., Feranec J., Jaffrain G., et al. The CORINE Land Cover 2000 Project // EARSeL Proceedings 3(3). - 2004. - P. 331-346.

4.ERDAS Field Guide. – Atlanta: ERDAS inc., 2005.

5. The thematic accuracy of Corine land cover 2000. Assessment using LUCAS (land use/cover area frame statistical survey) // Techn. Rept. EEA. - 2006. - N 7. - 85 p.

УДК 911.3

Книш М.М., Котик Л.І.

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ТЕРОРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розглянуто підходи до трактування поняття «тероризм» у науковій літературі, звернуто увагу на появу термінів «міжнародний», «транснаціональний» та «новий тероризм». Проаналізовано сучасну геопросторову організацію терористичної діяльності у світі та тенденції її подальшого розвитку. Окреслена роль антитерористичного законодавства у подоланні проблеми тероризму у світі.

Ключові слова: глобалізація, тероризм, терористична діяльність, міжнародний тероризм, транснаціональний тероризм, новий тероризм, антитерористична діяльність.

Рассмотрены подходы к трактовке понятия «терроризм» в научной литературе, на появление терминов «международный», «транснациональный» и «новый терроризм» обращено внимание. Проанализирована современная геопространственная организация террористической деятельности в мире и тенденции ее дальнейшего развития. Обозначено роль антитеррористического законодательства в преодолении проблемы терроризма в мире.

Ключевые слова: глобализация, терроризм, террористическая деятельность, международный терроризм, транснациональный терроризм, новый терроризм, антитеррористическая деятельность.

The interpretation of the concept of «terrorism» in the scientific literature was approaches, attention to the appearance of terms» international», «transnational» and «new terrorism» was drawn. The modern geospatial organizing terrorist activities in the world and the trends of its further development were analyzed. The role of anti-terrorism legislation in addressing the problem of terrorism in the world was highlighted.

Keywords: globalization, terrorism, terrorist activities, international terrorism, transnational terrorism and new terrorism, anti-terrorism.

Постановка проблеми. На початку XXI ст. важливою рисою розвитку терористичної діяльності стала його глобалізація. Терористична діяльність охоплює все більше країн, зростає кількість терористичних організацій та їх учасників. Тероризм за своїми масштабами та наслідками перетворюється в одну із найгостріших суспільно-політичних проблем. Небезпечна тенденція зростання терористичної діяльності впливає не тільки на національну безпеку окремих країн, але і на міжнародну спільному в цілому. Тероризм загрожує міжнародній спільноті загалом, призводить до значних політичних, економічних і моральних втрат. Саме тому комплексне дослідження проблематики тероризму передбачає участь вчених та експертів різних наук: політологів, філософів, правознавців, психологів, економістів та географів.

Аналіз найновіших досліджень і публікацій. На сьогодні вже здійснені перші наукові розвідки з проблематики терології. Це напрацювання І. Василенка [4], В. Ліпкана, Д. Никифорчука, М. Руденка [10], І. Мазур, А. Чумакова [5], Т Мірський [12], М. Требіна [14], В. Ткача [15] та інших вчених. Проте у контексті глобалізаційних процесів окремого дослідження потребує аналіз суспільно-географічних аспектів

терористичної діяльності зокрема геопросторової організації у різних макрорегіонах і країнах.

Метою дослідження є аналіз підходів до трактування поняття «тероризм»; еволюції терористичної діяльності; сучасної геопросторової організації терористичної діяльності у світі; проблем формування антитерористичного законодавства.

Інформаційна основа дослідження. Передбачається аналітичний огляд та систематизація наявних українських та закордонних матеріалів з проблематики тероризму та терористичної діяльності.

Результати дослідження. У науково-довідковій літературі терміни «терор» і «тероризм» (від лат. terror – страх) трактуються як мотивовані вбивства з політичною метою. При цьому підкреслюється, що термін «вживається для характеристики політики насильства і залякування, які використовуються диктаторськими і тоталітарними режимами до своїх громадян, насильства з боку «сильного», тобто влади» [5]. Під «тероризмом» розуміється насильство з боку «слабкого» – радикальної політичної опозиції, екстремістське налаштованих національних меншин, релігійних фанатів та інших [5, с. 982].

Однак, незважаючи на тривалу історію існування термінів «терор» і «тероризм» та велику кількість різних підходів до їхнього трактування (табл. 1), до нині не існує єдиного загальноприйнятного означення. На думку вчених та експертів-терологів, відсутність універсального означення «тероризму» можна пояснити двома причинами: по-перше, тероризм як суспільно-політичне явище є складним, динамічним і важкопрогнозованим проявом насильства; по-друге, він торкається практично усіх аспектів суспільного життя: політичних, економічних, соціальних, правових, психологічних, релігійних тощо. Вчені та експерти з проблематики терористичної діяльності відзначають широке поширення простих означень. Найчастіше «тероризм» визначають як акт насильства. Західні терологи розглядають тероризм як нелегітимне використання сили для реалізації політичної мети шляхом загрози невинним людям (В. Лакер, 1987), як військовий злочин у мирний час (А. Шмідт, 1992).

У спеціальних дослідженнях військових експертів США подається понад сто означень тероризму. Зокрема, Міністерство оборони США визначає тероризм як навмисне використання незаконного насильства для навіювання страху, спрямованого на примус або залякування влади чи суспільства переважно з політичною, ідеологічною або релігійною метою.

Подібного трактування притримуються і в правовому просторі України. Зокрема в Законі України «Про боротьбу з тероризмом» тероризм трактують як «суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров’я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей» [8].

Таблиця 1.

Підходи до трактування поняття «тероризм»

Головні ознаки поняття	*Автори, рік*														
	В. Лакер, 1987	А. Шмідт, 1992	Міністерство оборони США, 1992	Великий тлумач-ний словник су-часної української мови, 2001	Глобалістика: енциклопедія, 2003	Д. Арас, 2003	Закон України «Про боротьбу з тероризмом», 2003	Доповідь групи високого рівня, 2004	К. Аннан, 2005	А. Канто, 2005	А. Малашенко, 2006	І. Василенко, 2007	М. Капітоненко, 2009	В. Ємельянов, 2011	В. Ткач, 2012
Нелегітимне використання сили, незаконне насильство	+		+	+		+	+			+		+		+	+
Загроза невинним людям, мирному населенню	+				+			+	+	+				+	+
Погроза силою													+		
Примус, залякування влади чи суспільства			+	+			+	+		+			+		
Насильницькі дії, що здійснюються організаціями або особами					+	+							+		+
Військовий злочин у мирний час		+													
Фізичне знищення									+			+			
Особливий вид війни, збройного конфлікту						+				+					+
Напрям ідейного світогляду						+									
Діяльність											+				

спрямована на знищення і послаб-лення сучасної політичної системи світу															
Підвищена суспільна небезпека та публічний характер діяння															+
Шлях досягнення конкретних політичних та інших цілей, вплив на прийняття рішень				+			+	+		+				+	
Провокування міжнародних інцидентів, зміни політики держави										+					

Укладено на основі: [1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 13, 15, 16]

Головна складність у визначенні поняття «тероризму», яке можна було б використати у міжнародному праві, обумовлена неоднозначними оцінками того чи іншого акту терористичної діяльності. Адже те, що одні оцінюють як тероризм, інші – вважають боротьбою за свободу і національну незалежність.

Вчені вважають, що якщо дати точне правове означення «тероризму», то отримаємо поняття, з допомогою якого можна буде точно визначити всіх суб'єктів. Вони наголошують, що тероризм – це «політична боротьба, яка здійснюється шляхом незаконного насильства, аж до фізичного знищення» [4, с. 221]. Якщо експерти ООН схвалять це визначення, то терористами стануть не тільки Бен Ладен, але й усі ті, хто його знищив з допомогою використання насильства.

Як зазначають експерти ООН, відсутність загальноприйнятного означення тероризму стримує розробку ефективної антитерористичної стратегії. Пошуки такого узгодженого визначення «тероризму» наштовхуються на дві проблеми. Перша проблема полягає в тому, що визначення має включати використання державами збройних сил проти мирного населення. Друга – визначення тероризму не має применшувати право на опір народів, які перебувають під окупацією. На думку експертів ООН, у визначенні «тероризму» має бути зазначено, що використання сили державою проти мирних жителів є військовий злочин. Такі тривалі пошуки означення «тероризму» ускладнюють не тільки удосконалення його

правової бази, але розробку й реалізацію ефективних заходів у боротьбі з тероризмом. Однак, незважаючи на різноманітність означень «тероризму», усі вони мають одну спільну ознаку – негативне відношення до даного явища.

Вчені вважають, що терористична діяльність сформувалася одночасно з появою держави, як інструмент революційної і національної боротьби, для досягнення внутрішньополітичних цілей. Якщо для першої половини XX ст. характерним був державний тероризм, то після Другої світової війни домінує лівий політичний тероризм, особливо в країнах Латинської Америки, а наприкінці XX ст. на його місце приходить релігійний та етнічний тероризм. У 1980-х рр. у пострадянських країнах набуває значного поширення економічний тероризм, який проявляється у регулярному використанні сили в економічній сфері. В останні роки отримує поширення інформаційний тероризм.

Упродовж тривалого часу прояви тероризму мали фрагментований характер і не представляли небезпеки для людства. За рамки національних кордонів його вивела палестинська терористична група «Національний фронт визволення Палестини». Спочатку палестинський тероризм залишався у межах Близького Сходу і мав винятково регіональний характер. Але з 1970-х рр. терористична діяльність активізується у країнах Західної Європи, а у 1980-х рр. стає елементом боротьби країн, що розвиваються з розвиненими країнами і, таким чином, набуває міжнародного характеру. З цього часу, починає використовуватися термін «міжнародний тероризм» як «військово-політична категорія, особливий вид війни, компонент політичної культури і напрям ідейного світогляду, який включає силові та інші мотивовані дії, які представляють загрозу з боку організованих структур, які діють поза державою» [1, с. 10]. До кінця XX ст. міжнародний тероризм перетворився в одну з найгостріших глобальних проблем людства.

На початку XX ст., коли у США 11 вересня 2001 р. відбувся наймасштабніший терористичний акт за усю історію людства з'явився термін «транснаціональний тероризм». Більшість вчених вживають терміни «міжнародний тероризм» і «транснаціональний тероризм» як синоніми. Деякі вчені розмежовують ці поняття і дають означення «міжнародного тероризму» як «форми злочинної діяльності, яка виходить за межі однієї країни, здійснюється групою людей, представників різних країн, які ставлять перед собою завдання, що прямо або опосередковано спрямовані проти життя людей, державних лідерів або влади» [5, с. 578], а «транснаціонального тероризму» як «терористичної діяльності, спрямованої на знищення і послаблення сучасної політичної системи світу» [11, с. 11].

Інші вчені вживають термін «новий тероризм», який, як вони вважають відрізняється від попередніх особливостями організації оскільки побудований за принципом «мережевої війни», розробленої наприкінці

XX ст. США [6, с. 117]. Такий тероризм, який виходить за локальні рамки, визнаний нині головною небезпекою що загрожує людству в XXI ст.

У науковій літературі щодо причин транснаціональної терористичної діяльності виокремлюють три підходи [12, с. 36].

Представники першого, так званого цивілізаційного підходу, причину активізації терористичної діяльності вбачають в існуванні фундаментальних протиріч між західним та ісламським світами. Він ґрунтується на концепції С. Гантінґтона про можливість міжцивілізаційного конфлікту. Її головна ідея – культурна та ідеологічна несумісність між ісламською та християнською цивілізаціями, яка після закінчення «холодної війни» призведе до їхнього протистояння.

Автори другого підходу вважають, що активізація терористичної діяльності є реакцією на світові процеси вестернізації ісламського світу, яка передбачає поширення сучасних політичних, економічних і соціальних західних цінностей (капіталізму, раціоналізму, індустріалізації, мови, культури тощо), у першу чергу, американських. Однак загострення протиріччя відбувається не на конфесійній основі, а як реакція вестернізації мусульманського світу: мусульманський світ все більш налаштований на реалізацію власного глобального проекту, альтернативного західному – створення ісламського халіфату за допомогою терористичних методів [13, с. 78].

Третій підхід умовно можна назвати соціально-економічним. Його прихильники вважають, що причина активізації терористичної діяльності полягає у зростанні соціально-економічного розриву між розвиненими країнами і країнами, що розвиваються. У мусульманських країнах більшість населення є бідним. Саме тут з’явилися і активізувалися сили, які сприймають сучасну світобудову як соціально несправедливу. Терористична діяльність спрямована проти Заходу є формою протесту проти несправедливої глобалізації, яка поглиблює соціально-економічну диференціацію між країнами.

На думку вчених, проблематика бідності і відсталості не займає в ідеології тероризму центрального місця, а самі терористи не є вихідцями з бідних країн. Відомий американський політолог З. Бжезінський вважає, що транснаціональний тероризм є викликом однополярній будові світу при глобальному лідерстві США [2, с. 52].

Особливість транснаціонального тероризму полягає у його адаптації до реалей сучасності й поширенні по усьому світу. Наприклад, терористичні організації виникають у країнах, де їх ніколи не було. Головні суб’єкти транснаціонального тероризму – формально недержавні організації чи групи, які здійснюють свою діяльність на території декількох держав і мають розвинену інфраструктуру, включно із органами управління і таборами підготовки бойовиків. Транснаціональні терористичні організації здійснюють теракти для досягнення глобальних цілей, але, як правило, не висувають конкретних вимог. Однак, їхня діяльність загрожує міжнародній безпеці.

Особливість сучасного транснаціонального тероризму є в тому, що за рівнем використання переваг глобалізації, він випереджує міжнародні організації, які діють у сфері безпеки. Так, останнім часом, терористи з метою координації діяльності все частіше використовують Internet. Тут можна віднайти не тільки сайти, які подають детальні інструкції з виготовлення бомб та інших вибухових засобів, але й розміщують рекомендації щодо заходів вдосконалення терактів, ідеологічно обґрунтовують різні види терористичної діяльності (табл. 2).

Таблиця 2

Найактивніші терористичні організації світу

Назва організації	*Рік заснування*	*Регіон діяльності*	*Головна мета*
Батьківщина басків та свобода (ЕТА)	1959	Іспанія, Франція	Боротьба за створення Країни басків, нині це - територія Іспанії та Франції
Революційні збройні сили Колумбії	1964	Колумбія	Боротьба за побудову ладу з пануванням соціальної справедливості, проти імперіалістів, багатіїв і транснаціональних корпорацій
Тигри звільнення Таміл-Ілама	1976	Шрі-Ланка	Боротьба за незалежність самопроголошеної тамільської держави
Конгрес свободи й демократії Курдистану	1978	Туреччина, Іран, Сирія	Боротьба за створення держави Курдистан на землях, де мешкають етнічні курди, - біля кордонів Туреччини, Ірану, Сирії, Іраку
Господня армія опору	1986	Уганда	Боротьба за встановлення на території Уганди теократії, яка б керувалася десятьма заповідями
ХАМАС	1987	Палестина, Ізраїль	Знищити Ізраїль та сіоністів, збудувати на території Палестини ісламську державу
Аль-Каїда	кінець 1980-х років	Ірак, Пакистан, Афганістан, Алжир, Ємен, Саудівська Аравія, Узбекистан, Сомалі, Малайзія	Створення Великого ісламського халіфату
Армія Бога	1990	Афганістан, Пакистан	Встановлення ісламської держави на території від Ірану до Шрі-Ланки, об’єднання усіх мусульман регіону для священного джихаду, відділення штату Кашмір від Індії
Фронт визволення Землі	1992	Європа, Північна Америка	Боротьба з експлуатацією та знищенням природи
Аль-Шабаб	2006	Сомалі	Мир і шаріат, але спершу – джихад, священна боротьба проти ворогів ісламу

Укладено на основі: [9, 16].

На сьогодні осередком терористичної діяльності стає Африка та Південна Азія. У цих регіонах за 2005-2010 рр. кількість убивств у результаті здійснення терористичних актів зросла вдвічі, а кількість поранених у сім та два рази (табл. 3). Лідирує Африка також за кількістю захоплених заручників та наростанням тенденцій здійснення терористичних атак. Натомість за останні п'ять років кількість захоплених заручників у Південній Азії скоротилася у більше як 16 разів. Найнижчі тенденції розвитку терористичної діяльності традиційно прослідковуються у Західній півкулі.

Таблиця 3.

Терористична діяльність у світі

Регіон	Вбито, осіб		Поранено, осіб		Захоплено заручників, осіб		Здійснено терористичних атак, одиниць	
	2005 р.	2010 р.	2005 р.	2010 р.	2005 р.	2010 р.	2005 р.	2010 р.
Африка	879	2137	666	4539	232	2651	256	879
Східна Азія та Тихоокеанія	758	493	1745	1328	62	246	1005	728
Євразія	373	355	1898	1187	35	9	780	704
Близький Схід	8708	3750	13534	12781	478	1206	4222	3416
Південна Азія	3046	6172	5971	10350	33496	1748	4022	5537
Західна Півкуля (Північна Америка (США та Канада), Латинська Америка та Карибські країни [16])	854	279	947	480	535	190	868	340

Укладено на основі: [16].

За видами здійснення терористичних атак у світі переважає збройний напад (41,6% усіх терористичних атак у 2010 р.) та підрив (36,8%) (рис. 1). На ці ж види припадає і найбільша кількість смертей за видами терористичних атак [16].

Серед жертв терористичних атак переважає цивільне населення (55,5% від усіх жертв у 2010 р.), поліцейські (15,8%) та військові (10,5%). Більшість померлих від тероризму стали жертвами ісламських екстремістів (суніти) (68,9% померлих) та представників світського й політичного анархізму (16,0%) [16]. З-поміж країн здійснення терористичних атак стабільно високі показники фіксуються в Іраку (25,5% усіх терористичних атак у 2010 р.), Афганістані (24,3%), Пакистані (16,3%), Сомалі (10,2%). Поодинокі терористичні акти в 2010 р. фіксувалися в Уганді, Нігерії, Філіппінах, Судані [16].

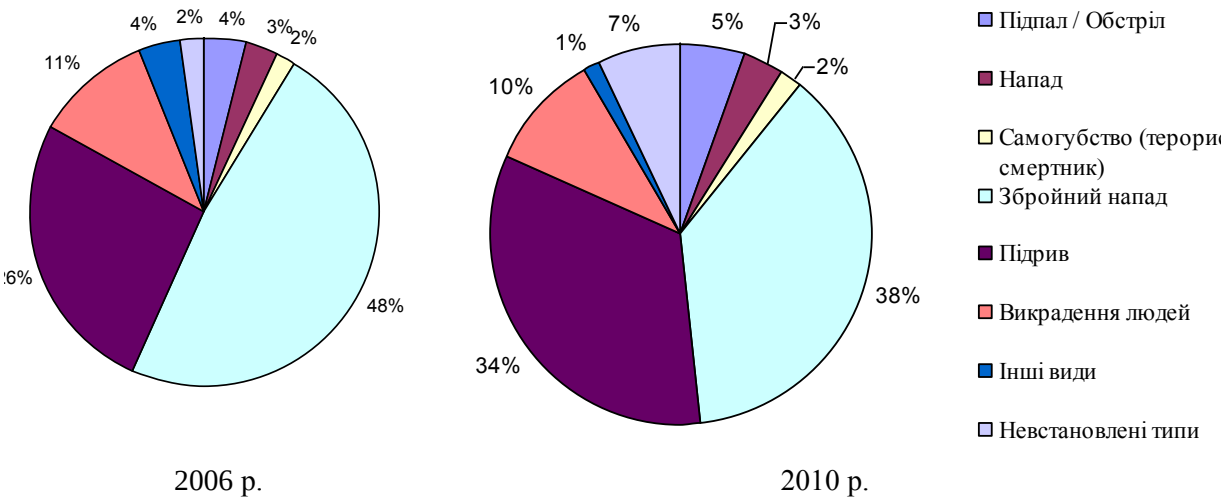

Рис. 1. Види терористичних атак

У науковій літературі серед вчених та експертів розгорнулася дискусія з приводу того, як попередити тероризм та ефективно з ним боротися, які необхідно прийняти законодавчі заходи і як повинна поводитися держава у випадку терактів. Так, одні з них вважають, що завдання світового співтовариства у боротьбі з тероризмом полягає у тому, щоб вести пошуки і залучати до відповідальності членів терористичних організацій, причетних до здійснення терактів. Другі вважають, що єдиний дієвий засіб у боротьбі з тероризмом – його повне фізичне знищення. Треті зазначають, що так як тероризм є феноменом політичної сфери, тому необхідно розв'язати політичні проблеми, які призвели до його появи.

Нерозв'язаним залишається питання поведінки держави під час проведення терактів. Є держави, які вступають у переговори з терористами. Інші – такий підхід відкидають, бо вважають, що переговори тільки підвищують кількість майбутніх терактів. Такої позиції дотримується, наприклад, Ізраїль. На законодавчому рівні у багатьох країнах ця проблема ще далека від завершення. Однак є країни, де уже прийняті спеціальні закони (США, Росія, Німеччина, Україна та інші), в інших – положення про боротьбу з тероризмом включені в інші закони.

ООН прийняла 12 міжнародних антитерористичних конвенцій, які заклали важливі нормативні основи. З початку 1990-х рр. Рада Безпеки ООН намагається послабити державну підтримку тероризму і зміцнити державний опір тероризму. З 1992 р. уже використовує санкції проти фізичних осіб і держав, які підтримують терористів. З 2001 р. ООН намагається створити більш ефективні інститути по боротьбі з тероризмом. Зокрема, прийнята резолюція, яка встановлює для усіх країн обов'язки у боротьбі з тероризмом, а також створено контртерористичний центр для надання військової допомоги державам у боротьбі з тероризмом.

На думку експертів, для боротьби з транснаціональним тероризмом необхідно розробити ефективну стратегію. У доповіді Групи високого рівня по загрозам, викликам і змінам зазначається, що нинішня «війна з

тероризмом» у деяких випадках підриває ті самі цінності, по яких наносять удар терористи і права людини, верховенство правління. Підходи до вирішення проблеми тероризму, які зосереджені в основному на військових і розвідувальних заходах, можуть призвести до відчуження великої групи населення і таким чином послабити потенціал колективних дій проти тероризму [3, с. 57].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Сучасна антитерористична стратегія побудована переважно на попереджені використання і знищенні тероризму як такого, у той час як вирішенню політичних проблем, які є основою сучасної терористичної діяльності, приділяється незначна увага. Система антитерористичних заходів, на думку більшості вчених має бути спрямована на модернізацію політичної системи світу, на її адаптацію до реалей сучасності, щоб усі країни відчували себе включеними у світові процеси. Процеси глобалізації, та її наслідки формують у світі нову полярність: на одному полюсі концентрується співробітництво демократичних сил у боротьбі з тероризмом, а на другому – прихильники насильства. Світове співтовариство має вжити заходи, які б відкрили політичні і соціальні перспективи для потенційно готового до насильства населення світу, яке не змогло скористатися перевагами глобалізації.

Використані джерела:

1. Арас Д. М. Четвертая мировая война / Д. М. Арас. — М. : АСТ, 2003. — 702 с.
2. Бжезінський З. Вибір: світове панування чи світове лідерство / З. Бжезінський [пер. з англ.]. — К. : Вид-во «Києво-Могилянська академія», 2006. — 203 с.
3. Более безопасный мир и наша общая ответственность: Доклад Группы високого уровня по угрозам, вызовам и переменам [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.un.org/secureworld
4. Василенко И. А. Геополитика современного мира / И. А. Василенко. — М. : Гардарики, 2007. — 317 с.
5. Глобалистика : [энциклопедия] / [глав. ред. И. И. Мазур, А. Н. Чумаков]. — М. : ОАО Изд-во «Радуга», 2003. — 1328 с.
6. Добаев И. Новый терроризм: глобализация и соціально-экономическое расслоение // И. Добаев, А. Добаев // МЭ и МО. — 2009. — № 5.
7. Ємельянов В. П. Антитерористичне законодавство України: стан та шляхи вдосконалення / В. П. Ємельянов [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ *vkhnuvs/2011_53/53/18.pdf*
8. Закон України «Про боротьбу з тероризмом» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/638-15
9. Зарубежные террористические организации : [алфавитный указатель] [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://vimpel-v.com/terrorism/terror_org.shtml
10. Ліпкан В. А. Боротьба з тероризмом / В. А. Ліпкан, Д. Й. Никифорчук, М. М. Руденко. — К. : Знання, 2002. — 254 с.
11. Малашенко А. Исламская альтернатива и исламский проект / А. Малашенко. — М. : Весь мир, 2006. — 224 с.
12. Мирский Т. М. О международном терроризме / Т. М. Мирский // МЭ и МО. — 2002. — №3.
13. Мирский Т. М. Политический ислам и западные общества / Т. М. Мирский // Международная жизнь. — 2002. — №3.
14. Терроризм в XXI веке / [за ред. М. П. Требина]. — Минск : Харвест, 2003. — 816 с.
15. Ткач В. Ф. Антитерористична політика: світовий і національний контексти (на прикладі Центральної Азії, Росії та України) : [автореферат на здобуття ступ. канд. політ. наук] / В. Ф. Ткач. — К., 2012. — 20 с.

16. National Counterterrorism Center : Report on Terrorism, 2010 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.nctc.gov/ witsbanner/docs/2010_report_on_terrorism.pdf

УДК 911.3

Малиновська О.Ю.

БЮДЖЕТНІ АВІАКОМПАНІЇ (LOW COST): СПЕЦИФІКА ДІЯЛЬНОСТІ ТА ГЕОГРАФІЯ ПЕРЕВЕЗЕНЬ

Розглянуто специфіку бізнес-моделі авіакомпаній-дискаунтерів. Висвітлено історію розвитку та особливості діяльності бюджетних авіакомпаній.

Ключові слова: бізнес-модель, авіакомпанія-дискаунтер, бюджетна авіакомпанія

Рассмотрена специфика бизнес-модели авиакомпаний-дискаунтеров, история и особенности деятельности бюджетных авиакомпаний.

Ключевые слова: бизнес-модель, авиакомпания-дискаунтер, бюджетная авиакомпания.

There were looked out the business-models of low-cost airlines, the history and specific of their activity.

Key words: business-model, low-cost airlines.

Актуальність даної теми полягає у динамічному розвитку бюджетних авіакомпаній та посилення конкуренції з їхнього боку на ринку пасажирських авіаперевезень, а також відсутністю публікацій з даної тематики.

Метою статті є висвітлення особливостей діяльності авіакомпаній-дискаунтерів, ознайомлення з їхніми видами та географією авіаперевезень.

Виклад основного матеріалу. Бюджетні авіакомпанії (або *авіакомпанії лоу-кост*, *авіакомпанії-дискаунтери*, чи англійською мовою *low-cost carriers, low-cost airlines, budget carriers, discount carriers, no-frills carriers*) зробили справжню революцію в індустрії подорожей, запропонувавши принципово нову бізнес-модель, яка дала можливість подорожувати мільйонам людей за надзвичайно низькими цінами у порівнянні з цінами традиційних авіаперевізників. Основний принцип діяльності таких авіакомпаній: low cost - low fare (низькі витрати – низькі тарифи), який дозволяє отримати менше витрат на кожне пасажирське крісло і більше доходу на кожного працівника.

Піонерами у запровадженні бізнес-концепції лоу-кост були США. Першою успішною лоу-кост авіакомпанією стала Pacific Southwest Airlines (США), яка здійснила перший рейс 6 травня 1949 р. (часто першість приписують авіакомпанії Southwest Airlines, яка розпочала свою діяльність у 1971 р., а з 1973 р. почала щороку декларувати свої прибутки). Термін *лоу-кост* спочатку стосувався до усіх авіакомпаній, які мали більш низькі експлуатаційні витрати, ніж у конкурентів. З початку 1990-х рр. концепція лоу-кост поширюється у Європі (першими авіакомпаніями у цьому сегменті стали Ryanair (Ірландія) та EasyJet (ВБ)). З 2000 р. подібні

авіакомпанії з'являються в країнах Азії (лідером є AirAsia (Малайзія)), Австралії та Океанії (Virgin Blue). У середині 2000-х рр. були створені лоу-кост авіакомпанії в Саудівській Аравії, Мексиці та Східній Європі [1].

У той час, коли термін *лоу-кост* часто застосовують до будь-яких авіакомпаній з обмеженим набором послуг і низькими цінами на квитки, авіакомпанії лоу-кост не слід плутати із звичайними регіональними авіакомпаніями без сервісу, які працюють на коротких (переважно внутрішніх) рейсах, або з авіакомпаніями з повним сервісом, які обмежують набір послуг з певними маркетинговими і комерційними цілями. Авіакомпанії лоу-кост являють собою суттєву загрозу для традиційних авіаперевізників з повним циклом послуг. Багато крупних авіакомпаній почали створювати своїх власних бюджетних «доньок», однак дуже скоро вони почали шкодити основному бізнесу (винятками можна вважати Germanwings, яка входить до складу Lufthansa, та Jetstar Airways, яка є частиною Qantas Group Airline (Австралія)). На популярних туристичних напрямках авіакомпанії лоу-кост є серйозними конкурентами чартерних авіакомпаній.

Специфіка моделі ведення бізнесу авіакомпаній лоу-кост полягає в наступному (хоча не кожна лоу-кост авіакомпанія використовує весь набір вищенаведених заходів):

1. <u>Уникнення витрат на необов'язкові елементи розкоші та зменшення ролі особливих сервісів:</u>

а) скорочення набору послуг, які надаються пасажирам на борту літака;

б) виключення з набору послуг, які в інших авіакомпаніях є стандартними (наприклад, пропозиція пасажирам прохолоджувальних напоїв і харчування, перевезення багажу, перевезення інвалідного візка тощо) та переведення таких послуг в розряд платних;

в) отримання додаткового доходу від продажу додаткових послуг на борту літака і товарів;

г) підвищення віку дітей, починаючи з якого дитина може літати самостійно, що знижує витрати на цю категорію пасажирів;

д) використання більш дешевих і менш заповнених другорядних аеропортів;

е) відправлення рано вранці або пізно ввечері з метою уникнення можливих витрат через завантаженість повітряного простору, а також з метою економії за рахунок більш низьких аеропортових зборів;

є) відсутність місць в посадкових талонах (заохочення пасажирів скоріше піднятися на борт і зайняти місця) – за вибір конкретного місця необхідно доплатити;

ж) один пасажирський клас;

з) відсутність автоматичного переміщення багажу;

і) ручна поклажа може перевірятися на відповідність нормам щодо ваги і розміру, і обкладатися високими штрафами у випадку перебільшення.

2. Використання меншої кількості персоналу:

а) персонал виконує декілька функцій, наприклад, стюарди, крім прямих обов'язків, також реєструють пасажирів на рейс і займаються прибиранням салону (з метою економії фонду оплати праці без урізання зарплат).

3. Прямий продаж квитків:

а) робиться акцент на прямому продажу квитків, особливо через Інтернет (з метою уникнення оплати комісійних агентам та системам бронювання, а також витрат на утримання авіакас).

4. Прості тарифи та прості маршрути:

а) проста схема оплати авіаперевезення, використання одного бланка для проїзду в обидва боки, відмова від паперових квитків та перехід на електронні квитки;

б) прості тарифи без яких-небудь обмежень (а, отже, не потрібні спеціально навчені касири, які допомагають розібратися в тарифах);

в) збільшення ціни квитка по мірі заповнення літака з метою заохочення раннього резервування;

г) прості маршрути - прямі рейси між аеропортами без проміжних посадок (з метою максимального використання літака і уникнення витрат, пов'язаних із запізненням транзитних пасажирів та переміщенням багажу,а також його втрат між рейсами);

д) рекламується тариф, а не кінцева ціна квитка - в рекламовану ціну квитка можуть не включатися збори аеропортів, податки, паливні надбавки тощо;

е) може заявлятися нульова вартість деяких маршрутів (до якої в реальності додається вартість «операційних витрат»: комісії банків за оплату кредитними картками, реєстрація пасажира і багажу, вартість бронювання місця та ін. – усі ці платежі можуть не повертатися, навіть у випадку відміни рейсу з вини авіакомпанії).

5. Ефективне використання парку літаків:

а) виконання протягом дня багатьох рейсів одним літаком (в результаті – швидкий оборот літаків у аеропортах);

б) один тип літака (що дозволяє скоротити витрати на підготовку персоналу і обслуговування техніки);

в) мінімальний набір додаткового обладнання в літаку, відсутність розважальних відеопанелей, систем цифрового зв'язку пілотів із землею, автогальмування і т.п., що робить вартість машини нижчою і зменшує її вагу, а значить і витрати палива;

г) агресивні програми хеджування вартості палива;

д) використання літаків з мінімально допустимою відстанню між рядами крісел (29 дюймів), відмова від відкидних крісел і підголівників [2].

Багато з перерахованих вище методів роботи бюджетних авіакомпаній може стати неприємним сюрпризом для пасажира.

Сьогодні, з появою нових і розвитком існуючих авіакомпаній, під впливом конкуренції ця бізнес-модель отримала декілька модифікацій, які можна звести до таких типів бюджетних авіакомпаній:

- Класичний лоу-кост – це класична бізнес-модель авіакомпанії лоу-кост, яка передбачає концентрацію зусиль на скороченні витрат усіма можливими засобами (до них часто застосовується термін «no frills» – без надмірностей). Такі авіакомпанії пропонують найнижчі ціни на авіаперевезення. Прикладом авіакомпаній, які використовують класичну модель є Southwest (США), Ryanair (Ірландія), AirAsia (Малайзія), Sky Express (РФ).
- Лоу-кост з надмірностями (до них можна застосувати термін «less frills» – менше сервісу) – такі авіакомпанії можуть пропонувати транзитні перельоти, безкоштовні напої і харчування на борту, можуть літати в крупні аеропорти з метою залучення більш вибагливої і грошовитої категорії клієнтів. Прикладами таких авіакомпаній можуть бути Frontier Airlines (США), EasyJet (ВБ), Air Berlin (Німеччина).
- Супер лоу-кост – такі авіакомпанії при мінімумі сервісу пропонують пасажирам високий рівень комфорту в польоті (навіть вищий, ніж у традиційних перевізників). Приклади: WestJet Airlines (Канада), JetBlue Airways (США).
- Бізнес лоу-кост – пропонують дешеві перельоти в салоні бізнес-класу, як правило на дальні відстані (Європа-США, Європа-Азія, Азія-США). Такі авіакомпанії (MaxJet, Silverjet, Oasis Hong Kong) з'явились в середині 2000-х рр. З метою залучення бізнес-пасажирів вони намагалися конкурувати з крупними національними авіакомпаніями, пропонуючи багатогодинний переліт бізнес-класом на 30-50% дешевше (авіакомпанії Eos Airlines, Maxjet Airways та Silverjet). Не витримавши конкуренції, вони припинили свою діяльність. Прикладом авіакомпанії такого типу може бути чи не єдина L'Avion (Франція), яка ще продовжує діяльність у цьому сегменті.
- Дальньомагістральний лоу-кост – такі авіакомпанії зосереджують свою діяльність на популярних міжконтинентальних маршрутах, пропонуючи низькі тарифи, мінімум безкоштовного сервісу, літаки одного типу. В основному це авіакомпанії Австралії та країн Південно-Східної Азії, такі як Jetstar Airways (Австралія), AirAsia X (Малайзія) та Oasis Hong Kong Airlines [3].

За даними журналу «Airline Business» (травень, 2012 р.) ТОП-10 бюджетних авіакомпаній виглядає так (табл. 1) [4]:

Щодо географії перевезень, то більшість бюджетних авіакомпаній зосереджують свою діяльність на внутрішніх перевезеннях в країні базування, перевезеннях в сусідні країни, перевезеннях в межах континенту або на перевезеннях на найбільш популярних напрямках.

Таблиця 1.

ТОП-10 бюджетних авіакомпаній виглядає так [4]

№ п/п	Авіакомпанія	Країна	Кількість пасажирів (млн.)	Пасажирооборот, млн. пас./км	Кількість літаків
1.	Southwest Airlines	США	135.3	167 154	698
2.	Ryanair	Ірландія	76.0		293
3.	EasyJet	ВБ	54.5	61 347	204
4.	Gol	Бразилія	36.2	33 266	101
5.	Air Berlin	Німеччина	35.3	52 140	124
6.	JetBlue Airways	США	26.4	49 403	172
7.	Lion Airlines	Індонезія	25.9		75
8.	AirAsia	Малайзія	18.0	21 307	57
9.	WestJet Airlines	Канада	16.0	27 183	98
10.	Norwegian	Норвегія	15.7		

У Європі розвитку авіакомпаній-дискаунтерів сприяє ряд факторів: дерегуляція повітряного простору, невеликі відстані і велика кількість аеропортів. Серед Європейських бюджетних авіакомпаній слід відзначити: Ryanair (Ірландія) – найбільшу бюджетну авіакомпанію Європи, яка здійснює рейси по всій Європі, Feel Air (Норвегія) – здійснює дальномагістральні рейси з Осло і Стокгольма, Wizz Air (Угорщина) - найбільшу бюджетну авіакомпанію Східної Європи, TUIfly (Німеччина) – здійснює свої рейси з Німеччини за курортними напрямками, Pegasus Airlines (Туреччина) – з Європи на курорти Туреччини.

Найстаршою та найкрупнішою в світі лоу-кост авіакомпанією вважається Southwest Airlines (США). Вона також є чемпіоном світу з надійності польотів – за понад 40 років роботи і 18 млн. рейсів не було жодної авіакатастрофи. Найбільшою лоу-кост авіакомпанією Південної Америки є GOL (Бразилія) – входить до п’ятірки лідерів, найбільшою бюджетною авіакомпанією Мексики є Mexicana Click, рейси із США в країни Центральної Америки обслуговує Sun Country Airlines (США), рейси на Сході США – AirTran Airways та JetBlue Airways (США), рейси між Канадою і США – WestJet Airlines (Канада), рейси всередині Колумбії – EasyFly (Колумбія), рейси між найбільшими містами Бразилії – Azul (Бразилія), рейси між найбільшими містами Мексики – Interjet (Мексика), рейси всередині Мексики та з Мексики в США – VivaAerobus (Мексика).

Цивільна авіація Азії демонструє найбільш динамічні темпи розвитку і найнижчі ціни на авіаперевезення в світі. Звичайно досить часто зниження ціни призводить до зниження якості, але серед азійських лоу-

кост авіакомпаній є і загальновизнані світові лідери, такі як AirAsia (Малайзія) та Lion Airlines (Індонезія). Найбільшою бюджетною авіакомпанією Близького Сходу є Air Arabia (ОАЕ), яка здійснює свої рейси із Шарджи. На дальньомагістральних авіарейсах з Куала-Лумпура зосередила свою діяльність AirAsia X (Малайзія), рейси всередині Китаю обслуговують China United Airlines, Juneyao Airlines, Lucky Air та Spring Airlines, рейси з Макао в країни Азії – Viva Macau (Китай). Бюджетні авіакомпанії Air India Express та Indigo Airlines пов'язують Індію із сусідніми країнами, а GoAir, JetLite (колишня Air Sahara), Kingfisher Red (колишня Air Deccan) та SpiceJet забезпечують авіаперевезення всередині країни. В Японії компанія Air Do здійснює рейси з Токіо на острів Хоккайдо, Skynet Asia Airlines – забезпечує перевезення з Японії в країни Азії, Air Next, JAL Express та Skymark Airlines є внутрішніми бюджетними авіалініями країни. Внутрішні рейси у своїх країнах базування також здійснюють лоу-кост авіакомпанії AirBlue (Пакистан), Citilink, Lion Airlines (сьоме місце в рейтингу бюджетних авіакомпаній світу за 2011 рік), Mandala Airlines та Indonesia Air Asia (Індонезія), Firefly (Малайзія), Jetstar Pacific – колишня Pacific Airlines (В'єтнам), Nok Air (Таїланд), Sama (Саудівська Аравія). Пов'язують країни базування із сусідніми країнами авіакомпанії Cebu Pacific Air (Філіппіни), Jazeera Airways (Кувейт), Jetstar Asia, Tiger Airways та Valuair (Сінгапур), NAS Air (Саудівська Аравія), Menajet (Ліван), Thai AirAsia (Таїланд), Jin Air (Південна Корея), AirAsia (Малайзія).

Одними з найбезпечніших у світі є авіакомпанії-дискаунтери Австралії. Через малонаселеність континенту та нерозвиненість мережі авіамаршрутів тут досить незначна кількість авіакомпаній. В Австралії внутрішні рейси та рейси в країни Азії забезпечують бюджетні авіакомпанії Australian Airlines та Jetstar Airways (Австралія), авіарейси в Новій Зеландії та в країни Океанії – Pacific Blue (Нова Зеландія). Найкрупнішою лоу-кост авіакомпанією є Virgin Blue (Австралія), яка здійснює рейси по всьому континенту.

Африка поки що залишається найбільш відсталим регіоном світу в галузі цивільної авіації (винятком є ПАР та країни північного узбережжя Африки з великою кількістю курортних міст), однак при досить низькій щільності авіатрафіку, тут дуже велика кількість авіакатастроф. Найбільшою бюджетною авіакомпанією Африки є Kulula.com, яка зосередила свою діяльність на півдні континенту. Авіаперевезення всередині ПАР здійснюють компанії Time Airline та Mango (ПАР). Пов'язує Марокко з країнами Європи компанія Jet4you, а з європейськими та азіатськими країнами Atlas Blue (Марокко).

Що стосується України, то в 2008 р. розпочала виконувати польоти перша бюджетна авіакомпанія Wizz Air Ukraine, яка є українським підрозділом найбільшої лоу-кост авіакомпанії Східної Європи Wizz Air (Угорщина). Вона виконує міжнародні рейси з України в Лондон (аеропорт Лутон, 55 км від Лондона), Гамбург (аеропорт Любек, 80 км від Гамбурга),

Дортмунд, Кельн, Мюнхен (аеропорт Меммінген, 116 км від Мюнхена), Валенсію, Барселону, Катовіце, Анталію, Венецію (аеропорт Тревізо, 36 км від Венеції). Авіакомпанія Air Arabia – з Києва, Харкова, Донецька і Одеси в Шарджу, Flydubai – з Києва та Донецька в Дубай, турецька авіакомпанія Pegasus Airlines здійснює рейси з Харкова в Стамбул. З початку червня 2012р. авіакомпанія Norvegian Air Shuttle здійснює авіаперевезення з Києва в Осло. Авіакомпанія Onur Air (Туреччина) виконує регулярні рейси з Одеси в Стамбул.

Щодо парку літаків, то авіакомпанії-дискаунтери використовують як серії літаків Airbus (A320, A330, A340) і Boeing (717, 737, 747, 767), так і літаки менш відомих виробників типу ATR (42, 72), Bombardier (CRJ100, CRJ200, CRJ700, CRJ900, Dash 8 Q300, Dash 8 Q400) та Embraer (E-170, E-175, E-190, E-195). Все залежить від історії розвитку авіакомпанії: деякі від початку були звичайними авіакомпаніями і потім перейшли на модель лоу-кост, деякі, від початку будучи бюджетними, вирішили розвивати або дальньомагістральні або регіональні напрямки перевезень.

Як і будь-який інший бізнес, авіакомпанії-дискаунтери можуть зазнавати банкрутства. Щороку декілька лоу-кост авіакомпаній з різних причин припиняють свою діяльність (SkyEurope (Словаччина), Adam Air (Індонезія), Aero Asia International (Пакистан), Zoom Airline (ВБ-Канада), Wind Jet (Італія), яка влітку 2012р. припинила всі польоти і з початку грудня відновить діяльність під новою назвою Aero linee siciliane (Сицилійські авіалінії)) [5].

Отже, бюджетні авіакомпанії (або авіакомпанії лоу-кост) - це авіакомпанії, які пропонують низькі ціни на переліт в обмін на відмову від більшості традиційних пасажирських послуг.

Використані джерела:
1. Бюджетная авиакомпания // [Електронний ресурс]. – Доступний з http://ru.wikipedia.org
2. 10 вещей, которые необходимо знать об авиалиниях-дискаунтерах// [Електронний ресурс]. – Доступний з http://www.lowcosts.ru/airlines-info/articles/14112010.shtml
3. Low Cost - теперь каждый может летать! // [Електронний ресурс]. – Доступний з http://www.flylowcost.ru/.
4. TOP airlines http://pro.flightglobal.com/pages/profiles/airlines.aspx
5. Банкротство авиакомпании WindJet // [Електронний ресурс]. – Доступний з http://ria.ru/trend/Wind_Jet_bankruptcy_13082012/.

УДК 911.3

НИЧ Т.В.

ГЕОГРАФІЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ

Розкриті особливості формування інтелектуального потенціалу регіону та його структурні риси. Проаналізовано формування та розвиток інтелектуального потенціалу, його компонентів залежно від рівня соціально-економічного розвитку регіону.

Ключові слова: інтелектуальний потенціал, інтелектуальні ресурси, інноваційний потенціал.

Раскрыты особенности формирования интеллектуального потенциала региона и его структурные черты. Проанализировано формирование и развитие интеллектуального потенциала, его компонентов в зависимости от уровня социально-экономического развития региона.

Ключевые слова: интеллектуальный потенциал, интеллектуальные ресурсы, инновационный потенциал.

The peculiarities of formation of the intellectual potential of the region and its structural features. Analyzed the formation and development of intellectual potential, its components depending on the level of socio-economic development of the region.

Key words: intellectual capacity, intellectual resources, innovative potential.

Постановка проблеми. Сучасний рівень розвитку суспільної географії характеризується появою нових напрямків наукових досліджень. Особливе місце в нинішню епоху науково-технічного прогресу посідає географія інтелектуального потенціалу. Ефективне використання інтелектуального потенціалу регіонів є важливим напрямком соціально-економічного розвитку країни, посилення її конкурентоспроможності на міжнародному рівні. Регіональні особливості наявного інтелектуального потенціалу формуються під впливом економічних, демографічних, інституціональних, екологічних та природних чинників. В умовах ринкової трансформації економіки України особливої уваги набуває суспільно-географічне дослідження інтелектуального потенціалу регіонів, яке повинно розкрити природу різноманітності територіальних поєднань і просторову неоднорідність інтелектуальних ресурсів.

Аналіз досліджень і публікацій за проблемою. Проблемам формування інтелектуального потенціалу присвячені праці зарубіжних (Д. Бел, Е. Брукінг, П. Друкер, Л. Едвінсон, М. Мелоун, Т. Стюарт та ін.) та вітчизняних (П. Бабенко, Л.Безчасний, О.Бутнік-Сіверський, О. Грішнова, В. Куценко, А. Чухно, І. Мойсеєнко, В. Прошак, М. Демчишин, В. Геєць, С. Вовканич, А. Колот та ін.) вчених. В той же час недостатньо вивчені суспільно-географічні особливості формування та використання інтелектуального потенціалу регіону.

Мета статті. Метою статті є розкриття суспільно-географічної сутності інтелектуального потенціалу регіону як важливої складової суспільно-географічного комплексу.

Виклад основного матеріалу. В сучасній науковій літературі широко вживаються наступні терміни: «інтелектуальний капітал», «інтелектуальні ресурси», «людський капітал», «творчий потенціал», «професійно-кваліфікаційний потенціал», «освітній потенціал», «інноваційний потенціал», «інтелектуальний потенціал», які часто тлумачаться як синонімічні поняття. Проаналізуємо підходи до трактувань цих понять.

Поняття «інтелектуальні ресурси» Л. Диба трактує як «сукупність людей, які мають необхідну професійну підготовку, необхідні знання і вміння та сукупність результатів їх інтелектуальної праці у вигляді

програмних, технічних, технологічних, організаційно-структурних засобів, інформації і налагоджених комунікаційних зв'язків, які можуть бути використані як джерела доходів» [1]. Індикаторами для їх відображення є людські, організаційні та споживчі ресурси.

Т. Кір'ян ідентифікує людський капітал як «соціально-економічну категорію, похідну від категорії робоча сила, трудові ресурси, трудовий потенціал, людський фактор. Людський капітал загалом можна представити як сукупність належних працівнику здібностей, які природно одержані (здоров'я, творчі схильності тощо), самостійно накопичені (а також придбані життєвим досвідом) та розвинуті ними унаслідок інвестування в освіту, професіональну підготовку та оздоровлення. Обов'язковою умовою використання людського капіталу є практична реалізація працівником своєї здатності до праці в суспільно-корисній діяльності, завдяки ефективній зайнятості, що забезпечує отримання додаткової вартості капіталовкладень в нього і знаходить своє висловлення у підвищенні доходів і соціального статусу працівника, зростання прибутку роботодавця та національного доходу країни» [2].

Творчий потенціал – це сукупність здібностей працівників організації до постанови і рішення нових творчих задач, створенню чогось якісно нового, що відрізняється неповторністю і унікальністю, а також до створення умов на підприємстві для прояву цих творчих здібностей.

Професійно-кваліфікаційний потенціал – це сукупність здібностей, професійних навиків працівників організації, необхідних для виконання ними своїх професійних обов'язків, і створення умов на підприємстві для вдосконалення і розвитку навичок і умінь персоналу (3Фролов о.о. в списку 72).

Для регіону основними складовими елементами освітнього потенціалу є сукупність характеристик потенціалу системи освіти (наявні навчальні заклади, загальна середня, вища освіта) у регіоні; наявні учні, студенти навчальних закладів у регіоні; наявні працівники сфери освіти у регіоні; стан фінансування освітньої сфери у регіоні та матеріально-технічне забезпечення навчальних закладів та освітнього потенціалу населення (набуті і засвоєні знання, навички, вміння трудових ресурсів регіону).

Під поняттям інноваційний потенціал розуміють сукупність науково-технологічних, фінансово-економічних, виробничих, соціальних та культурно-освітніх можливостей країни (галузі, регіону, підприємства тощо), необхідних для забезпечення інноваційного розвитку економіки. Його складниками є: організаційно-управлінська система, інтелектуальний складник (виробнича і науково-технічна база, кадровий складник працівників), ринкова активність, психологічна гнучкість до нововведень [4].

Інтелектуальний капітал – це знання, які можуть бути перетворені в прибуток та оцінені. Таке широке визначення охоплює будь-які технологічні, управлінські та ринкові новини, які можуть бути інновацією,

тобто приносити додатковий прибуток. В його структурі виділяють інтелектуальний людський капітал і інтелектуальна власність [5].

Слід відзначити наявність широкого та вузького розуміння інтелектуального потенціалу. Прихильники вузького тлумачення зводять його до сукупності розумових здібностей людини (спільноти), до розумової діяльності із засвоєння, усвідомлення інформації та її систематизації, перетворення на знання . Неважко помітити, що основним змістом такого підходу є звуження інтелектуального потенціалу до потенціалу освітнього.

Окремі економісти не дотримуються вимог логіки, тобто вживаючи категорію «інтелектуальний потенціал», мають на увазі не сукупність здібностей і творчих обдарувань індивідів, їх освітньо0кваліфікаційний, науковий і культурний рівень, а тільки духовно-освітній стан нації, що забезпечує спроможність народу вирішувати актуальні суспільно-економічні завдання, створювати необхідні умови для розвитку молодого покоління на базі найвищих духовних цінностей нації [6, 88].

Існує три підходи до розгляду суті інтелектуального потенціалу. Представники *ресурсного* підходу (Б.Данилишин, В.Куценко, О.Грішнова, І.Каленюк, О.Бутнік-Сіверський, А.Красовська, А.Гадзало, В.Зінов трактують інтелектуальний потенціал як сукупність інтелектуальних ресурсів: знання, здібності населення, система освіти, комп'ютерне забезпечення, система зв'язку, бази даних (бібліотеки та електронні системи), системи науки та інтелектуальну власність.

У рамках *функціонального* підходу досліджують дану категорію такі науковці, як Ю.Канигін, К.Матусевич, С.Вовканич, Є.Панченко, В.Орищенко, М.Долішній, О.Яновський. Сутність інтелектуального потенціалу згідно даного підходу полягає у здатності економічних суб'єктів виконувати певні дії з метою відтворення їх інтелектуальних ресурсів.

Представники *цільового* підходу (С. Мочерний, В. Прошак, О. Довгань, І.Мойсеєнко, М. Демчишин, О. Кендюхов, М. Гуревичов, О.Стефанишин, Н. Городянська, В. Гунько, В. Мурашко) при визначенні інтелектуального потенціалу акцентують увагу на здатності сукупності інтелектуальних ресурсів досягати поставлених цілей [7, с.222].

Таким чином, можемо сказати, що інтелектуальний потенціал – це не просто сукупність здібностей, творчих обдарувань, знань, кваліфікації, інтелекту, що належить людині, а:

- здобутий запас знань, який доцільно ефективно використовувати в тій чи іншій сфері суспільно-корисної діяльності, що веде до зростання продуктивності праці й економічного зростання;
- раціональне використання інтелекту, що призводить до зростання ВВП, національного доходу, заробітку певного працівника;
- збільшенню доходів сприяє активізація інтелектуальної трудової діяльності, яка й служить основою мотивації інвестування у розвиток суспільного інтелекту.

Формування, наявність та ефективне використання інтелектуальних ресурсів в певному регіоні формує інтелектуальний потенціал регіону як цілісне інтелектуальне утворення мезорівня. Інтелектуальний потенціал регіону – це узагальнений показник, який комплексно характеризується його структурними елементами – фізичним, освітнім, науково-інноваційним, інформаційно-комунікаційним та соціально-культурним потенціалом, що обумовлені особливостями та факторами розвитку окремого регіону (8).

Суть та складові компоненти інтелектуального потенціалу неоднозначно трактуються в літературі. В структурі інтелектуального потенціалу В.Прошак виокремлює уречевлені (інформаційні та комунікаційні технології – комп»ютерні апаратні засоби, засоби передачі даних, програмні продукти, системне програмне забезпечення, інструментальне програмне забезпечення, прикладне програмне забезпечення; об»єкти інтелектуальної власності – літературні, художні та наукові твори, виконавча діяльність артистів, звукозапис, наукові відкриття, промислові зразки, товарні знаки, фірмові найменування, комерційні позначення) та не уречевлені форми (освіта – позашкільна, дошкільна, загальна середня, професійно-технічна, вища, післядипломна; наука – академічна, вузівська, галузева) (8, с.8). Л. Диба інтелектуальний потенціал розглядає як можливості, створені інтелектуальними ресурсами (людський капітал, штучний інтелект, інтелектуальні продукти) (1). В. Куценко розглядає категорію «інтелектуальний потенціал» як таку, що охоплює: рівень освіти населення, відсоток студентства від загальної кількості населення, частку витрат на освіту й науку у ВВП, питому вагу залучених до наукового обслуговування у загальній чисельності населення тощо (9). М. Паламарчук і О. Паламарчук вказували, що нині інтелектуальний потенціал визначають не тільки спеціалісти із середньою та вищою освітою, а й робітники, селяни, праця яких має творчий характер, потребує відповідних знань і досить високого рівня освіченості. Інтелектуальний потенціал України, на їх думку, має такі види: виробничий (інженерно-технічні працівники, спеціалісти народного господарства), гуманітарний (працівники вищої та середньої кваліфікації загальноосвітніх шкіл, закладів культури, мистецтва, охорони здоров’я, фізкультури та спорту), науковий (науковці, висококваліфіковані кадри вищої школи), адміністративний (працівники апарату управління, юридичних служб, банківсько-фінансової системи тощо), військовий (інтелігенція силових органів). Кожен із названих видів має певні різновиди інтелектуальних потенціалів (10).

Ми вважаємо, що компонентами інтелектуального потенціалу регіону є: освітній потенціал (позашкільна, дошкільна, загальна середня, професійно-технічна, вища, післядипломна); науковий потенціал (академічна, вузівська, галузева, заводська наука); комп’ютерне забезпечення та система зв’язку; інтелектуальна власність.

Науковий потенціал об'єднує фундаментальні та прикладні наукові дослідження, науково-технічні розробки та науково-технічні послуги. Основними його ладовими є: структура наукової діяльності країни, регіону; кадрове забезпечення наукової діяльності; рівень матеріально-технічної забезпеченості наукової діяльності; результативність науково-дослідної діяльності. В ньому виділяються академічний, галузевий, вузівський та заводський сектори, а також інші організації, які об»єднують наукові підрозділи і групи музеїв, архівів, бібліотек і книжкових палат, метеослужби, геолого-розвідувальні партії та ін.

До освітнього комплексу належать підсистеми дошкільної, загальної середньої, професійно-технічної, вищої та післядипломної освіти.

Комп'ютерне забезпечення та система зв»язку – це комп»ютерні апаратні засоби, засоби передачі даних, системне програмне забезпечення, інструментальне програмне та приладне забезпечення.

Об'єктами інтелектуальної власності є: літературні, художні та наукові твори; виконавча діяльність артистів, звукозапис; наукові відкриття; промислові зразки; фірмові найменування та комерційні позначення.

Формування та розвиток інтелектуального потенціалу, його компонентів залежить від рівня соціально-економічного розвитку регіону. Територіальна його організація відображає територіальні форми існування його складових в їх взаємозв»язку.

Використані джерела:

1.Диба Л.М. Сутність понять інтелектуальний потенціал та інтелектуальний капітал як економічних категорій//Електронний ресурс//www.google.com.ua.

2.Кір'ян Т.М. Мотивація людського капіталу до продуктивної праці. – К.: НДІ праці і зайнятості населення, 2008.

3.Фролов О.О. Інтелектуальний потенціал та його оцінка на підприємстві. Електронний ресурс//www.rusnauka.com.ua.

4.Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» від 16.01.2003 року №433-IV.

5.Сіверський О.Б. Інтелектуальний капітал. (Теоретичний аспект). / [Електронний ресурс] http:www.spdo.kiev.ua/files/articles/ butniksiverskiy_intelektual_capital_theoretical_aspect.doc

6.Вовканич С. Копистянська Х., Бідак В. Теорії еліт та інтелектуального потенціалу у системі роздержавлення. – Львів: Інститут регіональних досліджень НАН України, 1996.

7.Махомет Ю.В. Сутнісна характеристика та структура інтелектуального капітаул підприємства. // Економічний простір: Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ: ПДАБА. – 2009. - №25.

8.Прошак В.В. Інтелектуальний потенціал України в умовах ринкової трансформації економіки. Автореф. дис. канд. економ. наук, Львів, 2002.

9 .Данилишин Б., Куценко В. Відтворення інтелектуального потенціалу у контексті розвитку знаннєвої економіки // Вісник НАН України, 2004, №7.

10 Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії: посібник для викладачів економічних і географічних факультетів вузів, наукових працівників, аспірантів. – К. Знання, 1998.

УДК 911. 2 (477. 4)

Ситник О.І.

ЗАВАЛЛЯ ЯК ТИПОВИЙ ПУНКТ СТАРОПРОМИСЛОВИХ РАЙОНІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ: ФУНКЦІОНУВАННЯ, ПРОБЛЕМИ, ШЛЯХИ ОПТИМІЗАЦІЇ

В статті розглядаються особливості формування і розвитку Заваллівського промислового пункту Кіровоградської області, якому притаманні риси старопромислових районів. Значна увага приділена питанню експлуатації Заваллівського графітового родовища, суб'єктивним та об'єктивним чинникам сучасних умов розвитку смт Завалля та Заваллівського графітового комбінату, окреслені шляхи їх оптимізації.

Ключові слова: старопромисловий район, Заваллівський промисловий пункт, Заваллівський графітовий комбінат, антропогенні ландшафти, інвестиції, індустріальний туризм.

В статье рассматриваются особенности формирования и развития Завальевского промышленного пункта Кировоградской области, для которого характерны черты старопромышленных районов. Значительное внимание уделено вопросу эксплуатации Завальевского графитового месторождения, субъективным и объективным факторам современных условиях развития пгт Завалье и Завальевского графитового комбината, очерчены пути их оптимизации.

Ключевые слова: старопромышленный район, Завальевский промышленный пункт, Завальевский графитовый комбинат, антропогенные ландшафты, инвестиции, индустриальный туризм.

In article features the formation and development of industrial Zavallivsk item Kirovograd region, which has the features of old industrial areas. Much attention is paid to the issue operation Zavallivsk graphite deposit, subjective and objective factors present conditions of urban rubble and Zavallivsk Graphite Mill, outlined ways to optimize them.

Key words: old industrial area, industrial Zavallivsk item Zavallivsk Graphite Mill, anthropogenic landscapes, investment, industrial tourism.

У структурі антропогенних – селитебні й промислові ландшафти мають особливе значення та відіграють провідну роль у їх розвитку. З появою промислових об'єктів у межах будь-якого регіону, континенту чи акваторії Світового океану, активно починає розвиватися процес антропогенізації натуральних та формування антропогенних ландшафтів. Більше того, створена система поселень і промислових регіонів (об'єктів) формує своєрідний каркас сучасних антропогенних ландшафтів Землі, а люди і техніка, що тут знаходяться – основне джерело їх подальшого формування та функціонування [3, с. 12].

Одним із типів проблемних районів, що виокремлюються під час реалізації регіональної політики в економічно розвинених країнах світу, є старопромислові райони (в європейських країнах – *old industrial regions*, або скорочено *OIRs*, у США – *old industrial areas – OIAs, old traditional regions*). Концентруючи значну (в масштабах відповідних країн) частку виробничих потужностей, інфраструктури та населення, а на певному етапі свого розвитку – й комплекс проблем економіко-соціально-екологічного

змісту, ці райони є надзвичайно цікавими з соціально-економічної й політичної точки зору. Останнім часом кількість таких районів збільшилася за рахунок країн з перехідною економікою, передусім таких, як: Чехія, Польща, Росія, Україна, що привернуло увагу та активізувало дискусії щодо наукового визначення цього типу проблемних районів, а також, щодо пошуку найбільш прийнятих шляхів розв'язання проблем їхнього розвитку [12, с. 17].

Актуальність проблеми старопромислових районів для України пояснюється їхнім доволі масштабним демографічним, виробничим та експортним потенціалом, який за сучасних умов реалізується далеко не в повному обсязі, негативними структурними змінами (сутність яких зводиться до посилення сировинної орієнтації цих територій), наявністю в них цілої низки проблем не лише виробничого, а й гуманітарного характеру. Проблема старопромислових районів є багатоаспектною, тому потребує ґрунтовних географічних досліджень. Певний науковий інтерес викликають окремі промислові пункти, що входять до складу старопромислових районів або існують відособлено, для яких характерні ті самі проблеми, і потребують подальшого їх розв'язання.

Мета дослідження – аналіз функціонування Заваллівського промислового пункту, в межах Гайворонсько-Заваллівського промислового вузла Кіровоградської області, виділення на його території особливостей старопромислових районів, визначення напрямів оптимізації.

Результати дослідження. У межах Центральної України розташована Кіровоградська область, яка має ряд особливостей, чим і привертає увагу багатьох дослідників. Західна частина Кіровоградської області відноситься до Середнього Побужжя, яке простягається від м. Хмільник Вінницької області до м. Первомайськ Миколаївської області. За показниками соціально-економічного розвитку в межах Кіровоградщини можна виділити окремі території, яким притаманні риси старопромислових районів.

Старопромисловий район – територія з високою концентрацією промислових підприємств, які виробляють більший обсяг промислової продукції, мають вищі темпи зростання інвестицій, заробітної плати порівняно з іншими територіями, але в той же час для них характерний високий ступінь зношеності основних фондів, низький рівень використання новітніх технологій і значний рівень забруднення навколишнього середовища.

Як зазначають науковці, методичні труднощі визначення старопромислових районів пов'язані із різними секторальними визначеннями та класифікаціями, доступністю даних, обумовлених різними періодами індустріалізації та подальшими за ними «піками» в індустріалізації різних країн, деякими іншими чинниками.

Серед типових рис старопромислових районів виділяють такі [12, с.19]:

- високий рівень господарського освоєння цих територій, який проявляється в просторовій локалізації чималої кількості економічних об'єктів та суб'єктів, що створює відчуття «перенаселеності» території. При чому більшість цих об'єктів – промислові, і такі, що обслуговують промисловість;
- концентрація промисловості, що склалася саме в попередні історичні часи. Мова йде про так звані «зрілі», «традиційні», морально застарілі галузі, розвиток яких у свій час визначав успіх індустріалізації у країні. Ця генетична особливість відображена в назві поняття «старопромислові райони»;
- спеціалізація на виробництві продукції, що використовується в інших секторах економіки (вугілля, та руди для металургії, електроенергетики та ін.) або масового споживання (текстиль, автомобілі). Усе це продукція, зазвичай, низького рівня наукоємності;
- домінування великих капіталоємних підприємств (індустріальних гігантів). Попит на їх продукцію стабільний, вони концентрують велику кількість як основного капіталу, так і робочої сили;
- переважання використання застарілих технологій та засобів виробництва. Першої ознакою такої застарілості є зниження конкурентоздатності продукції, що виробляється;
- низька сприйнятливість до інновацій, що зумовлюється традиційністю та високою фондоємністю галузей та виробництв;
- специфічні особливості внутрішньої територіальної структури, пов'язані, у свою чергу, з формами організації виробництв.

Крім зазначених характеристик старопромисловим районам притаманні певні соціально-економічні риси:

- трудові ресурси зосереджені в основних галузях промисловості, має місце нерівність у використані праці чоловіків і жінок;
- низька професійна мобільність населення;
- місцеві традиції підприємництва недостатньо сформовані, не вистачає нових підприємців-початківців;
- склад населення, у результаті попередніх хвиль міграції, є етнічно мішаним, на цьому підґрунті проявляються окремі випадки расової напруженості.

Аспекти дослідження старопромислових районів та проблеми їхнього розвитку активно обговорюються та практично реалізуються зусиллями таких науковців, як: Г.І. Денисик [3], І.Г. Мельник [12], А.Ю. Килимчук [9], В.С. Пацюк [14], І.В. Гукалова [2], Т.С. Лазарева [11], Ф.Д. Заставний [8] та ін.

За критерієм спеціалізації виділяють старопромислові райони переважно «сировинного типу», у яких досить вагомою є частка виробленої сировини та напівфабрикатів; та райони, що спеціалізуються переважно на традиційних галузях обробної промисловості.

В Україні старопромислові райони мають специфічну, значною мірою радянську історію. Усвідомлення необхідності їх реструктуризації прийшло разом із геополітичними змінами, переходом до ринкових механізмів господарювання, коли було втрачено на постсоціалістичному просторі ринки сировини та збуту продукції, а державна підтримка різко скоротилася.

Занепад старопромислових районів супроводжується загостренням соціальних проблем, серед яких: безробіття, бідність, соціальне відчуження, погіршення умов життя, поширення соціальних хвороб, реакцією на які стає міграційний відтік населення.

Як засвідчують дослідники, успішність реконструкції старопромислових районів визначається географічними особливостями територій, зокрема такими як: підприємницька поведінка населення, доступність капіталу, рівень кваліфікації та мобільність робочої сили, умови навколишнього середовища, можливість органів влади підтримувати реструктуризаційні процеси, геополітична ситуація тощо. Виходячи з цих особливостей, одні райони впадають в стан депресії, інші – більш-менш швидко адаптуються до нових умов ринкового середовища [12, с. 21].

Промислові райони потребують найбільших затрат коштів і часу для їх оптимізації, розробки і реалізації заходів з раціонального природокористування та врешті-решт й охорони. Повернути геокомпоненти й ландшафтні комплекси старопромислових районів до попереднього, натурального стану неможливо, а це означає, що в них є лише два шляхи розвитку: без втручання людини поступове перетворення в промислову пустелю, хоча в майбутньому така пустеля може стати й унікальним ландшафтним парком, та інший – розбудова в межах старопромислового району культурного ландшафту з оригінальними пам’ятками індустріальної культури відповідної епохи, розвитком індустріального туризму, тобто поступового переходу району із рангу старопромислового в ранг селитебно-рекреаційного, заповідного тощо. У цьому випадку суттєве значення матиме ландшафтне проектування. Одним із важливих законів ландшафтного проектування є закон необхідного різноманіття природно-господарських геосистем. Натуральний ландшафт завжди відповідає цій вимозі. У процесі його господарського освоєння частіше відбувається спрощення структури ландшафту, що зменшує його стійкість до антропогенного навантаження [3, с. 12].

У межах Кіровоградської області можна виділити території навколо Олександрії, Кіровограду, Завалля, Побужжя та інших, яким притаманні риси старопромислових районів і які потребують детальних сусільно-географічних досліджень для переходу до гармонійного інноваційного розвитку.

Досліджувана територія належить до міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України, яка багата на різноманітні природні ресурси, що призвело до інтенсивного їх використання [4, с. 76].

На цій території історично зародилися й існують потужні промислові центри, які мають велике значення для розвитку нашої країни.

Розташування території області в центрі Українського (кристалічного) щита зумовлює різноманітність мінеральних ресурсів та наявність значних родовищ рідкісних корисних копалин. З його кристалічною основою, пов'язана більшість родовищ металів, комплексні корінні родовища ільменіт-апатитових руд, родовища інших кольорових, шляхетних і рідкісних металів (урану (U), алюмінію (Al), купруму (Cu), молібдену (Mo), ніколу (Ni), берилію (Be), літію (Li), германію (Ge), ніобію (Nb), тантала (Ta), скандію (Sc), ауруму (Au), а також алмазів п'ьєзооптичної сировини, графіту, талькомагнезиту, нефелінових руд, великої кількості родовищ облицювальних і декоративних каменів та інших.

Господарська діяльність в Кіровоградській області характеризується значною інтенсивністю та різноманіттям. Завдяки потужному природно-ресурсному і виробничому потенціалу чималого розвитку набули галузі національного господарства, серед яких гірничовидобувна, сільськогосподарське виробництво, рекреація і туризм, тощо. Різні види природокористування спричинюють антропогене навантаження, що призводить до суттєвих змін у навколишньому середовищі регіону. Значну роль серед них відіграє гірничопромисловий комплекс.

На території Кіровоградської області розташовано 455 кар’єрів та копалень, загальною площею 4461 га, з них близько 350 кар’єрів місцевого значення. Окремі гірничі виробки (10 об’єктів), що не розробляються, приведені в еколого-безпечний стан на період консервації.

Серед гірничодобувних підприємств в області найбільше значення мають ВО «Олександріявугілля», «Семенівський озокеритовий завод», що працюють на сировині Дніпровського буровугільного басейну, Заваллівський графітовий та Побузький феронікелевий комбінат, Кіровоградський завод фільтруючого кизельгуру, Кіровоградський каоліновий кар’єр, Горіхівський та Капустянський кар’єри облицювального каменю, Артемівський залізорудний кар’єр, Інгульське та Смолинське рудоуправління по видобуванню уранової руди.

В Кіровоградській області експлуатується найбільше в Європі Заваллівське родовище графіту. Вміст графіту в каолінізованих гнейсах складає 6-14 %. Заваллівське родовище графіту знаходиться в південно-західній частині Українського (кристалічного) щита, із синкліналлю широтного простягання (5х2 км), в зоні розвитку Подільського ультраметаморфічного комплексу [10, с. 57].

Існують різні теорії утворення графіту поблизу смт. Завалля. Одні дослідники вважають, що графіт утворився в результаті глибокого метаморфозу первинних осадових порід, які складалися з органічних речовин, інші – пов’язують утворення графіту з кристалізацією первинного магматичного карбону (С). Науковці, які займаються вивченням графітових покладів, відносять Заваллівське родовище до метаморфічного

типу. Метаморфічні руди Заваллівського місцезнаходження зазнавали впливу інтенсивного вивітрювання. Основна маса карбону (С), сконцентрованого в Заваллівському графіті, утворилася за рахунок метаморфозу органічних речовин первинно-осадових порід докембрію [18, с. 93].

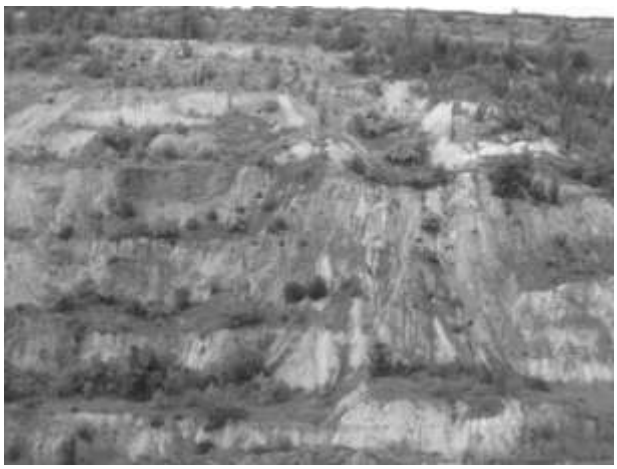

Рис. 1. Південно-Східна зона Заваллівського графітового кар'єру

Перше обстеження покладів графітовмісних порід в районі Побужжя було проведене у 1921-1924 рр. і через п'ять років розпочалося будівництво збагачувальної фабрики, яка почала працювати у листопаді 1934 р. з проектною потужністю 4,5 тис. т графіту на рік, а з 1937 р. вступила в дію шахта з видобутку графітової руди, прокладалися під'їздні шляхи, підземні комунікації [16, с. 36].

Площа Заваллівського графітового родовища становить близько 50 км² і включає в себе 5 зон: Південно-Східна (рис. 1), Хутір Андріївка, Правобережна, Південна смуга, Проміжна. Географічні координати об'єкту: 30° 00' сх. д., 48° 12' пн. ш. Понад 80 % розвіданих запасів графіту зосереджено в межах Південно-Східної, Проміжної зони та Хутора Андріївка. Добування графітової руди зосереджено в Південно-Східній зоні. Кар'єр має глибину 170 м, довжину до 2 км, поблизу нього знаходиться відвал пустих порід висотою 75 м. Родовище знаходиться в межах Заваллівської синклінальної складки субширотного простягання. Крила складки складенні метаморфічними породами гнейсового комплексу Кошаро-Олександріївської свити, ядро – карбонатними породами Заваллівської свити, які обрамлені гранітами-чарнокітами. Структура характеризується крутими ізоклінальними спаданнями складаючих її порід. Обидва крила складки спадають на північ: північне під кутами – 70-85º, південне – під кутами 80-90º. Одним із природних чинників, що ускладнює роботу кар'єру в Південно-Східній зоні є зсуви, які виникають на північному та східному бортах діючого кар'єра і їх напрямок перпендикулярний напрямку руху підземних вод. У зсувах

бере участь вся поверхня пухких порід, залягаючих під нижнім шаром балтських глин та верхня частина кори вивітрювання. Загальна довжина зони зсувів складає близько 1км [16, с. 37].

Інженерно-геологічні умови родовища визначаються умовами залягання пухких порід неогену, четвертинних відкладів, фізико-механічними властивостями їх літологічних складових, а також гідрологічними умовами.

З графітової руди в результаті збагачення її на фабриці отримують графітовий концентрат, що задовольняє всі умови ДОСТів і є високоякісною сировиною для всіх галузей промисловості, що використовують графіт.

Вдосконалення технологічних процесів збагачення графітової руди, поява нової техніки, перехід на кар'єрний видобуток дозволили за короткий термін збільшити проектну потужність більше ніж втричі та довести обсяг видобутку графіту до 29 тис. т на рік. У 1968 р. графіткомбінат був представлений на ВДНГ у Москві. У 70-і рр. XX ст. підприємство виробляло майже 80 % кристалічного графіту СРСР і перетворилося в центр науково-технічного прогресу галузі. Збільшення виробництва графіту супроводжувалось поліпшенням його якості. Одночасно з розвитком графіткомбінату відбувався розвиток села Завалля, якому у 1954 р. надали статус селища міського типу (смт). 70-80-і рр. XX ст. – період розквіту комбінату та смт. Завалля [6, с. 112].

Однак переломний момент у розвитку графіткомбінату та селища загалом настав у 90-і рр. XX ст. З розпадом Радянського Союзу різко знизився попит на заваллівський графіт, як на внутрішньому, так і на міжнародному ринках. Багато споживачів переорієнтувались на дешеву і нижчої якості китайську графітову руду, що відповідно призвело до зменшення випуску вітчизняної продукції, погіршення матеріально-технічної бази комбінату та призупинення соціально-економічного розвитку смт. Завалля. Але заваллівський графіт за своєю якістю не поступається графітам цейлонських і мадагаскарських родовищ, які вважаються найкращими у світі, і саме цей чинник вплинув на подальшу долю підприємства. Іноземні та вітчизняні інвестори надали кошти для відновлення роботи графіткомбінату, було змонтовано нове обладнання і збільшено випуск продукції. Графіт експортується в країни близького та далекого зарубіжжя. Розвіданих запасів графітової руди вистачить для роботи комбінату більш, ніж на 100 років.

Графіт родовища кристалічний. Розподіл його досить рівномірний, інколи зустрічаються прожилки та гніздоподібні утворення (до 5-10 см.), збагаченні графітом, і його частка складає від 2,01 до 14-16 %, в окремих пробах до 18,86 % [18, с. 49]. Розвідані запаси графіту в родовищі оцінюють у 6,5 млн. т., вміст графіту в руді складає близько 5-7 %. Заваллівський графіткомбінат випускає не лише графіт, а й супутні матеріали: щебінь, камінь, чарнокіти, глини, суглинки, граніт, гранат та інші, зокрема загальні запаси гранату (використовується для виготовлення

абразивів) в родовищі складає 3,4 млн. т., вміст гранату в гнейсах – 10% [7, с. 4].

До складу Заваллівського графітового комбінату входять: кар'єр, збагачувальна фабрика, цехи хімічного збагачення графіту, колоїдно-графітових препаратів і мастильно-охолоджуючих речовин, а також, транспортний, енергетичний, ремонтний цехи та допоміжні служби.

За 80 років від початку добування графіту, а потім і в результаті роботи комбінату здійснюється суттєвий вплив на ландшафтні комплекси: зазнає значних змін рельєф внаслідок гірничо-видобувних робіт (виникнення великих за розміром від'ємних форм рельєфу, здійснюється вивіз і насип пустої породи за межі родовища, що призвело до утворення териконів); відбувається перерозподіл підземного та наземного стоку внаслідок порушення водоносних горизонтів через велику глибину кар'єру; створення шламовідводів та шламопроводів; формування дорожніх ландшафтів; забруднення атмосферного повітря; значних змін зазнають рослинні і тваринні угруповання [16, с. 38].

Внаслідок збагачення руди кількість відходів на добу становить 2,5-3,0 тис. м³ пісків і 12,5-15,0 тис. м³ води, яка містить реагенти (зпінювач, керосин та рідке скло). Така маса відходів вимагає значних площ для створення відстійників і капіталовкладень на очищення води від флотореагентів. Хоча збагачувальна фабрика вже понад 40 років працює за системою зворотного водокористування та за технологіями збагачення графітової руди, які суттєво не впливають на забруднення навколишнього середовища, проте спостерігається помітний вплив на довкілля. Основним викидом в повітря робочої зони підприємства є графітовий пил. З метою зменшення забруднення атмосферного повітря підприємство обладнано 22 газоочищуючими та пиловловлюючими установками. Упродовж 2009 р. на ТОВ «Заваллівський графіт» (з 2011 р. – ПАТ) встановлені аспіраційні системи, що сприяло зменшенню викидів на 3,64-4,25 т/рік. З метою поліпшення мікрокліматичних умов підприємства, на дамбі хвостосховища збагачувальної фабрики висаджено 400 дерев, озеленення території становить 65 %.

Але виробництво переважно має сезонний характер (березень – листопад), що відповідно призводить до недостатнього фінансування і не дозволяє систематично проводити необхідні природоохоронні заходи: не здійснюється рекультивація земель, незавершене будівництво окремих об'єктів, викиди збагачувальної фабрики забруднюють атмосферне повітря, що загалом призводить не лише до зміни ландшафтних комплексів, але й до загострення соціальних проблем у селищі.

Селище Завалля, є типовою територією із рисами старопромислових районів, оскільки для нього характерні особливості депресивних регіонів, а саме: низький рівень використання новітніх технологій; зношеність основних фондів; високий рівень безробіття; низький ступінь інвестиційної активності; високий рівень забруднення навколишнього середовища та інші. Така ситуація в певній мірі вплинула на кількість

населення, яка станом на вересень 2011 р. склала 4902 особи, що на 521 особу менше, ніж у 2000 р. Зменшення населення відбувається внаслідок механічного переміщення та депопуляції. Зниження народжуваності в смт. Заваллі викликане соціально-економічними проблемами та еколого-медичними чинниками (забруднення повітря, води та рослинності в результаті роботи комбінату).

У зв'язку із зменшенням попиту на графітову продукцію та призупинення роботи комбінату в селищі спостерігається переорієнтація зайнятості населення, зростаючими темпами розвивається підприємництво.

Як зазначалось, смт. Завалля Кіровоградської області є однією із типових територій старопромислових районів України, тобто суспільно-географічною одиницею із відносно низьким рівнем технологічного розвитку промислового комплексу та надлишком виробничих потужностей, що представлені великими та середніми підприємствами із застарілим обладнанням.

Еволюція старопромислових районів свідчить, що в їх трансформації вирішальну роль відіграє система інвестування, яка, в одному випадку, може привести до інерційного сценарію розвитку, тобто «консервації» технологічної відсталості території, а у іншому – ефективному заміщенню чи, як мінімум, ефективній реструктуризації галузей «старої» індустрії.

Соціальні проблеми в старопромислових регіонах і в економіці перехідного періоду стали проявом протиріччя між інерційністю розміщення матеріальних елементів національного багатства (природних ресурсів, основних виробничих і невиробничих фондів) і зростаючою динамічністю соціально-економічних умов, життєзабезпечення населення. Гострота проблем підсилюється сьогоднішньою незбалансованістю ринкових перетворень в різних сферах. Водночас, необхідно зазначити, що саме старопромислові райони і досі лишаються опорними та високорозвиненими серед інших українських регіонів в плані економічних показників, накопиченого потенціалу і володіють неабиякою науково-дослідною і конструкторською базою [2, с. 15].

Їхня інвестиційна привабливість визначається дією системи чинників як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. До об'єктивних можна віднести соціально-економічні особливості інвестиційної привабливості [13, с. 54]. Також важливим є врахування суспільно-географічних особливостей самої досліджуваної території – економіко-географічного положення, природно-ресурсного потенціалу, геодемографічного потенціалу, галузевої та територіальної структури господарства. Суб'єктивні чинники безпосередньо пов'язані з характером дій місцевої влади спрямованих на створення сприятливого інвестиційного клімату для залучення іноземних інвестицій в економіку регіону. Головним завданням регіональної інвестиційної діяльності є збалансованість дій регіону та інвестора для максимальної ефективності обох сторін. З метою оптимізації сучасного стану селища, Завалля також доцільно віднести до

Гайворонсько-Бершадського рекреаційного району, де зосереджено історичні, археологічні, соціально-економічні та унікальні природні утворення, які є важливим чинником туристичної привабливості території [17, с. 38].

На території досліджуваного промислового пункту Завалля доцільним, на нашу думку, буде впровадження індустріального туризму, що дозволить по новому оцінювати перспективи селища. Індустріальний туризм можна визначити як вид активного туризму, зосередженого в промислових районах, що має на меті споглядання індустріальних ландшафтів, ознайомлення з витворами індустріальної архітектури, відвідування як функціонуючих, так і непрацюючих виробничих підприємств з метою задоволення пізнавальних, професійних, ділових інтересів.

Висновки. На нашу думку, одним із шляхів стабілізації та поліпшення ситуації в Заваллі є використання місцевих рекреаційних ресурсів, комбінація яких вдало поєднана на території селища та прилеглих територіях, але комплекси рекреаційних можливостей розташовуються нерівномірно і якість їх нерівноцінна. Однак у створені та благоустрої рекреаційних зон селища виникає ще багато проблемних питань, а саме: забруднення води та прибережної смуги, зменшення площ можливих пляжів, вирубування лісів та інші. Тому в подальшому доцільно здійснити ряд науково-практичних заходів, розвивати соціальну інфраструктуру та забезпечувати доступність до базових соціальних послуг, проводити політику підтримки сімей, материнства та дитинства, здійснювати заходи щодо охорони, відновлення та реставрація культурно-історичної спадщини селища, залучати інвестиційні кошти, розширювати системи закладів обслуговування, досягнути екологічної безпеки за умов зменшення різного роду викидів та ін.

З метою забезпечення сталого економічного розвитку селища Завалля необхідно провести ряд заходів: забезпечення державної підтримки розвитку промисловості, удосконалення матеріально-технічної бази промисловості в селищі, здійснення заходів щодо охорони навколишнього середовища, залучення інвестиційних коштів, збереження чистоти довкілля та охорона рекреаційних ресурсів, розширення системи закладів обслуговування, розробка спеціальних програм для інвалідів та малозабезпечених верств населення, формування сучасної інформаційно-рекламної служби.

Отже, старопромислові райони мають ряд проблем, основна з яких – незбалансованість розвитку окремих сфер життєзабезпечення. Гострота проблем підсилюється сьогоднішньою незавершеністю ринкових перетворень в різних сферах. Селище Завалля Кіровоградської області є типовою територією старопромислових районів, оскільки для нього характерні особливості депресивних регіонів, а саме: низький рівень використання новітніх технологій; великий рівень зношеності основних

фондів; високий рівень безробіття; низький ступінь інвестиційної активності.

Використані джерела:

1.Веселовська О. Є. Проблеми стратегічного планування інвестиційного розвитку старопромислових регіонів / О. Є. Веселовська // Макроекономічне регулювання інвестиційних процесів та впровадження стретегії інноваційно-інвестиційного розвитку в Україні: Матеріали міжнар.наук.-практ.конф. У трьох частинах. – К.: РВПС України НАН України, 2008. – Ч. 3. – С. 87–90.

2.Гукалова І. В. Старопромислові регіони: підходи до визначення і проблеми розвитку в контексті якості життя населення / І. В. Гукалова. – Суспільно-, фізико-географічні та геоекологічні проблеми старопромислових районів: матеріали Всеукр. наук. - практ. конф., присвяченій 75-річчю утворення кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (17-19 жовтня 2011р., м. Луганськ) / відп. ред. І. Г. Мельник. – Луганськ : Вид – во «ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. – 208 с.

3.Денисик Г. І. Старопромислові райони – провісники формування антропогенної ландшафтної сфери землі / Г. І. Денисик. – Суспільно-, фізико-географічні та геоекологічні проблеми старопромислових районів: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченій 75-річчю утворення кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (17-19 жовтня 2011р., м. Луганськ) / відп. ред. І. Г. Мельник. – Луганськ : Вид – во «ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. – 208 с.

4.Денисик Г. І. Міжзональний геоекотон «лісостеп-степ» Правобережної України / Г. І. Денисик, О. І. Ситник. – Вінниця : ПП «ТД Едельвейс і К», 2012, - 217 с. : іл.

5.Дериземля Н. О. Географічні умови формування Гайворонсько-Бершадського рекреаційного району / Н. О. Дериземля, О. І. Ситник // Природничі науки і освіта: збірник наукових праць природничо-географічного факультету. – Умань: Видавець «Сочінський», 2011. – 168 с.

6.Дериземля Н. О. Оцінка рівня соціально-економічного розвитку смт. Завалля Гайворонського району Кіровоградської області / О. І. Ситник, Н. О. Дериземля // Суспільно-, фізико-географічні та геоекологічні проблеми старопромислових районів: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченій 75-річчю утворення кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (17-19 жовтня 2011р., м. Луганськ) / відп. ред. І. Г. Мельник. – Луганськ : Вид-во «ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. – 208 с.

7. Завальевский графит. – К.: пр-кт Космонавта Комарова 40А, 2008. – 6 с.

8. Заставний Ф. Д. Депресивні регіони України: аналіз, оцінка, проблеми / Ф. Д. Заставний // Регіональна економіка. – 2005.– №1. – С. 76–89.

9.Килимчук А. Ю. Туристично-екскурсійний потенціал старопромислових регіонів (на прикладі Кривбасу) // Матеріали Третьої Міжн. наук. конф. «Теоретичні, регіональні, прикладні напрямки розвитку антропогенної географії та геології» // А. Ю. Килимчук – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2011. – 308 с.

10. Кузик Б. М. Кіровоградщина : історія та сучасність центру України / Б. М. Кузик, В. В. Білошапка. - В 2Т.- Д.:АРТ - ПРЕС, 2005.-Т.1.- 496 с.

11. Лазарева Т. С. Теоретичні аспекти управління старопромисловим регіоном / Т. С. Лазарева // Наукові праці ДонТУ. Серія: економічна. – Вип. 39-2. – 2011. – с. 186-191.

12. Мельник І. Г. Старопромислові райони: типологічні риси і класифікація / І. Г. Мельник. - Суспільно-, фізико-географічні та геоекологічні проблеми старопромислових районів: матеріали Всеукр. наук. – практ. конф., присвяченій 75-річчю утворення кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (17-19 жовтня 2011р., м. Луганськ) / відп. ред. І. Г. Мельник. – Луганськ : Вид – во «ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. – 208 с.

13. Музиченко А. С. Інвестиційна діяльність в Україні : навч. посібник /А. С. Музиченко. – К. : Кондор, 2000. – 406 с.

14. Пацюк В. С. Потенціал промислових регіонів України щодо розвитку індустріального туризму / В. С. Пацюк // Туризм як фактор розвитку регіону. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Вінниця, 2011. – 195 с.

15. Підгрушний Г. П. Промисловість як визначальний чинник людського розвитку / Г. П. Підгрушний // Український географічний журнал . – 2005. - № 4. С. 30-37.

16. Ситник О. І. Заваллівський графітовий комбінат – невід'ємна складова антропогенних ландшафтів Правобережної України / О. І. Ситник, Н. О. Дериземля // Матер. Між нар. наук.-практ. конф. «Індустріальні засади вирішення регіональних проблем» . – Кам'янець-Подільський, 2010.– с.36-38.
17. Ситник О. І. Рекреаційний потенціал природних та історико-культурних ресурсів Гайворонсько-Бершадського рекреаційного регіону / О. І. Ситник, Н. О. Дериземля // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Географія. – Вінниця, 2011. – Вип. 23. – С. 37-43.
18. Янчичер Н.Н. Выписка из отчета «О детальной разведке Завальевского месторождения графита в Гайворонском районе Кировоградской области УССР за 1971-1982 гг. с подсчетом запасов в 20 томах ». / И.Ф. Муштенко, Н.Н. Янчичер. - Кировоград: Райтипография. 1984. – 243 с.

УДК 911.3

Мезенцева Н.І., Базар Д.Є.

РИНОК ПРАЦІ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПРОБЛЕМИ

Проаналізовано рівні зайнятості та безробіття на ринку праці Тернопільської області. Визначено чинники формування кон'юнктури на ринку праці регіону. Виділено групи локальних ринків праці за рівнем напруженості. Розкрито проблеми функціонування ринку праці Тернопільської області.

Ключові слова: ринок праці, регіон, зайнятість, безробіття, локальні ринки праці.

Дана характеристика уровней занятости и безработицы на рынке труда Тернопольской области. Определены факторы формирования конъюнктуры на рынке труда региона. Выделены группы локальных рынков труда по уровню напряженности. Раскрыты проблемы функционирования рынка труда Тернопольской области.

Ключевые слова: рынок труда, регион, занятость, безработица, локальные рынки труда.

The levels of employment and unemployment at the labor market of Ternopil region are characterized. The factors of the regional labor market conjuncture are determined. Groups of local labor markets in terms of intensity are distinguished. Problems in the functioning of the labor market of Ternopil region are exposed.

Key words: labor market, region, employment, unemployment, local labor market.

Вступ. Постанова проблеми. Дослідження регіональних ринків праці важливе з точки зору формування ефективної і дієвої політики зайнятості. Його актуальність полягає не лише у вивченні сучасних рис ринку праці Тернопільської області, але і в оптимізації його функціонування, поліпшенні умов працевлаштування, підвищенні рівня оплати праці та скороченні рівня безробіття населення. Оптимізація ринку праці Тернопільської області повинна бути спрямована, насамперед, на забезпечення робочими місцями населення не лише міст, а й сільської місцевості, стимулювання економічної активності населення, підвищення освітньо-кваліфікаційного рівня трудоресурсного потенціалу, тобто, стати вагомим чинником соціально-економічного зростання та підвищення конкуренто здатності регіону.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічним аспектам та проблемам функціонування ринку праці в Україні присвячені праці С. Бандура, Т. Заяць, Е. Лібанової, І. Петрової, В. Петюха, О. Хомри, Л. Семів та інших вчених. Регіональні ринки праці з позицій суспільної географії досліджуються у працях В.Сайчука, О. Безпалої, І. Мостової. Однак актуальним залишається вивчення окремих регіональних ринків праці та чинників, що зумовлюють їх формування і розвиток.

Постановка мети. Метою написання статті є дослідження кон'юнктури, рівнів безробіття, оплати праці та виявлення проблем розвитку ринку праці Тернопільської області.

Виклад основного матеріалу. Під регіональним ринком праці ми розуміємо соціально-економічну категорію, яка характеризує відносини роботодавців та найманців в процесі найму, визначення вартості, звільнення працівників під впливом сукупної дії ряду чинників в регіоні. Його формують локальні ринки праці.

У 2010 р. середньорічна кількість найманих працівників у Тернопільській області складала 183,4 тис. осіб. Порівняно з 2000 р. вона зменшилася на 40%. Рівень зареєстрованого безробіття в Тернопільській області в 2010 р. становив 2,6%. Найвищим він був у Гусятинському, Кременецькому та Шумському районах, найнижчим – у Тернопільському, Чортківському, Заліщицькому і Теребовлянському районах та м. Тернополі.

В 2010 р. на обліку в центрах зайнятості Тернопільської області перебувало 17,9 тис. громадян незайнятих трудовою діяльністю, а попит на робочу силу в регіоні складав 844 особи. Найбільшим він був у Бучацькому, Тернопільському, Кременецькому районах та в м. Тернополі, найменшим – у Заліщицькому, Козівському, Монастириському та Чортківському районах. Навантаження на одне вільне робоче місце в області дорівнювало 21 особі. Проблемою в області щодо використання наявних вакансій, як реальних робочих місць, залишається низький рівень заробітної плати, яка офіційно пропонується роботодавцями. Зокрема, у половині вакансій рівень запропонованої заробітної плати був нижчий за прожитковий мінімум і лише 8% вакансій пропонували заробітну плату в межах середньої в області.

В цілому ринок праці Тернопільської області характеризується високим рівнем напруженості, який обумовлюють високий рівень безробіття, трудові міграції населення та низький рівень оплати праці. Методом ранжування виділено групи локальних ринків праці Тернопільської області за показниками рівнів зайнятості та безробіття, навантаження на вільне робоче місце та рівня оплати праці:

- локальні ринки праці з найнижчим рівнем напруженості – м. Тернопіль та Тернопільський район;
- локальні ринки праці з порівняно високим рівнем напруженості – Бучацький, Заліщицький, Підволочиський та Теребовлянський райони;

- локальні ринки праці з високим рівнем напруженості – Збаразький, Лановецький, Монастириський, Підгаєцький та Чортківський райони;
- локальні ринки праці з дуже високим рівнем напруженості – Бережанський, Борщівський, Гусятинський, Зборівський, Козівський, Кременецький та Шумський райони.

Одним з основних факторів стабілізації та позитивного розвитку економіки є створення нових робочих місць, яких в Тернопільській області в 2010 р. було створено 24,1 тис. За сприянням служби зайнятості на новостворені робочі місця було працевлаштовано 8625 осіб з сільської місцевості, що становить 37,4 % від загальної кількості працевлаштованих. За видами економічної діяльності найбільше нових робочих місць створено в торгівлі, ремонті автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку. За рік в області було укладено 1664 договори на 7370 робочих місць для проведення оплачуваних громадських робіт. До таких робіт залучено 6304 незайнятих громадян.

Професійне навчання в регіоні в 2010 р. проводилось за 99 професіями та спеціальностями. Найбільшою популярністю користувались такі: електрогазозварник, заготівельник продуктів і сировини, муляр, облицювальник-плиточник, кухар, маляр-штукатур, оператор комп'ютерного набору, продавець з лотка, продавець непродовольчих товарів, продавець продовольчих товарів, тракторист. Всього навчались чи підвищували свою кваліфікацію 524 безробітних, 78,2% з яких було працевлаштовано.

Для активізації зайнятості сільського населення службою зайнятості Тернопільської області проводились інформаційні семінари з організації сільського зеленого туризму. Для зниження рівня безробіття сільського населення в області є можливість створювати нові робочі місця в сільськогосподарському виробництві. Інвестиційна привабливість сільського господарства в Україні висока і такі області, як Тернопільська, де є значний потенціал для розвитку галузі, за рахунок інвестицій могли б значно збільшити випуск сільськогосподарської продукції та продовольства як для внутрішнього споживання в Україні, так і на експорт. Нові робочі місця також можна створювати в інноваційних видах економічної діяльності.

Ринку праці Тернопільської області притаманні ряд негативних ознак і тенденцій. Зокрема, це стосується динамічного виходу на ринок праці незайнятих громадян, професійно-кваліфіковані навички яких не відповідають вимогам сучасного виробництва або втрачені через тривалий час безробіття. Поширеною є і «тіньова» зайнятість. Тіньовий ринок праці Тернопільської області експерти оцінюють в 27 тисяч осіб.

Молодіжне безробіття також є однією з актуальних соціально-економічних проблем регіону. Особливої гостроти набуває проблема зайнятості випускників вищих та професійно-технічних навчальних закладів через відсутність чіткого взаємозв'язку між ринком освіти і

ринком праці, надлишковий випуск фахівців з окремих спеціальностей. Збільшилася чисельність безробітних з вищою освітою. Так, частка безробітної молоді у 2010 р. в області складала 37,3% від загальної кількості безробітних, у Тернополі – 62,7%. У багатьох випадках випускників навчальних закладів роботодавці приймають на роботу лише під загрозою застосування штрафних санкцій.

Високий рівень напруженості на ринку праці регіону зумовив демографічні деформації. За період з 1991 по 2010 рр. загальна чисельність населення Тернопільської області зменшилася з 1176,1 тис. осіб до 1088,9 тис. осіб, тобто на 7,4%. Порівняльний аналіз динаміки чисельності міських та сільських поселень дає змогу стверджувати, що чисельність міських поселень зростала до 1998 р., надалі показники знижувалися, тоді як у сільських місцевостях постійно відбувалося загальне скорочення чисельності населення.

За останні 20 років поглибилась деформація шлюбно-сімейних процесів. В регіоні поширилися такі явища, як відкладання шлюбів і народження дітей, безшлюбне материнство та соціальне сирітство, зменшилася кількість зареєстрованих шлюбів, збільшилася кількість розлучень і вдівства жінок. Спостерігається масове поширення бездітності та народження лише однієї дитини.

Загальна чисельність дітей, що народилися за період з 1991 по 2010 рр. зменшилася з 16,4 тис. осіб до 11,8 тис. осіб, тобто на 28%. У містах показник народжуваності зменшився на 28,3%, а в сільських поселеннях – на 21,2%. Впродовж усіх років вищим рівень народжуваності є в сільській місцевості області.

Аналіз явища смертності Тернопільщини також виявив певні особливості. Для області характерні суттєві відмінності рівня смертності у поселеннях різного типу. У містах смертність зросла на 23,7%, тоді як у сільській місцевості вона зменшилася на 6,2%, але загальна кількість померлих у сільській місцевості переважає у 2-3 рази. Крім цього, значення даного показника постійно коливаються. Високий рівень смертності значною мірою зумовлюється збільшенням загальної захворюваності населення. Негативним фактором є погіршення репродуктивного здоров'я населення (більшість пологів відбуваються з ускладненнями, збільшується частка безплідних жінок тощо).

Для Тернопільської області впродовж 15 років характерне природне скорочення населення. Природний приріст населення зменшився з 431 осіб у 1991 р. до – 3744 особи у 2010 р., тобто майже в 10 разів. У містах негативного значення показник набув починаючи з 1999 р. В останні роки значення показника природного скорочення коливається і, навіть, можна казати про тенденцію до покращення демографічної ситуації в регіоні.

У статевій структурі населення Тернопільщини переважають жінки, їх частка на початок 2010 р. складає 53,6%, а чоловіків – 46,4%. На кожні 1000 жінок в регіоні припадає 866 чоловіків. Частка дітей та підлітків у 2010 р. становила 17,1%, населення працездатного віку – 59,2%,

пенсіонерів – 23,7%. Це свідчить про «старіння» населення, що призводить до збільшення навантаження на населення працездатного віку. Частка дітей та підлітків є незначною, що не забезпечує природного відтворення населення і призводить до скорочення його кількості.

Більшість населення Тернопільської області проживає в селах (58,4%). Кількість сільського населення та його частка постійно знижуються. Це пов'язано із природним скороченням населення в селах і збільшенням відпливу сільської молоді за межі області. Зменшення сільського населення спостерігається в усіх адміністративних районах, а найбільше – у Бережанському, Гусятинському, Козівському, Зборівському та Підволочиському.

Болючим для Тернопільської області залишається питання зовнішніх трудових міграцій. У 2007 р. було проведено комплексний аналіз цієї проблеми. Встановлено, що досвід тимчасової роботи за кордоном мали 17,6% всього економічно активного населення області, 75,7% яких виконували за кордоном роботу, що не відповідала їхньому фахові і лише 12,8% працювали за фахом [2].

Статева структура зовнішніх трудових мігрантів з Тернопільської області за різними типами населених пунктів має суттєві відмінності. Зокрема в Тернополі за кордон із метою трудової діяльності виїздить осіб жіночої статі 62,5%, а чоловічої – 37,5%. У містах і селищах міського типу простежується рівновага, а в сільській місцевості чоловіче населення переважає над жіночим (52,6% до 47,4%) [2].

Серед тих, хто працювали за кордоном, 54,3% мали вищу освіту. Це свідчить про те, що в регіоні втрачається не просто трудоресурсний потенціал, а саме висококваліфікований. Крім того, трудові міграції закордон є однією із причин зростання кількості розлучень в області.

Деякі позитивні зрушення в економіці Тернопільської області призвели до зростання потреби підприємств і організацій у кваліфікованих працівниках, а задовольнити її повною мірою неможливо через відсутність необхідних фахівців. В регіоні не вистачає працівників інженерно-технічних спеціальностей, кваліфікованих робітників з інструментом, робітників з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування, складання устаткування та машин. Однак, негативним на ринку праці є і те, що середньомісячна заробітна плата працівників, зайнятих у галузях економіки Тернопільської області, менша за середньоукраїнський показник в 1,3 разів.

Висновки і перспективи подальших досліджень. В цілому ринок праці Тернопільської області характеризується рядом негативних рис: високим рівнем безробіття, особливо в сільській місцевості та серед молоді, низьким рівнем оплати праці, масовими трудовими міграціями за межі регіону, зниженням професійно-кваліфікаційного рівня працівників. Вирішення проблем функціонування ринку праці регіону можливе лише в поєднанні заходів державного та регіонального масштабу. Для цього необхідним є аналіз і прогноз його розвитку та щорічний моніторинг в

поєднанні із здійсненням заходів, які спрямовані на підвищення рівня соціально-економічного розвитку регіону та підвищення його конкурентоздатності.

Використані джерела:
1. Соціально-економічне становище України за 2010 рік: Офіційний сайт Державної Служби статистики України [електронний ресурс]. Режим доступу: www:/ukrstat.gov.ua/control/uk/localfiles/.
2. Шушпанов П. Г. Зовнішня трудова міграція населення регіону: соціально-демографічний аспект (на матеріалах Тернопільської області): Автореф. дис. … к. екон. н.: 08.00.07 / Тернопільський національний економічний університет – Тернопіль, 2009 [електронний ресурс]. Режим доступу: http://dissertation.org.ua/080007/09spgz/

УДК 911.3

Єрмаков В.В.

ТЕРИТОРІАЛЬНА СТРУКТУРА ПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

У статті розглядаються особливості та основні форми територіальної структури промислового виробництва Полтавщини у період після реформи 1861 р. відповідно до різних фаз розвитку капіталістичних відносин.

Ключові слова: територіальна структура, промислове виробництво, стадії розвитку капіталізму, індустріальне суспільство.

В статье рассматриваются особенности и основные формы территориальной структуры промышленности Полтавщины в период после реформы 1861 г. в соответствии с различными фазами развития капиталистических отношений.

Ключевые слова: территориальная структура, промышленное производство, стадии развития капитализма, индустриальное общество.

This article discusses the features and basic forms of the territorial structure of industry of Poltava region since the reform of 1861 in accordance with the different phases of development of capitalist relations.

Key words: territorial structure, industry, stage of capitalism, industrial society.

Актуальність питання. Процеси районоутворення мали різний характер у доіндустріальний та індустріальний час. У період середньовіччя формування районів відбувалося на основі місцевих зв’язків, тоді як процеси індустріалізації та урбанізації призвели до формування великих регіональних систем, трансформації всієї макрорегіональної структури господарства з розвитком спеціалізованих районів. Тобто для кожної великої історичної епохи характерні власні особливості та закономірності процесів суспільно-географічного районоутворення. Актуальність такого підходу до вирішення проблеми посилюється особливими умовами ґенези промисловості у межах макрорегіону Лівобережної України порівняно із класичною схемою Центрального промислового району, який найчастіше був об’єктом уваги дослідників. Це додатково підвищує науковий інтерес до ретроспективного аналізу процесів формування територіальних структур суспільного виробництва у межах сучасної України.

Огляд попередніх публікацій та досліджень. На наш погляд, важливим аспектом щодо підходів вивчення ретроспективних особливостей територіальної структури та просторової організації промислового виробництва періоду формування індустріального суспільства, є ув'язка цього питання з виділенням проміжних фаз ґенези організаційно-економічних його форм, які пов'язані з розвитком капіталістичних відносин. Дане питання на сьогодні ще не знайшло свого вичерпного висвітлення, хоча спроби його постановки відомі [11; 13]. Воно з різною повнотою аналізувалося в історико-економічних працях, що присвячені, проте, головній проблемі – розвитку капіталізму та здійснені на прикладі окремих регіонів [3;4;5;6;14;15;19;24]. Але у цих роботах не ставилися завдання аналізу географічних аспектів регіональних особливостей районоутворення у контексті окремих стадій розвитку індустріальних форм промислового виробництва. Залишається недостатньо висвітленим це питання і для території Полтавщини. Тому *метою* даної статті є аналіз особливостей та основних форм територіальної структури промислового виробництва Полтавщини у період після реформи 1861 р. відповідно до різних фаз розвитку капіталістичних відносин.

Виклад основного матеріалу. Сучасний рівень розвитку промислового виробництва зумовив виникнення низки генетично взаємопов'язаних між собою елементів його територіальної структури: промислових пунктів, промислових центрів, промислових вузлів і промислових районів [10, с.54-61; 22, с.49-50]. Усі ці елементи і форми територіальної структури промислового виробництва є результатом поглиблення процесів індустріалізації, початок котрих було покладено саме у другій половині XIX ст. епохою промислового перевороту.

У період становлення індустріального суспільства (соціально-економічним змістом якого є розклад феодальних відносин і формування відносин капіталістичного типу) на території Полтавщини відбувалися складні процеси трансформації старих територіально-галузевих структур та формування нових, зміни у структурних пропорціях суспільного виробництва, зміни у системі формування і використання працересурсного потенціалу.

Для Полтавщини другої половини XIX – початку XX ст. були характерні кілька стадій ґенези форм промислового виробництва, які співіснували між собою у територіальному та часовому вимірах. При цьому слід наголосити на стадійному характері цих форм, які мають відмінності від традиційних підходів до аналізу територіальної структури і організації промисловості, оскільки останні застосовуються переважно для вивчення особливостей сучасних промислово-географічних процесів. Їхня ретроспекція вимагає використання методичних прийомів, адаптованих до конкретної мети дослідження. У даному випадку це передбачає врахування історичної специфіки прояву зазначених процесів. Це зумовлює необхідність визначитися із критеріями виділення територіально-виробничих форм промислового виробництва. Побудована нами ієрархія

цих територіальних утворень ґрунтується на кількох принципах. Головним принципом виступає генетично-виробничий, який враховує стадійність розвитку промислового виробництва (з виникненням окремих його форм: ремесла, дрібних селянських кустарних промислів, мануфактури та фабрики) у період становлення індустріального суспільства. Другим принципом є характер територіального поділу праці, притаманний цим генетичним формам промисловості. Третій принцип – особливості виробничих зв'язків, їх характер та інтенсивність. Це дозволить встановити характерні ознаки та географію стадійних територіально-промислових утворень у межах Полтавщини. Згідно із зазначеними принципами ми виділили наступні стадійні форми територіальної організації промислового виробництва: 1) ремісничі центри; 2) мануфактурно-промислові райони зародкового типу (у формі кустарних осередків); 3) мануфактурно-промислові райони розвиненого типу; 4) фабрично-промислові райони.

Ремісничі центри були територіальною формою ремісничого виробництва загалом і мали суцільне поширення у зв'язку із виконанням своєї основної соціально-економічної функції – обслуговування натурального та напівнатурального господарства і побутових потреб сільського населення. Тому центри і осередки ремесла повторювали розміщення сільських поселень. Функціонування в умовах вкрай вузького ринку зумовлювало виробничу універсальність ремесла, його невідокремленість від сільського господарства, вузьку сировинну базу, панування простої техніки, орієнтацію на власні потреби домогосподарств (у кращому випадку – на місцевий збут).

Подальше поглиблення суспільного поділу праці, особливо на завершальних етапах феодальної формації, сприяло поступовому відокремленню ремесла від землеробства та формуванню спеціалізованого промислового виробництва у формі кустарних промислів, які стали основою для виникнення мануфактур та складання територіально-промислових утворень вищого рангу – мануфактурно-промислових районів. Наявність двох фаз розвитку мануфактур – розпорошеної (ранньої) та централізованої (пізньої) дало підстави додатково виділяти у складі мануфактурно-промислових районів такі територіальні утворення, як мануфактурно-промислові райони зародкового та розвиненого типу. Для мануфактурних районів зародкового типу, з огляду на незавершеність процесу відокремлення ремесла від землеробства, але більшого його поглиблення, та стадійну близькість до попередньої форми промислового виробництва, були характерні локальність (ареальність) поширення, зростаюча спеціалізованість, певна визначеність територіальних меж, розширення виробничих зв'язків. Ці ознаки набули подальшого розвитку на стадії централізованої мануфактури для розвинених мануфактурних районів. Класичним регіоном поширення мануфактурних районів розвиненого типу є Центральний промисловий район із спеціалізацією на текстильній промисловості та на машинобудуванні. У межах України

райони такого типу сформувалися тільки осередково (м. Клинці та Дунаївці).

Завершення промислового перевороту в окремих галузях промислового виробництва означало появу великого машинізованого виробництва фабрично-заводського типу і, відповідно, формування фабрично-промислових районів. Для їхнього виділення вже застосовуються всі ті критерії, які прийняті у практиці сучасного промислово-географічного районування з відповідними формами територіальної структури – промисловими пунктами, центрами, вузлами і районами. В узагальненому вигляді характеристика виділених нами стадійних форм територіальної організації промислового виробництва подана у таблиці 1.

Таблиця 1.

Елементи територіальної структури стадійних форм промислового виробництва

№ п/п	Стадійна форма промисловості	Елементи територіальної структури
1.	Ремесло та кустарні промисли	Ремісничо-кустарні центри, ремісничо-кустарні осередки
2.	Мануфактурне виробництво	Мануфактурні центри, мануфактурні райони
3.	Фабричне виробництво	Промислові пункти, промислові центри, промислові вузли, промислові райони

П.І.Лященко на основі сукупних показників продуктивності усіх галузей великої капіталістичної промисловості 90-х рр. XIX ст. виділяв у межах післяреформеної Росії кілька промислових районів, які виступали основними осередками концентрації великої капіталістичної промисловості фабрично-заводського типу. В інших районах вона була представлена у значно менших масштабах: із усієї кількості фабрично-заводських робітників губерній європейської частини Росії 58% їх припадало на вісім районів (табл. 2).

Таблиця 2.

Головні промислові райони європейської частини Росії післяреформеного періоду [16,Т.2, с.448-449]

Промислові райони	*Напрями спеціалізації*
Московський	Текстильна, частково машинобудівна, металообробна, хімічна промисловість.
Петербурзький	Машинобудування, металообробка, текстильна промисловість.
Польський	Текстильна, кам’яновугільна, чавуноливарна, металообробна, хімічна промисловість.

Південноруський (Український)	Кам'яновугільна, залізорудна промисловість, основна хімія.
Уральський	Гірничо-металургійна (залізорудна, кольорова металургія, видобуток мінералів).
Бакинський	Нафтовидобувна та нафтова промисловість.
Південно-Західний	Цукробурякова промисловість.
Закавказький	Марганцеворудна та кам'яновугільна промисловість.

Отже, за післяреформений період відбувалося зростання переважаючої ролі кількох районів, у яких з розвитком капіталізму почали концентруватися окремі провідні галузі промисловості. Територіальне розміщення великої капіталістичної фабрично-заводської промисловості у цей час характеризувалося нерівномірністю та контрастністю. Це було зумовлено причинами як природного (розміщення родовищ важливих корисних копалин), так і, переважно, соціально-економічного характеру. Зокрема, капіталістична промисловість успадкувала історично сформовані умови виникнення і розміщення окремих галузей ще з епохи феодалізму XVII-XIX ст. (Московський та Петербурзький райони).

У період капіталізму територіальна нерівномірність розміщення промисловості зазнала подальшого поглиблення, чому сприяла політика монополістичних об'єднань щодо обмеження розвитку нових районів, а також державна політика, яка знаходилася у фарватері інтересів монополій та недостатня вивченість природних багатств територій. Окрім того, взаємна конкуренція промислових районів призводила до того, що за виробничо-технічним станом підприємств вони знаходилися на різному рівні. Цим зумовлювалися суперечності між великою капіталістичною промисловістю різних районів як за джерелами сировини, ціновою політикою, умовами збуту продукції, так і за економічною, митною, тарифною політикою тощо, що було конкретним відображенням загального закону нерівномірності розвитку капіталізму.

У статистичних джерелах та літературі не проводилося чіткого групування тих чи інших виробництв відповідно до стадій розвитку капіталізму у промисловості. Тому на основі вивчення літературних джерел по кустарних промислах Полтавської губернії, окремі кустарні виробництва були віднесені до певної стадії розвитку промисловості відповідно до тих ознак, що характеризують елементи їхньої територіальної структури (табл. 3). Найрозвиненішими галузями кустарної промисловості на території Полтавської губернії, за розмірами виробництва та економічним значенням, були деревообробний, гончарний та шкіряний промисли, потім, за кількістю зайнятих йшли роговий промисел та ін. Ці промисли концентрувалися у ряді центрів (табл. 4). Решта кустарних промислів «…у більшості випадків не є масовим, а поодиноким явищем і власних особливих районів не мають» [7, с.114]. Виходячи з наведеного вище, наголосимо, що ремесло ще досить широко побутувало на Полтавщині, обслуговуючи традиційні побутово-

господарські потреби населення. Це мало свій територіальний вираз у дисперсії виробництва і приуроченості його до населених місць.

Таблиця 3.

Розподіл галузей виробництва Полтавської губернії за стадіями розвитку промисловості [за: 1;6;8;9;12;13;16-19; 20;21;23-27]

Стадії розвитку промисловості	*Види кустарних промислів та галузі виробництва*
Реміснича стадія	Ткацтво, робітництво, шевство, кравецтво, кушнірство, золотарство, ковальство, лимарство, чинбарство, плетіння, килимарство, виробництво полотна, кожушаний і шапковий промисли, деревообробка, вишивання
Зародково-мануфактурна стадія	Гончарство, деревообробка (бондарство, теслярство, столярство), гребінництво, сукновальство, сітков'язання, щетинництво
Фабрично-заводська стадія	Тютюнова, цукрова, спиртогорілчана, лісопильна, металообробна, цегельна, борошномельно-круп'яна

Таблиця 4.

Головні центри кустарного виробництва Полтавської губернії [за: 1, с.113-114; 7, с.34-45]

Кустарні промисли	*Райони і центри зосередження*	
Деревообробка	Миргородський повіт	м. Попівка, Комишня, Хомутець, с. Зуївці
	Полтавський повіт	м. Мачухи
	Лубенський повіт	с. Хитці, с. Клепачі, с. Калайдинці,
	Зіньківський повіт	м. Грунь, с. Велика Павлівка
	Роменський повіт	місто Глинськ, с. Томашівка
	Гадяцький повіт	м. Великі Будищи
	Кременчуцький повіт	місто Градизьк
Гончарне виробництво	Зіньківський повіт	місто Зіньків, містечко Опішня, Великі Будищи, с. Більськ, Малі Будищи, Лазьки, Міські Млини.

		Попівка, хх. Зайцеві та ін.
	Лохвицький повіт	м. Городища. Сенча, с. Поставмуки
	Кобеляцький повіт	м. Білики
	Миргородський повіт	м. Комишня, с. Б. Гремячи
Шкіряне виробництво	місто Гадяч, Градизьк, Зіньків, Переяслав, Ромни, м. Опішня (Зіньківський повіт), м. Решетилівка (Полтавський повіт).	
Роговий промисел та виготовлення гребінців	м. Грунь (Зіньківський повіт), Хомутець (Миргородський повіт), Баришівка (Переяславський повіт), хх. Шумські (Роменський повіт).	

Галузі кустарного виробництва, віднесені нами до зародково-мануфактурного типу, концентрувалося в ареалах у межах Зіньківського, Миргородського, Гадяцького, Полтавського, Лохвицького, Роменського, Переяславського та Золотоніського повітів. Ці ареали можна вважати мануфактурно-промисловими районами зародкового типу з притаманними їм ознаками локальності (ареальності), визначеності меж, спеціалізованості тощо.

На території Полтавщини у другій половині XIX – початку XX ст. нами виділено наступні мануфактурно-промислові райони зародкового типу (рис.1): 1) Опішнянський на території Зіньківського повіту, що включав в себе Більську, Велико-Павлівську, Груньську, Зінківську, Куземинську та Опішнянську волості (гончарство, деревообробка); 2) Хомутецько-Комишнянський на території Миргородського повіту: Зубівська, Комишанська, Попівська та Хомутецька волості (гребінництво, деревообробка); 3) Панський на території Золотоніського повіту: с. Панське з околицями (механічне сукновальство); 4) Вороньківський на території Лохвицького повіту: с. Вороньки та сусідні селища: с. Позники, Мелехи, Ковалі, Козловка, Харсіки та містечко Чорнухи (виготовлення рибальських сіток); 5) Рашівський район щетинницького промислу, що охоплював ряд волостей Гадяцького та Миргородського повітів з центром у містечку Рашівці; 6) Решетилівський район – містечко Решетилівка з оточуючими поселеннями Решетилівської волості (шкіряні та кожушані промисли); 7) Мачухський район містечка Мачухи Полтавського повіту (деревообробка).

Для цієї групи промислів притаманні ряд ознак мануфактурного виробництва: широка робота на скупника – посередника, орієнтація на місцеві та більш віддалені ринки, зайнятість даним видом промислової діяльності переважної частини населення у поселеннях району. Організація цих кустарних промислів дає підстави відносити їх до

початкових форм мануфактурного виробництва – розпорошеної мануфактури. При цьому слід відмітити, що у межах районів поширення кустарних промислів спостерігалося поєднання виробництва ремісничого та мануфактурного типу, коли одночасно з працею на ринок виконувалася робота на замовлення (наприклад, у деревообробці та ін.), що відображувало поступовість переходу між різними стадіями промислового виробництва.

Важливим аспектом у питанні територіальної структури та територіальної організації промислового виробництва Полтавської губернії у пореформений період є врахування регіональних особливостей розкладу феодалізму і формування індустріального суспільства. Так, Полтавщина у складі Лівобережної частини України та разом із Південно - Чорноземним районом, відносилася до району поширення відробіткових форм ренти у вигляді панщини, давніми аграрними традиціями, землеробськими промислами населення, провідною роллю дворянських підприємств. Все це не могло не вплинути на характер кустарних промислів і викликати їхню сільськогосподарську капіталістичну організацію. Тобто, у межах Полтавської губернії ми констатуємо ту особливість дрібного товарного виробництва, що не спостерігалося її органічного переходу (як у центрально-промисловій області) до інших форм промисловості – мануфактури та фабрики.

Виходячи з попереднього, відмітимо як специфіку територіальної організації промислового виробництва Полтавщини другої половини XIX ст. існування тільки мануфактурно-промислових районів зародкового типу у вигляді кустарно-ремісничих осередків та несформованість мануфактурно-промислових районів розвиненого типу. Процес формування останніх виступав лише як початкова тенденція для розпорошеної мануфактури за панування простої капіталістичної кооперації. Складання капіталістично організованих галузей промислового виробництва, зокрема фабричного типу, відбувалося заново під впливом зовнішніх до Полтавщини чинників. Так у другій половині XIX ст. Полтавщина ставала частиною сусідніх районів капіталістичної фабричної промисловості (цукрова, тютюнова, винокурна, борошномельно-круп'яна, деревообробна промисловість). Найяскравішим прикладом цього можна вважати розвиток механічної деревообробки заводського типу з її локалізацією у південній частині губернії вздовж Дніпра.

Дніпро слугував транспортною артерією у постачанні сировиною, а наявність великих промислових центрів – Кременчука, Катеринослава та ін. із швидко зростаючими потребами у деревині, визначили відповідне зосередження фабричної деревообробки. У той же час, північна смуга губернії характеризувалася поширенням деревообробних промислів ремісничо-кустарного типу, які орієнтувалися на місцеву сировину та місцевий попит селянських господарств.

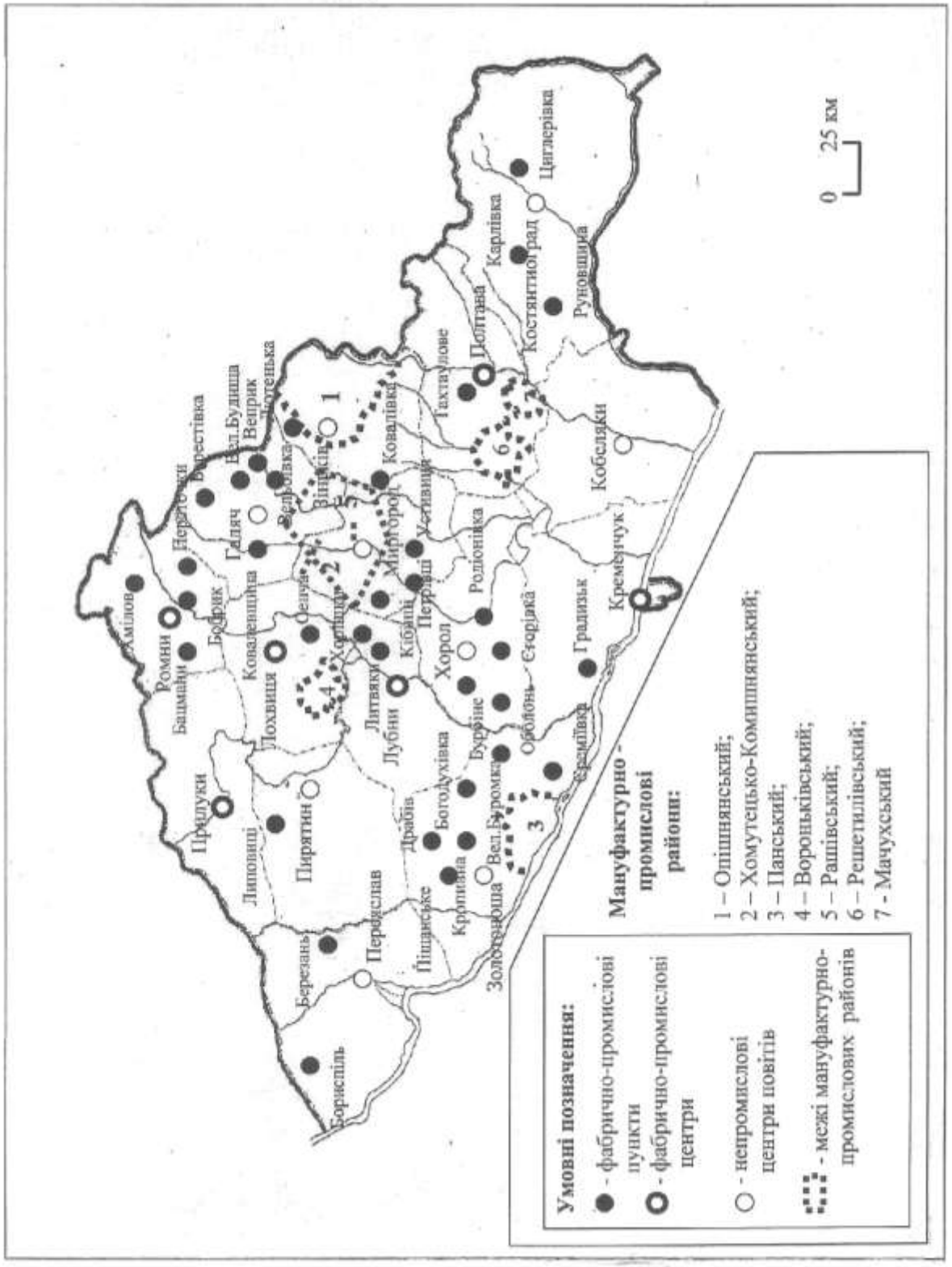

Рис.1. Територіальна структура промисловості Полтавщини у кінці XIX ст.

Територіальна структура промислового виробництва Полтавщини у XIX ст. пройшла період свого інтенсивного формування, що відобразилося на її характерних рисах. Так, у першій половині XIX ст. вона була репрезентована промисловими районами з виробництвами та ремеслами

феодального типу, котрим притаманні наступні характеристики: а) переважна переробка сільськогосподарської (частково викопної мінеральної) сировини; б) провідна роль сільського господарства (як складової частини аграрного суспільства); в) розміщення основної маси промислових підприємств у сільській місцевості у маєтках поміщиків; г) низький технічний стан виробництва (ручна техніка, перші досвіди застосування парової енергії); д) підтримка з боку держави у фінансовому, адміністративному, митному відношенні та стосовно гарантій збуту продукції (державні замовлення) для низки галузей дворянської промисловості; е) робота значною мірою на потреби маєтку або державної скарбниці, особливо у внутрішніх районах держави, що майже не пов'язані із зовнішнім ринком; з) кріпосницький характер організації виробничого процесу (кріпосна мануфактура), певний поштовх розвитку якого дала товаризація поміщицьких господарств та втягування їх у ринкові відносини від кінця XVIII – першої половини XIX ст. Після скасування кріпосного права ці райони поширення кріпосної мануфактури в обробній промисловості свій промисловий характер втрачали через закриття цих мануфактур, котрі не витримували конкуренції з боку капіталістично організованих підприємств у складі певної галузі.

У післяреформений період почався етап формування тих елементів територіальної структури промисловості, котрі ми маємо змогу спостерігати і у сучасних умовах. Насамперед, це – периферійна частина Південно-Західного району цукробурякової промисловості, куди територіально можна віднести північ Полтавщини та південний схід Чернігівської губернії. По-друге – це район тютюнової промисловості, який охоплював низку повітів Полтавської губернії (Лохвицький, Прилуцький, Роменський). По-третє, це – формування міста Кременчука як аванпосту південного (Криворізько-Донецького) гірничо-металургійного та машинобудівного району фабрично-заводської промисловості за характером своєї галузевої структури та величини окремих підприємств.

Східна частина Полтавської губернії, у тому числі і Полтава, поступово зазнавала впливу потужного Харківського промислового центру, котрий почав активно формуватися, особливо після проведення залізниці. З іншого боку, саме від кінця XIX ст., епохи інтенсивного розвитку капіталізму, можна вести мову про початок формування сучасних типів територіальних структур господарства: лінійно-вузлового типу (вздовж Дніпра), радіально-кільцевого (Київського та Харківського), котрі охоплювали своїм впливом відповідно західні і східні частини Полтавської губернії з поступовим розширенням зони впливу у процесі формування відповідних промислових центрів, вузлів, проведення залізниць тощо. Серед елементів територіальної структури промисловості виділяються і панують промислові пункти, зрідка – центри із тенденцією поступового переростання у вищі форми територіальної структури промисловості – промислові вузли і райони. При цьому характер протікання галузево-територіальних процесів у межах Полтавщини мав свої специфічні риси,

що були відмінними від подібного процесу в інших районах країни. Ця специфіка зумовлювалася особливостями розвитку феодалізму і формування феодальної ренти у сукупності з природними передумовами, територіальним поділом праці, економічними зв'язками з іншими районами тощо. До таких відмінних рис, що характеризували процеси територіального системоутворення на Полтавщині ми віднесли наступні: 1) відсутність послідовного переростання кустарної промисловості і ремесла у вищі форми промислового виробництва; 2) переважання початкових стадіальних фаз мануфактурної організації промислів у вигляді розпорошеної мануфактури; 3) кустарні промисли Полтавщини не були у своїй переважній більшості включені до загальної технологічно-економічної системи обслуговування виробництва фабрично-заводського типу і не складали їхню частину; 4) формування нових капіталістично організованих виробництв фабрично-заводського типу під впливом інших чинників (економіко-географічного положення, структури внутрішнього і зовнішнього попиту, використання нових компонентів природно-ресурсної бази тощо).

Висновки. Отже, процеси формування територіальної структури промислового виробництва Полтавщини у період формування індустріального суспільства відображали три основні стадії розвитку капіталізму у промисловості, кожній з яких були характерні не тільки свої технічні і соціально-економічні риси, але й особливості територіальної організації простору. Це обумовило співіснування у межах Полтавщини елементів територіальної структури ремесла (ремісничі центри), кустарних промислів (мануфактурно-промислові райони зародкового типу) та фабрично-заводської промисловості (фабрично-промислові райони з промисловими пунктами і центрами). На території Полтавщини сформувалося кілька мануфактурно-промислових районів зародкового типу. Фабрично-промислові райони були представлені периферійною частиною Південно-Західного району цукробурякової промисловості, м. Кременчуком як аванпостом південного (Криворізько-Донецького) гірничо-металургійного та машинобудівного району, районом тютюнової промисловості, який охоплював низку повітів Полтавської губернії. Східна частина Полтавської губернії, у тому числі і Полтава поступово опинялася під впливом Харківського промислового центру. Сам характер протікання галузево-територіальних процесів у межах Полтавщини мав свої специфічні риси, відмінні від подібного процесу у інших районах країни, насамперед – це відсутність послідовного переростання кустарної промисловості і ремесла у вищі форми промислового виробництва.

Використані джерела:

1. Василенко В.И. Кустарные промыслы сельских сословий Полтавской губернии. Вып.1. / Василенко В.И. – Полтава.: Изд-ие Полтавс. Губ. Земс. Управы, 1885. – 63 с.+II с

2. Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. / Воблий К.Г. – К.,1928-1930: Т.І, вип. 1-2. К.: 1928; Т.ІІ, К.: 1930.;

3. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX століття. / Гуржій І.О. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 451с.;

4. Ден В.Э. Очерки по экономической географии. Курс лекций, чит. на экономическом отделении С.-Петербургского политех. ин-та. / Ден В.Э. – Спб.: тип. «Правда», 1908. Ч.1. Сельское хозяйство. – 367 с.;
5. Деревянкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. / Деревянкін Т.І. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 127 с.;
6. Деревянкін Т.І. Промисловий переворот на Україні: питання теорії та історії. / Деревянкін Т.І. – К.: Наукова думка, 1975. – 279 с.;
7. Ежегодник Полтавского губернского земства на 1895 год. Год первый. - Полтава.: Стат. Бюро Полтавс. Губ. Земства. Типо-литогр. И.А. Дохмана, 1895. – 80 с.;
8. Зарецкий И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. / Зарецкий И.А. – Полтава.: Изд-ие Полтавс. Губ. Земства, Типо-литогр. Л. Фришберга, 1894. – 126 с.+XXIII с.+VI с.;
9. Історія народного господарства Української РСР: У 3 т. – К., 1983-1985: Т.1. – К., 1985. – 436 с.; Т.2. – К., 1985. – 448 с.;
10. Іщук С.І. Територіально-виробничі комплекси і економічне районування (Методологія, теорія). / Іщук С.І. – К.: Українсько-фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1996. – 244 с.;
11. Корсак А. О формах промышленности вообще и о значении домашнего производства (кустарной и домашней промышленности) в Западной Европе и России. / Корсак А. – М.: 1861. – 311 с.;
12. Кустари и ремесленники Полтавской губернии по сведениям, собранным в 1898 и 1900 гг. – Полтава.: Стат. Бюро Полтав. губ. земства, Типо-литография Л. Фришберга, 1901.– 1901.– 213 с.+133 с.+IV с.;
13. Ленин В.И. Полное собрание сочинений в 55-ти т. / Ленин В.И. – М.: Политиздат: Т.3. Развитие капитализма в России. Процесс образования внутреннего рынка для крупной промышленности. – С.3-606;
14. Лившиц Р.С. Размещение промышленности в дореволюционной России. / Лившиц Р.С. – М.: Изд.-во АН СССР,1955. – 295 с.;
15. Лось Ф.Є. Робітничий клас України у 1907-1913 рр. / Лось Ф.Є. – К.: Політвидав України, 1962. – 134 с.;
16. Лященко П.І. Історія народного господарства СССР.Т.1-2. / Ляшенко П.І. – К.: Держполітвидав, 1951-1952: Т.1. Докапіталістичні формації. – 1951. – 635 с.; Т.2. Капіталізм. – 1952 – 690 с.;
17. Маркс К. Собр. соч. в 30-ти т. / Маркс К., Энгельс Ф. – М.: Политиздат: Т.25. Ч.1-2. Капитал. Т.1.
18. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX столітті. / Мельник Л.Г. – Київ, Вид-во Київського ун-ту, 1972. – 240 с.;
19. Нестеренко А.А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX века. / Нестеренко А.А. – М.: Политиздат, 1954. – 298 с.;
20. Полтавщина. Збірник у II-х т.: [упоряди.: М. Філянський, Я. Риженко; під загал. редагув. М. Криворотченка]. – Полтава.: Полтавський державний музей ім. В.Г. Короленко, 1927: Т.II. – Полтава, 1927. – 419 с.;
21. Полтавщина: Енциклопедичний довідник (за ред. А.В.Кудрицького). - К.: Вид-во УЕ, 1992. – 1024 с.;
22. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Підручник. / За ред. В.В. Ковалевського, О.Л.. Михайлюк, В.Ф.Семенова. - 7-ме вид., стер. - К.:Знання, 2005. – 350 с.;
23. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей. / Под ред. В.П. Семенова-Тян-Шанского и под общ. рук. П.П. Семенова-Тян-Шанского и В.И. Ламанского. – (Памяти А.С. Пушкина). – СПб.: Изд. А.Ф. Девриена, 1899-1914: Т.7. Малороссия / [Карпов Б.Г., Пора-Леонович А.Я., Ф.А. Виноградов Ф.А. и др.]; под ред. В.П. Семенова-Тян-Шанского. – 1903. – 518 с.;
24. Рындзюнский П.Г. Крестьянская промышленность в пореформенной России (60-80-е годы XIX в.). / Рындзюнский П.Г. – М.: Наука, 1966. – 261 с.;
25. Святловский В.В. Кустари-кожевники Полтавской губернии. / Святловский В.В. – Полтава.: Изд-ие Полтавс. Губ. Земства, 1900. – 58 с.+XXVIX с.;
26. Сосновский М. Опыт исследования промыслов сельского населения Полтавського уезда. II. Статистическое исследование промыслов местечка Решетиловки. / Сосновский М. – Полтава.: Изд-ие Полтавс. Уезд. Земства, Типо-литогр. Губ. Правления, 1898. – 77 с.;
27. Тарновский К.Н. Мелкая промышленность России в конце XIX - начале XX в. / Тарновский К.Н. – М.: Наука, 1995. – 269 с.

УДК 911.3

Квасневська О.О.

АНТРОПОГЕННА ТОПОНІМІКА ВІННИЦЬКОЇ ТА ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ

Проаналізовано історію дослідження і розвиток антропогенної топоніміки Вінницької та Хмельницької областей упродовж тривалого часу, показано значення людини у формуванні та розвитку антропогенних топонімів, а також вплив середовища на особливості заселення та формування населених пунктів окремих його регіонів. Розглянуто вплив історичних епох на формування особливостей в місцеву топонімію, а також значення давніх описів території, літописи, твори перших істориків та географів, картографічні матеріали. Показано трансформацію одних топонімів в інші, як вони змінювались з плином часу. Проаналізовано утворення антропогенних назв від діяльності людини та від навколишнього середовища.

Ключові слова: антропогенна топоніміка; Подільське Побужжя; географічні назви; ареали; власні назви.

Проанализирована история исследования и развитие антропогенной топонимики Винницкой и Хмельницкой областей на протяжении длительного времени, показано значение человека в формировании и развитии антропогенных топонимов, а также влияние среды на особенности заселения и формирования населенных пунктов отдельных его регионов. Рассмотрено влияние исторических эпох на формирование особенностей в местную топонимию, а также значение давних описаний территории, летописи, произведения первых историков и географов, картографические материалы. Показана трансформация одних топонимов в других, как они изменялись с течением времени. Проанализировано образование антропогенных названий от деятельности человека и от окружающей среды.

Ключевые слова: антропогенная топонимика; Подольское Побужье; географические названия; ареалы; имена собственные.

Research history and development of anthropogenic toponymy of the Vinnytsya and Khmel'nickoy areas is analysed during great while, the value of man is rotined in forming and development of anthropogenic toponimiv, and also influence of environment on the feature of settling and forming of settlements of his separate regions. Influence of historical epoches is considered on forming of features in local toponymy, and also value of old descriptions of territory, chronicles, works of the first historians and geographers, cartographic materials. Transformation of one toponimiv is rotined in other, as they changed in time. Formation of the anthropogenic names is analysed from activity of man and from an environment.

Key words: anthropogenic toponymy; Podil'ske Pobuzhzhya; place-names; natural habitats; names own.

Наявність проблеми. Топонімічні дослідження мають важливе наукове і практичне значення для багатьох наук, особливо для географії. Сформовані в різні епохи елементи топонімії зберігають відомості про період свого виникнення: стан природних ландшафтів, соціальну та духовну культуру населення тощо. У той же час формування географічних назв відбувається під дією реально наявних чинників, вивчення яких дозволяє з’ясувати важливі закономірності виникнення найменувань.

Антропогенна топоніміка Вінницької та Хмельницької областей сформувалась в процесі складного історичного розвитку. Дослідження в цьому напрямі майже не проводились. Актуальність дослідження

зумовлена насамперед тим, що його результати певною мірою розширюють і доповнюють знання в галузі природничих наук.

Аналіз публікацій, прсвячених дослідженням географічних назв, а також географічна та історична інтерпритація топонімічної інформації показують, що переважна більшість наукових досліджень, при всій різнорідності охоплення проблемних питань топоніміки, відзначається відсутністю уваги до всієї сукупності чинників, які мають вплив на генезис, розвиток, сучасний стан та просторовий розподіл топонімічної складової географічного середовища.

Географічні назви України, поряд з їх лінгвістичними дослідженнями, потребують значної уваги географів та істориків.

Аналіз попередніх досліджень. Відомі давньоруські тексти, що являють собою збірники географічних назв і їх класифікацію. У найдавніших руських літописах є не лише географічні назви, але й спроби пояснення їх походження.

Про походження назв міст і селищ міського типу України містяться цікаві відомості у праці Ю.М. Кругляка. Унікальним за обсягом та повнотою зібраного матеріалу є «Словник гідронімів України». Це перше порівняно повне зібрання (понад 20 тис. основних і майже 24 тис. варіантних) назв річок, струмків та інших водотоків, оформлених відповідно до їх літературно – лінгвістичних та географічно – локалізаційних характеристик. Про топоніміку Поділля, а зокрема і Подільського Побужжя, є відомості у праці А.П. Коваль «Знайомі незнайомці: Походження назв поселення України» [9], Я.Р. Дашкевич «Східне Поділля на картах XVI ст.» [4], С.Д. Бабишин «Топоніміка в школі», розкриває походження назв населених пунктів Хмельницької області і містить значний матеріал по дослідженню назв населених пунктів [1].

Дослідження топонімів Подільського Побужжя частково розглянуто в краєзнавчих нарисах Денисика Г.І., Любченко В.Є «Подільське Побужжя», «Містечка Східного Поділля» [6, 7].

Мета – дослідити антропогенну топоніміку Вінницької та Хмельницької областей, показати її розвиток упродовж певного історичного часу, прослідкувати причини утворення антропогенних топонімів, встановити зв’язок географічних назв із різноманітними соціально-історичними, етнічними, геогафічними та іншими явищами.

Результати дослідження. Внаслідок суспільно-історичної діяльності і взаємозв’язків з навколишнім природним середовищем людина для визначення фізико-географічних особливостей, морфологічної структури ландшафту, характерних відтінків у побудові рельєфу, властивостей ґрунту, відмінностей мікроклімату - засобами мови створила географічну термінологію.

Часом місцеві назви є дуже давніми за походженням, про що свідчать їх стародавні мовні особливості. Разом з тим, багато є назв запозичених. І це звичайно зрозуміло, коли згадати, що територія

сучасного Поділля тривалий час знаходилася на шляху зі сходу на захід, із глибини Азії в Західну Європу. Але іншомовні назви посідають тут порівняно незначне місце. Система географічних назв Вінницької та Хмельницької областей невпинно поповнюється суто українськими утвореннями, основу яких становлять як загальні слова різного значення, так і різноманітні власні найменування.

Правильно пояснити ту чи іншу назву, розкрити її смислове значення і походження – означає отримати важливу інформацію про минуле свого краю: його природні умови, економіку, етнічний склад населення, історичні події тощо. Ця особливість географічних назв використовується в історичних та географічних дослідженнях для реконструкції ландшафтів минулого, вивчення особливостей освоєння території, виявлення зниклих ареалів рослин чи тварин. Але щоб одержати таку поглиблену інформацію, потрібно досліджувати їх сукупність, сформовану під впливом характерних географічних або історичних умов.

До найпоширенішої і найдавнішої географічної термінології належать гідроніми. Південний Буг, Бог (дав.-гр. Hypanis – Гіпаніс), річка в Україні (Хмельницька, Вінницька, Кіровоградська та Миколаївська обл.). Бере початок на Поділлі і впадає до Бузького лиману Чорного моря. Це третя за довжиною (після Дніпра та Дністра) річка України і найбільша, яка тече виключно територією України (довжина її 806 км). Протікає центральними і південними областями держави через природні зони лісостепу і степу. Тут на поверхню виходить найдавніше в Україні геологічне утворення – Український кристалічний щит, завдяки якому Південний Буг відомий своїми порогами. Основні ліві притоки — Синюха, Мертвовід, Інгул, праві – Згар, Кодима, Гнилий Яланець. На річці працює 13 невеликих ГЕС. Річний стік – 3,39 км3.

Ще у V ст. до нашої ери Південний Буг Геродот назвав Гіпанісом. Пізніше у творах античних географів та істориків Південний Буг іменується інакше: Богоссола – готський історик Іордан і географ Авенський – VI-VII ст. н. е.; Богої – візантійський імператор Константин Багрянородний – X ст.; у давньоруських літописах річка виступає під назвою Богъ; турки називали її Ак-су («Біла вода»); Бокг; на картах XV-XVII ст. – Бог, Богус, Буг; у давніх актах – Бог, Буг; а в паперах XVIII-XIX ст. – переважно Богъ.

Сучасну назву ріка отримала випадково. Проводячи на початку XX ст. детальні геологічні дослідження Правобережної України, В. Ласкарєв звернув увагу на наявність двох річок з однаковими (як йому здалося) назвами Буг. Західна річка й справді звалася Бугом. Справжня назва південної ріки – Бог, Біг. Проте В. Ласкарєв не звернув на це уваги і, щоб можна було надалі розрізняти ці річки, зафіксував їх на карті як Західний і Південний Буг. Про те, що справжня назва Південного Бугу – Біг, Бог свідчить і точний переклад його першої грецької назви Гіпаніс. «Гі», «Ге» - земля; «пан», «паніс» – бог родючості; річка, що протікає родючою

(божою) землею – Бог, Біг. Саме так з найдавніших часів і до сьогодення називають річку місцеві жителі.

Річка Соб – ліва притока Південного Бугу. Назва річки Соб походить від українського «соб», «цоб» – праворуч. Ліві притоку Південного Бугу називають правою у зв'язку з тим, що заселення краю почалося від гирла річки до її верхів'я. Проходячи вгору по Південному Бугу, стародавні люди побачили праворуч річку і назвали її Соб (Цоб) – та, що праворуч. Щодо до походження назви річки Соб висуває свою версію О. Роговий з міста Липовець. Він вважає, що назва річки походить від тюркського «суп» – вода, річка. Так, за його словами, прозвали її чорні клобуки і половці, які кочували тут у X-XIV ст. від верхів'я до низів'я. можливе також інше. Згідно з дослідженнями того ж О. Рогового, перша згадка про річку Соб зустрічається в «Історії Геродота» (V ст.. до н. е.), коли він називає крайнім пунктом просування перського царя Дарія під час походу на скіфів (514 р. до н.е.) річку Оар. Це і є Соб, якого ще довго називали «Собаром», тобто «річкою Оар».

Вовк – права притока Південного Бугу. Свою назва річка отримала не випадково. В пардавні часи верхів'я південного Бугу було суцільно покрите лісами в яких широко були розповсюджені вовки. Збереглися також архівні документи, які свідчать, що навіть XVIII, XIX та на початку XX ст. вони тут завдавали великих збитків. Для їх знищення створювались спеціальні групи людей, які звітували про кількість вбитих вовків. З відси і назва річки – Вовк.

Річка Згар – права притока Південного Бугу. Вже сама назва річки говорить про незвичайну долю місцевості, по якій вона протікає. Колись давно територія сучасного Середнього Побужжя являла собою суцільний лісовий масив. Для розширення площі орних земель тут постійно значні ділянки лісу. Місце, що залишалося, називали згарищем, згаром. Очевидно, річка та її притока дістали свої назви від того, що протікали через згарище.

Синюха – ліва притока Південного Бугу. Вперше згадується на карті, складеній у І630—1647 рр. французьким інженером Бопланом. За легендами та переказами річка отримала свою назву завдяки чистій та прозорій воді. Складається таке враження ніби вода і дійсно синя, коли дивишся на цю річку.

Серед правих приток Південного Бугу річка Рів помітно відрізняється за природними умовами. А все завдяки тому, що її басейн розташований у межах найбільш при піднятої частини Подільської височини. У противагу іншим притокам, долина річки Рів V – подібна, її береги, особливо в середній частині , високі, круті, що часто у вигляді лісових або степових «стінок» піднімаються над руслом на 20-35 м і більше. Очевидно, саме завдяки природним особливостям річка і отримала свою назву.

Більшість назв річок пов'язана з природними умовами, де вони протікають. Як приклад: Батіг – від рівного, видовженої форми русла.

Характерний для досліджувальної території гідронім на позначення конфігурації русла. Бистриця – від швидкої течії; Болотиста, Болотня – від заболочених долин, в яких протікають річки; Бугор – річка бере початок на бугристих схилах височини; Гать, Гатка – струмки, які внаслідок їх перегачення утворюють систему ставків; Глибочок Глибочиця - річки протікають у глибоких скалистих ущелинах; Грим'ячка – від грем'яч – джерело; Колінь – від колінуватої конфігурації русла; Лежань, Лізянвка – від повільної течії, що зумовлено рівнинним характером рельєфу; Плоска – протікає покатою місцевістю; Рівка, Ровець – від рівчастого характеру русла; Довжок – характеристика річки за розміром; Руда, Рудка – річки, що витікають з болота, що має руду і жовтовате забарвлення води; Талова – мілководна річка, що живиться весняними водами від танення снігу; Шмигівка – назва вказує на швидкість потоку струмка в гористій місцевості; Шукайвода – від пересихання струмка літом. Річка Жолобок отримала назву від географічного терміна жоліб, жолоб - «глибока і вузька долина»; Канавка – перенесення в гідронімію гідрологічного терміну канава вказує на заглиблення в поверхню русла невизначеної форми [1]. Річка Бакша – права притока Сільниці (басейн Південного Бугу), впадає поблизу Тульчина. Назва від тюркського апелятива *bachča «сад».

З давних часів людина на малих річках регулювала стік води. Для влаштування млинів, розведення риби та водопоїв на малих річках будували греблі і ставки. Особливо активне спорудження ставків, розпочалося на Подільському Побужжі з XIV ст. , коли рибальство стало однією з найважливіших галузей феодального господарства. Риба йшла на задоволення потреб феодального маєтку, мала великий попит на ринку. До ставків тягнулося місцеве населення. Цим і пояснюється виникнення біля ставків населених пунктів з назвами: Гребля, Загребля, Нова Гребля, Стачинці, Ставниця, Ставище, Ставищани, Заставки, Заставці, Заставля, Новостав, а також Гатна (Деражня).

Коли люди селились у віддаленій від річки місцевості, вони змушені були добувати воду з глибоких водоносних шарів землі. Поселення, що виникали біля криниць, отримали назви: Білокриниччя (у центрі села є криниця, в якій з товщ вапняку б'ють джерела і наповнюють її водою із значним вмістом вапна), Закриниччя, Криничани, Криничне, Криниця.

На відміну від болотистих місць, суха місцевість через відсутність природних водоймищ необхідних для господарських та побутових потреб, менш зручна для заселення. Цим пояснюється незначна кількість поселень, назви яких зумовлені відсутністю води: Сушки, Суховоля.

Назви Глинники, Кам'янець-Подільський, Кам'янка, Кремінна, Кремінний, Крупець, Кам'яногірка, Глинськ, Вапнярка характеризують корінні породи, місце розташування поселень [1].

Подільське Побужжя – регіон давнього садівництва. Садівництво тут склалось і розвинулось під впливом спирятливих грунтово-кліматичних умов і зручних зв'язків з великими містами. Села, у яких вирощували на

продаж яблука, груші, горіхи, вишні, черешні отримали назви: Вишнівчик, Вишнопіль, Грушка, Грушківці, Яблунівка, Яблуновиця, Малинівка.

Низка антропогенних топонімів пов'язана з особливостями господарської діяльності людей. Розчищені від лісу ділянки, внаслідок низької техніки обробітку землі, швидко заростали корчами. З часом на цих ділянках сформувались населені пункти: Пеньки, Пеньківка, Корчівка, Корчик. Іноді для розширення орних угідь ліс спалювали. На випалених ділянках або поруч з ними формувались населені пункти, які мали назви Печеськи, Згар, Згарок.

На розвиток землеробства значний вплив мав технічний прогрес в удосконаленні орних знарядь. Давнім сільськогосподарським знаряддям є плуг. Вперше плуг згадується в «Повести временных лет» близько 981 р. Термін плуг лежить в основі антропогенного топоніму Плужне Хмельницької області, яке є одним з давніх поселень на території області.

На території областей є населені пункти, що відображають в своїх назвах наявні тут городища: Городище, Городиска, Городисько, Городківка, Городок. Відомо, що внаслідок татаро-монгольської навали, нападів загонів кримських татар, феодальних міжусобиць, народних повстань, багато давніх міст було знищено. За неселеними пунктами, які виникали у місцях знищення укріплених поселень, інколи закріплялась назва городище. З XIV ст. в літописах серед інших міських оборонних споруд згадується вал. Ці земляні укріплення не підавались швидкому руйнуванню.

Також зустрічаються назви, в основі яких лежить термін городня (являє собою систему дерев'яних зрубів, що укріплювали міста або двір феодала). Часто населені пункти називали на честь дружин, полководців, перших поселенців. Прикладом є селище міського типу Антоніни Хмельницької області. До другої половини XVIII ст. звалося Голодьки. Цю назву виводять від слова голод. Близько 1770 р. княгиня Барбара Сангушко віддала село в оренду І. Мельчевському, одруженому з сестрою княгині Антоніною. Орендатор назвав село на честь своєї дружини. Гриців – містечко Хмельницької області. Є припущення, що Гриців засновано ще за часів Київської Русі. Назву виводять від імені Григорій (Гриць), яке мав князь Теребов'янський – володар села на прикінці XI ст. – на початку XII ст. Вірогідніше, що назва виникла від імені першого поселенця. Часто населені пункти одержували назви від прізвищ їх колишніх володарів: Чечелівка – від прізвища Чечель Гайсинського району; Кропивна (від прізвища власника шляхтичка Кропивницького) Хмільницького району; с. Ободівка (від прізвища власника Ободівського) Тростянецького району; Йосипівка, Миколаївка, Михайлин та Юрівка Козятинського району; Андріяшівка, Павлівка та Савчине Крижопільського району; Костянтинівка, Іваньки та Лукашівка Липовецького району; Григорівка, Тарасівка, Карпівка та Петрівка Муровано-Куриловецького району; Олексіївка Немирівського району; Миколаївка Піщанського; Мар'янівка Погребещанського; Степанівка та Марківка Теплицького; Василівка та

Федорівка Тиврівського; Антонівка та Олександрівка Томашпільського; Федьківка, Тарасівка Чечельницького; Андріївка та Федорівка Шаргородського; Ульянівка, Михайлівка та Іванків Ямпільського району.

Висновки. Формування топоніміки будь-якої території відбувається під впливом певних географічних чинників. Аналіз їх незначної частини показує, що топоніміка в окремих випадках виступає як «жива» географія і є цінним джерелом для вивчення географічної індивідуальності певної місцевості, пов'язана із специфічними особливостями її господарського освоєння. Формування антропогенної топоніміки Вінницької та Хмельницької областей відбувалося паралельно з антропогенізацією натуральних ландшафтів в антропогенні. Назви, що походять від народних географічних термінів відображають колишні природні та соціально-економічні умови проживання людей. Такі назви особливо важливі для реконструкції природних умов території.

Використані джерела:

1. Бабишин С.Д. Топоніміка в школі / С.Д. Бабишин. – К: Радянська школа, 1962. – 121 с.
2. Гумецька Л.Л. Нарис словотворноъ системи украънськоъ актовоъ мови XIV – XV ст. / Л.Л. Гумецька . – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1958. – 298 с.
3. Дашкевич Я.Р. Східне Поділля на картах XIV ст./ Я.Р. Дашкевич// Географічний фактор в історичному процесі. – К.: КГУ, 1990. – С.155-169.
4. Дашкевич Я.Р. Східне Поділля на картах XVI ст./ Я.Р. Дашкевич// Історико-географічні дослідження на Україні. – К.: Наука. думка, 1992. – С. 13-21.
5. Денисик Г.І Природнича географія Поділля / Г.І. Денисик. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1998. – 184 с.
6. Денисик Г.І. Подільське Побужжя / Г.І. Денисик, В.Є. Любченко. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1999. – 96 с.
7. Денисик Г.І. Містечка Східного Поділля / Г.І. Денисик – Вінниця: Тезис, 2002. – 92 с.
8. Жучкевич В.А. Общая топонимика / В.А. Жучкевич. – Минск: Высшая школа, 1968. – 432 с.
9. Коваль А.П. Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України / А.П. Коваль – Київ: Либідь, 2001.
10. Кордуба М. Земля є свідком минулого: Географічні назви як історичне джерело / М. Кордуба – Львів, 1924.- с. 167.
11. Кругляк Ю.М. Ім'я вашого міста: Походження назв місті смт УРСР / Київ: Наукова думка, 1978. – с. 265.
12. Никонов В.А. Введение в топонимику / В.А Никонов. – М.: Мысль, 1965. – 179 с.
13. Суперанская А.В. Теория шимени согбственного / А.В. Суперанская. – М.: Наука, 1973. – 390 с.
14. Суперанская А.В. Что такое топонимика? / А.В. Суперанская. – М.: Наука, 1984. – 182 с.
15. Роговий О.І. Про що шумлять верби: історичні нариси про Корчинці-Ротмистрівку-Вербівку (18-21 ст.) / О.І. Роговий – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2010. – 344 с.

III. ПРИРОДНИЧА ГЕОГРАФІЯ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

УДК 911.2(470.67)

Ханмагомедов Х.Л.

ЗОНАЛЬНЫЕ ЛАНДШАФТООБРАЗУЮЩИЕ КОМПОНЕНТЫ НЕБОЛЬШОЙ ТЕРРИТОРИИ

Изучены на примере средней части бассейна реки Уллучай (Республика Дагестан, Россия)почвы и растительность как пример ландшафтообразующих компонентов небольшой территории.

Ключевые слова: небольшая территория, зональный ландшафтообразующий компонент, бассейн реки Уллучай, растительность.

Studied on the example of the middle part of the river basin Ulluchay (Republic of Dagestan, Russia) of the soil and vegetation components of the landscape-as an example of a small area.

Key words: small area, landscape-zonal component Ulluchay basin, vegetation.

Как пишет В.М. Чупахин «основные природные ландшафтообразующие компоненты подразделяются на зональные (климат, почвы, растительность) и азональные (геологическое строение и рельеф). Все они принимают участие в формировании его общего характера природно-территориального комплекса» [5, с.21]. Среди названых зональных ландшафтообразующих компонентов интерес представляют почвы и растительность, это особенно касается небольших территорий. На примере этих территорий наглядно можно видеть влияние эндогенных и экзогенных рельефообразующих процессов климата на формирование внешнего облика небольших территорий. Такой небольшой территорией является бассейн реки Уллучай в средногорном Дагестане, особенно в его средняя част с площадью около 680 кв.км, что составляет 1,35 % всей площади Дагестана.

Среди природных компонентов почвенно-растительный покров является, в силу своего развития и формирования, особенным природным компонентом здесь выделяются почвы. Как справедливо пишет В.М. Чупахин [2.с. 47-48], в процессе взаимодействия организмов и продуктов их распада с горными породами и продуктами выветривания формируется этот покров ландшафта, составляющий самый поверхностный слой коры выветривания, в котором взаимодействуют все компоненты ландшафтной сферы. В такой обстановке возник и формировался почвенно- растиельный покров средней части реки Уллучай. Он разнообразен. С одной стороны, ему способствовал сильно расчлененный рельеф, с другой - климатические условия, третий – почвообразующие породы. В горно-лесном поясе под полевициевыми, овечье-овсяницневыми подлесными мезофильными, низкоосоково-коротконожковыми, прямокостровыми послелесными остепененными лугами, под березовым редколесьем, зарослями азалии,

сформировались горно-лесные бурые, в горно-степном поясе под разнотравно-пырейно-луговыми ассоциациями – горные темнокаштановые, под типчаковыми, ковыльными, свинопырейными, полынными, бессмертниковыми группировками растительности – горнокаштановые почвы. Горные светлокаштановые почвы обязаны своим происхождением и формированием бородачевым, таврическо-полынным и трагикана и типчаковым растительными сообществами, горные коричневые же – под зарослями держи-дерева. На террасах и у подножия склонов кайтагских гор имеем горные делювиально-луговые почвы.

В средней части бассейна реки Уллучай, по нашим неполным данным, отмечаются горно-луговые типичные, горно-луговые черноземовидные, горно-лесные, горно-лесные буроостаточно – карбонатны, лесные бурые олуговелые, каштановы темнокаштановые, каштановые, светлокаштановые, горные, горные коричневые, горные делювиальные, горные делювиально-луговые. Первые почвы сформировались в условиях значительного увлажнения на элювии и элювиоделювии. Эти почвы обладают высокой влажностью и богатой луговой растительностью. Вторые почвы нами отмечены в окрестностях с. Дураги. Они сформировались здесь, на высоте 1000-1100 м. над уровнем моря под растительностью луговых степей, может быть при большой активности микробиологических процессов и условиях значительного увлажнения и повышенного количества тепла. Третьи почвы своим формированием обязаны прежде всего лесной зоны предгорий до высоты 1500-1600 м. над у.м. По мнению С.У. Керимханова [1.с. 68-69], четвертые почвы сформировались в более мезофильных условиях на карбонатных элювиально-делювиальных отложениях среднего и тяжелого механического состава преимущественно под дубово-грабовыми лесами с примесью пород грецкого ореха, орешника, кизила, алычи, в первую очередь. Указанный выше автор [1. с.69] развитие и формирование бурых лесных олуговелых почв в средней части бассейна реки Уллучай связывает с антропогенным фактором – уничтожением лесного покрова. Эти изменения по названному автору, благоприятствуют, скажем, внедрению травянистой растительности и развитию дернового процесса. Касаясь горно-каштановых почв, следует отметить, что их формирование связано с выпадением небольшого количества осадков, в районах их распространения, низкой относительной влажностью, большой инсоляции на карбонатных, да и не карбонатных глинах, также на глинах, под лесной растительностью, сменяющими кустарниками под влиянием антропогенной (хозяйственной) деятельности, по нашему мнению сформировались горные коричневые почвы.

Ниже остановимся на горных делювиально луговых и горных аллювиально-луговых почвах. Горно делювиально-луговые почвы формировались в условиях временного повышенного увлажнения под влиянием делювиальных процессов на террасовидных склонах гор, также в

периферийных частях подпойменных речных террас, у подножия склонов, в днищах балок под луговой растительностью.

Горные аллювиально-луговые почвы образованы в долинах рек под одновременным протеканием как аллювиальных, так и луговых процессов под вейниковыми белополевициевыми и свинопырейными приречными лугами.

Справедливо пишет В.М. Чупахин [5, с.49], огромная роль в ландшафтной сфере Земли принадлежит растительности, связанным между собой и с другими компонентами (горными породами, рельефом, воздухом и водой) круговороты веществ и энергии.

Территория средней части Уллучая в различных частях имеет неоднородные природные условия, изменяясь с увеличением абсолютных высот. Так происходит и с растительными ассоциациями, так Северо-восточная часть расположена в зоне сухих опустыненных степей в сочетании с группировками нагорных ксерофитов. Затем идет полоса горных широколиственных лесов и дубового мелколесья с участием ксерофитных кустарников, которые приурочены к склонам северного направления коричневыми или бурыми лесными почвами.

Леса, по мнению В.В. Викторова [1, с.224, 226] занимают в средней части бассейна Уллучай до 40 % его площади.

В значительном количестве распространена осечка низкая. Из разнотравья, включая в его состав и бобовые, наиболее постоянными являются: лабазник шестилепестный, манжетка шелковистая, головчата гигантская, подмаренник настоящий и несколько видов эспарцетов и клеверов.

В западной части района наряду с послелесными лугами, встречаются небольшими участками субальпийские луга, которые представлены главным образом вейниково-полевицевыми и разнотравно-поливицево-белоусовыми группировками печальной осокой.

Значительные площади в южной части территории района занимают пестроовсяницевые луга на горно-луговых почвах по крутым склонам северных направлений, на высоте 1700-2500 над уровнем моря. На этих лугах в травостое овсяница пестрая занимает господствующее положение. По нашим данным, иногда проективное покрытие доходит до 25-50%. Кроме овсяницы пестрой следует отметить вейник тростниковидный, полевицу волосовидную. Из разнотравья: манжетку, буквицу крупноцветную, ветряницу пучковатую и др.

Степная растительность нами рассматриваемом регионе имеет большое распространение и характеризуется разнообразием флористического состава. В составе степной растительности выделяются: 1) луговые степи на горно-луговых лесных почвах, здесь наряду с типчаком отмечается пырей ползучий, плевел, мятник и др.; 2) ковыльные и типчаковые степи; 3) сухие бородавчатые и стройно-пырейные с изреженными ассоциациями – на степном травостое горных каштановых почв, с преобладанием в травостое бородача, пырея стройного, типчака,

полыни и свинороя; 4) опустыненные злаково-полынные и полынные степи на каштановых и светлокаштановых почвах, с преобладанием в травостое полыни Таврической, бородача, типчака, остреца. Здесь нагорно-ксерофитная растительность, характеризуется сильной изреженностью травостоя и развивающимися на южных склонах с неразвитыми маломощными почвами. Территория района представлена: осоково-типчаковыми с трагикантным астрагалом, разнотравными шалфеем серым и полынью Таврической растительными ассоциациями.

Необходимо отметить ксерофитные группировки типа шибляка с участием держи-дерева и других засухоустойчивых кустарников, например, боярышника. Хозяйственное значение нагорно-ксерофитной растительности невелика, вследствие малой их продуктивности, как по количеству производимой ими растительной массы, так и небольшой ее питательной ценности. Очень близка к нагорно-ксерофитной растительности – скально-осыпная. Она не образует сомкнутого травяного покрова и характерной чертой приспособления к жизни на скалах и осыпях у растений является мощное развитие корневой системы. Наиболее типичными представителями осыпной растительности района является: чабрец, чертополох, осока, бодяк выгревенный.

Болотистые луга на территории района не имеют широкого распространения. Встречаются они у выходов грунтовых вод или при зарастании мелких озер. Нами отмечена в бассейне реки Уллучай Республики Дагестан и вторичная растительность, образовавшаяся в результате хозяйственной деятельности человека. Бессистемное использование лугов привело к резкому ухудшению травостоя.

Опустыненные группировки Кайтага характеризуются эфемерово-таврическим, полынным, таврическо-полынно-эфемеровым, изреженным солянково-белополынным составом, в травостое которых в большом количестве отмечены эфемеры: костер кровельный, костер растопыренный.

Леса и кустарники на территории нами характеризуемого региона представлены, в основном, дубовым мелколесьем и зарослями рододендрона. В предгорной части ее территории севернее реки Ангичай широко распространены шибляки из держи-дерева и боярышника местами с примесью мелколесья из дуба, располагающихся нас клонах равнинных экспозиций. Древостой изреженный с развитием подлесков и травянистым покровом: подлеске-боярышники, мушмула германская, кизил, бересклет бородавчатый и др.

В травянистом покрове нами изучаемого региона отмечается коротконожка лесная, перловник пестрый, довольно часто встречаются серпуха, воробейник пурпурно-синий, гравилат городской, еже сборная, зверобой продырявленный. В среднем поясе в травянистом покрове появляются первоцвет крупночашечный, шалфей клейкий, на каменистых участках костенец волосистый, к.черный, многоножка обыкновенная и другие мезофильные представители. Травостой выражен хорошо. Среди

трав особенно выделяются папоротники мужской и женский преимущественно в просветах пятна ясменника. Из других видов редко встречаются: перловник пестрый, примула Воронова, тамус обыкновенный, толстостенка крупнолистная, фиалка лесная, осока лесная, ятрышник мужской, купена кавказская, пыльцеголовник, двулепестник парижский, звездчатка лесная, овсяница горная, гнездовка настоящая.

Как пишет П.Л.Львов [14, с.115], Буковые леса с мертвым покровом произрастают в Кайтагском районе в пределах от 600 до 1400 м. над уровнем моря как на пологих, так и на крутых склонах преимущественно северной экспозиции. Древостой их имеет высокие бонитеты, и отмечаются большой сомкнутостью (0,8-0,9). В таких лесах подлесок не выражен или представлен единичными экземплярами кустарников, а травяной покров лучше развивается весной (эфемеры и эфемеродцы), летом же они почти отсутствуют или встречаются единично (редко группами). В молодых лесах деревья бука располагаются близко друг к другу, а в старых – расставлены на значительном расстоянии одно от другого. При 120-150 летнем возрасте высота бука достигает около 30 м. при диаметре 60-70 см. К буку из других пород примешиваются единично граб, липа кавказская, клен красивый и глоговина. Семенное возобновление бука неудовлетворительно из-за толстого (до 15-20 см) мертвого покрова. Подлесок не выражен, лишь изредка встречаются кустики бересклета широколистного, бузины черной, кизила, ежевики кавказской. В травяном покрове на освещенных местах рассеяно встречаются ясменник пахучий, мятлик боровой, гнездовка настоящая, фиалка лесная. Кроме того, единичными особями растут подлесник европейский, шалфей клейкий, первоцвет крупночашечный, купена гладкая, волжанка обыкновенная, мужской папоротник [14, с.115].

А.А. Лепехин [3, с.36] отмечает в Кайтаге лекарственные, дубильные и красящие растения. К первым он называет лук парадоксальный, щавель конский, первоцвет крупночашечный, ятрышник мужской, шиповник собачий, липа сердцевидная, крушина ломкая. Ко вторым – ива белая, лапчатка прямостоящая, к третьим – подмаренник настоящий. Таков в общих чертах почвенно-растительный покров средней части бассейна Уллучай в пределах Предгорного Дагестана.

Использованые источники:

1. Викторов, В.В. Экономико-географические районы Дагестана. /В.В.Викторов// Дагестанская АССР: Физико-географический и экономико-географический обзор. – Махачкала: Дагучпедгиз, 1958.
2. Керимханов, С.У. Почвы Дагестана. Краткая характеристика и использование / С.У.Керимханов.-Махачкала: Даг.кн.изд-во,1976
3. Лепехина, А.А. Растительные ресурсы/А.А.Лепехина// Атлас Республики Дагестан. Изд. Федеральной службы геодезии и картографии России, 1999.
4. Львов, П.Л. Исчезающие и редкие растения Дагестана. // Шахмарданов З.А., Львов П.Л. Редкие и исчезающие животные и растения Дагестана. Мат-лы к Красной книге// - Махачкала, Даг.кн.изд-во,1981.
5. Чупахин, В.М. Основы ландшафтоведения:Учебное пособие //В.М.Чупахин. – М.: Агропромиздат, 1987.

УДК 91:504(075.8)

Гавриленко О.П.

МЕТОДОЛОГІЯ ЕКОГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Розглянуті методологічна основа і головні методи досліджень екогеографії – наукової дисципліни, у межах якої на теоретичній базі ландшафтознавства вирішуються завдання екологічної оптимізації природного середовища. Екогеографічні дослідження за своєю сутністю і предметом залишаються географічними, а за кінцевими цілями – екологічними. Тому актуальним є питання інтеграції методологій окремих географічних і екологічних дисциплін, об'єднаних у цілісну трансдисциплінарну науку. Повноцінне екогеографічне дослідження має містити етапи, орієнтовані як на задоволення суспільних потреб, так і на контроль за практичним упровадженням результатів.

Ключові слова: природокористування, екогеографія, районування, прогнозування, системний аналіз, структурно-функціональна організація, методологія.

Рассмотрены методологическая основа и главные методы исследований экогеографии – научной дисциплины, в рамках которой на теоретической основе ландшафтоведения решаются задачи экологической оптимизации природной среды. Экогеографические исследования по своей сути и предмету остаются географическими, а по конечным целям – экологическими. Поэтому актуальным является вопрос интеграции методологий отдельных географических и экологических дисциплин, объединенных в целостную трансдисциплинарную науку. Полноценное экогеографическое исследование должно содержать этапы, ориентированные как на удовлетворение общественных потребностей, так и на контроль за практическим применением результатов.

Ключевые слова: природопользование, экогеография, районирование, прогнозирование, системный анализ, структурно-функциональная организация, методология.

The methodological framework and main research methods of ekogeography are considered. Ecogeography – scientific discipline, which solves environment optimization problems on the theoretical landscape basis. Ecogeographical research in nature and subject remain geographical and by end-goals – ecological. So important is the integration of specific geographical and environmental disciplines methodologies together in a coherent transdisciplinary science. Meaningful ecogeographical research should include steps aimed at meeting both of the society needs and to control the practical results introduction.

Key words: nature using, ecogeography, zoning, forecasting, systems analysis, structural-functional organization, methodology.

Постановка проблеми. Сучасне зростання значущості еколого-географічних проблем диктує необхідність цілеспрямованих досліджень екологічного характеру та свідомого пошуку методологічної бази для нової галузі знань про взаємодію геосфер Землі і наслідки антропогенного впливу на середовище мешкання людини. Нові наукові напрями екологічного спрямування тісно пов'язані з географічними дослідженнями. Їхньою метою є вивчення не лише зв'язків живих організмів з навколишнім середовищем, а й їхньої відповідної реакції на зміни навколишніх умов, а також стеження за зворотним впливом людської

діяльності на природне середовище. Отже, екогеографічні дослідження слід об'єднати в рамках єдиної методології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Визначення і тлумачення нових понять екогеографії перетворилися сьогодні на об'єкти гострої дискусії. Деякі дослідники трактують екогеографію як область знань, що вивчає закономірні зв'язки між живими організмами, у т. ч. людиною, техногенними спорудами та геологічним середовищем [1, 2, 3, 7]. У публікаціях, присвячених методам галузевих та комплексних еколого-географічних досліджень, сформульовані прикладні методи оцінки екологічного стану території: географія екоситуацій (Б.І. Кочуров, В.Т. Трофімов, І.С. Круглов), екологічна паспортизація території (Г.І. Гладкевич, В.І. Кружалін, Ю.Г. Сімонов), екологічна експертиза (К.Н. Дьяконов, А.В. Дончева, Т.В. Звонкова), екологічний каркас території (В.Л. Бочаров, Е.Ю. Колбовський), геоекологічне районування (А.Г. Ісаченко, Б.І. Кочуров) та багато інших. Отже, маємо ситуацію, коли при формулюванні предмета досліджень використовується різний термінологічний апарат та вкладається різний зміст у поняття методології, що призводить до появи результатів, які важко зіставити.

Невирішені частини проблеми. В природничих науках методологія має свою специфіку, і це створює певні труднощі на шляху розробки загальної методології екогеографії. Вона значною мірою спирається на методологію, розроблену іншими природничими науками. Оперуючи поняттями «екологія» та «географія», не можна змішувати екологічний підхід і зміст науки екології. Екологічний підхід може і повинен бути надбанням різних наук. А ландшафтознавство, озброєне екологічним підходом, набуває широких можливостей у сфері оптимізації природного середовища, а також пов'язаних з цим конкретних заходів. Як висловлювався К. Тролль, географія та екологія, у решті-решт, зіллються у єдину науку – «ecosciense» [9]. Це злиття відбулося у екогеографії, в межах якої на теоретичній базі ландшафтознавства вирішуються завдання екологічної оптимізації природного середовища.

Невизначеним залишається питання конкретного способу інтеграції методологій окремих географічних і екологічних дисциплін, які мають бути об'єднані у цілісну трансдисциплінарну науку. Екогеографічні дослідження залишаються за своєю сутністю і за предметом географічними, а за кінцевими цілями – екологічними. Ф.М. Мільков, використовуючи термін «екогеографія», вважав її розділом сучасної географії та ландшафтознавства. За Мільковим, екогеографія – це опис екологічного стану території будь-якої розмірності, що аналізується через призму ландшафтних комплексів [6]. Очевидно, можна таким чином позначити науку, яка вивчає екологічний стан будь-якої території з метою оптимізації природного середовища.

Формулювання завдань. Виходячи з невирішених частин проблеми, одним з головних завдань є розробка єдиної методології та уніфікація методів екогеографії задля оптимізації середовища мешкання людини.

Будь-яке еколого-географічне дослідження має спиратися на фундаментальні закономірності будови, функціонування, динаміки і розвитку природних комплексів всіх рівнів. Відповідно будь-яка екологічна проблема неминуче прив'язується до ландшафтної структури території. Крім цього, доцільно обґрунтувати алгоритм дослідження геоекосистем як об'єктів оптимізації природного середовища. Щодо практичного застосування результатів у процесі, наприклад, регіонального проектування, то вони можуть стати важливою передумовою сталого розвитку регіонів.

Основний матеріал дослідження. В екогеографії застосовуються різні, часто протилежні, підходи до сутності самої науки та її методології, наприклад, природничо-історичний, хорологічний, антропоцентричний тощо.

Вперше основи цілісної методології пізнання представив В.В. Докучаєв, котрий сам називав її природничо-історичним методом. Основним методологічним принципом Докучаєва (до речі, як і О. Гумбольдта) були єдність та цілісність матеріального світу. Саме впровадження природничо-історичного методу у практику польових досліджень сприяло організації експедицій нового типу – дійсно комплексних.

Метод будь-якої науки можна визначити як сукупність прийомів та способів дослідження її предмета з наступною систематизацією отриманих даних. Метод безпосередньо фіксує не те, що є в об'єктивному світі, а те, як людина повинна діяти у процесі пізнання та практичної діяльності. Об'єктивні закономірності, що лежать в основі методу і визначають його, є не що інше, як предмет дослідження науки, що і визначає характер наукової дисципліни [4].

Як будь-яка багатодисциплінарна наука, екогеографія є проблемно-орієнтованою – набір конкретних дисциплінарних методів дослідження визначає наперед сформульована наукова або практична мета. Інтеграція дисциплінарних методів можлива на підставі формулювання спільного (узгодженого) об'єкта дослідження для дисциплін – «учасниць». При цьому кожна дисципліна досліджує свої спеціальні аспекти спільного об'єкта, тобто має свій предмет.

Повноцінне екогеографічне дослідження має містити етапи, орієнтовані як на вивчення суспільних потреб, так і на контроль за практичним упровадженням результатів та подальшою їхньою підтримкою. Якщо взяти за основу послідовності такого дослідження модель процесу екологічного планування ландшафту, то можна окреслити такі етапи. Спочатку визначається суспільна проблема, яку може вирішити дане дослідження. Після цього формулюються цілі – на підставі окресленої проблеми визначається мета і завдання конкретного дослідження, а також дисципліни, які будуть задіяні у дослідженні та, відповідно, типи геоекосистем. Потім здійснюється власне дослідження, тобто інвентаризація та аналіз (оцінка) обраних типів геоекосистем. Після

розробки рекомендацій щодо їхньої оптимізації планується упровадження результатів дослідження. І нарешті, заключним етапом може бути контроль за процесом практичного упровадження результатів.

Оскільки екогеографія являє собою міждисциплінарний напрям, у якому об'єднуються всі існуючі знання про екологічний стан Землі, її методологічною основою є системний аналіз та багатофакторний (синергічний) підхід до вивчення навколишнього середовища у тісному зв'язку з дослідженням атмосфери, гідросфери, літосфери, біосфери і техносфери. В екогеографії, як і в багатьох інших природничих науках, застосовуються методи польових (експедиційних) досліджень, статистичний, порівняльно-аналітичний методи, метод систематизації і картографічний метод. Найбільш уживаним та універсальним є системний метод, оскільки екогеографічні дослідження за своєю сутністю є комплексними. Методологічну основу складають польові, описові, стаціонарні і напівстаціонарні методи, а також методи картографування, геоекологічного моделювання, аерокосмічні та геоінформаційні методи, моніторингові спостереження за станом природного середовища тощо.

Найважливішим джерелом первинної інформації були й залишаються *натурні (польові) спостереження*, перевагою яких є детальність та конкретність, можливість надання фактичного матеріалу для розроблення оригінальних географічних карт різного спрямування, а також встановлення залежності між просторовою неоднорідністю природно-ресурсного потенціалу території та переважаючими видами природокористування.

Серед типових загальних методів дослідження екогеографії, як і всіх наук про Землю, головним є *картографічний метод*, що полягає у розробленні різноманітних картографічних моделей. Ніякий інший прийом (словесний, графічний, математичний тощо) не може конкурувати з картою у якості просторової моделі. Тобто карта – єдина двовимірна формалізована наукова мова серед усіх відомих нині загальнонаукових мов [8]. В екогеографічних дослідженнях використовують різні види карт: загальногеографічні і спеціальні (тематичні), компонентно-галузеві, аналітичні і синтетичні, оцінні та прогнозні.

Метод районування передбачає виділення структурних територіальних одиниць, які характеризуються цілісністю та єдністю певних екогеографічних характеристик. Виділяють два головні види районування: за величиною геоекологічного потенціалу геоекосистем і за геоекологічною ситуацією, що сформувалася на певній території. Відповідно існує два способи здійснення екогеографічного районування: шляхом геоекологічної оцінки компонентів навколишнього середовища і створення окремих галузевих карт та шляхом визначення інтегрального показника на основі комплексної оцінки галузевих карт і створення карти екогеографічного районування.

Екогеографічне районування може використовуватися органами управління у сфері природокористування і охорони навколишнього

середовища як на державному, так і на регіональному рівнях при обґрунтуванні нормування антропогенних навантажень та оптимізації природокористування. Результати можуть бути використані для детальнішої екогеографічної оцінки окремих регіонів з метою розроблення заходів щодо удосконалення структури природокористування, а також для територіальних комплексних схем охорони природи і районного планування.

В екогеографії широко застосовуються *оцінювальні методи досліджень*. Насамперед йдеться про оцінку ступеня придатності властивостей геоекосистем або їх окремих компонентів для конкретного виду природокористування. Така оцінка здійснюється за схемою «вплив – зміни – наслідки», тобто спочатку вивчається вплив діяльності людини на природне середовище, потім оцінюються зміни геоекосистем під впливом цієї діяльності, і вже після цього здійснюється оцінка наслідків цих змін для населення та його діяльності.

Для забезпечення оптимального функціонування геоекосистем екогеографія використовує прогнозні методи. *Екогеографічне прогнозування* – це наукова розробка уявлень про геоекосистеми майбутнього, про їхні докорінні властивості та різноманітні змінні стани, обумовлені діяльністю людини. Метою прогнозування є запобігання можливим руйнівним природним процесам, які посилюються технічними засобами, а також виявлення вторинних впливів і можливих довготривалих змін природного середовища. Екогеографічне прогнозування складається з трьох блоків, об’єднаних цільовим призначенням: природно-ландшафтного, соціально-економічного та блоку екологічних проблем і ситуацій [5].

Особливого значення екогеографічне прогнозування набуває для обґрунтування схем і проектів природокористування. Оскільки попередити шкідливі техногенні впливи та їхні наслідки набагато легше, ніж їх ліквідовувати, прогнозні методи екогеографічних досліджень насамперед спрямовані на реалізацію *принципу профілактичності (превентивності)* природоохоронних заходів. Наприклад, при проектуванні розміщення промислових підприємств питанню урахування територіальної організації має приділятися не менше уваги, ніж створенню передових технологій; на основі територіальної диференціації проектується розміщення можливих точок прикладання попереджувальних заходів відносно основних компонентів «вплив – зміна природи – наслідки для населення та господарства» (*рис.1*).

Найоптимальнішим є здійснення захисних заходів ще на *стадії проектування* (точка 1). Одним із шляхів реалізації цих заходів є зміна характеру впливу (точка 2), наприклад, пропозиції щодо іншого режиму функціонування геотехсистеми. Захисні заходи можуть здійснюватися також безпосередньо *після того, як негативний вплив вже відбувся* (точки 3, 6), але поки що без суттєвих трансформацій. Ці заходи зазвичай зводяться до надання «оперативної допомоги». Наприклад, покращити

стан гідробіоценозів водойм, забруднених токсичними речовинами, можуть лише «екстрені» заходи: прискорення проточності або розведення води, нейтралізація токсинів нешкідливими для гідробіонтів хімічними реагентами.

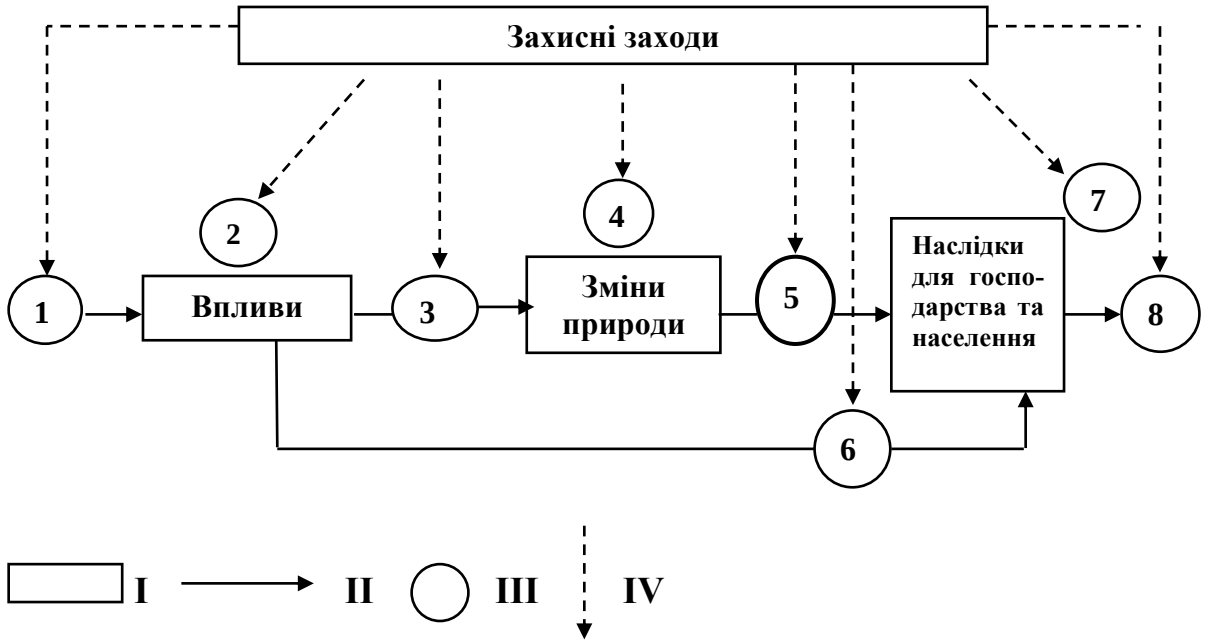

I – основні ланки ланцюга взаємодії суспільства і природи; II – зв'язки між ланками; III – місця можливого застосування захисних заходів; IV – шляхи застосування профілактичних заходів

Рис. 1. Місця можливого застосування профілактичних заходів

Можливі також заходи, спрямовані на усунення чи пом'якшення змін, які *вже відбуваються в результаті техногенного впливу* (точки 4, 7). І ще один шлях – здійснення *рекультиваційних* чи *компенсаційних заходів* (точки 5, 8), які відіграють роль захисту від подальшого розповсюдження небажаних наслідків, наприклад, лісопосадки на вирубках, спорудження рибних заводів на річках з втраченими нерестовищами тощо.

Тобто завдяки прогнозуванню визначаються заходи, спрямовані на недопущення впливів, здатних викликати негативні наслідки. Принцип упередженості також потребує здійснення контролю за його реалізацією і у випадку необхідності, якщо перевищуються допустимі норми техногенних навантажень на природні геоекосистеми, коригування управління їхнім функціонуванням. Одним з найважливіших критеріїв ефективної реалізації принципу профілактичності є обмеження вилучення з природного середовища речовини (сировини, ресурсів). Допустимо вилучення тільки такої маси речовини та енергії, що не підриває здатність природи до саморегулювання.

Тому найбільш оптимальним є здійснення попереджувальних заходів ще *на стадії проектування* того чи іншого об'єкта природокористування,

оскільки у цей період існує найбільше можливостей для передбачення можливих ймовірних небезпек.

Висновки і перспективи. Оскільки успіх будь-якого наукового дослідження значною мірою залежить від вдалого вибору методів дослідження, набір конкретних дисциплінарних методів дослідження екогеографії визначається наперед сформульованою науковою або практичною метою. Методологічною основою екогеографії є системний аналіз та багатофакторний підхід до вивчення навколишнього середовища. Головними серед типових загальних методів дослідження є польові, картографічний метод, класифікація і типологія, районування.

Екогеографічні дослідження мають складатися з двох частин (етапів) – фундаментальної і прикладної. *Фундаментальна* частина досліджень передбачає всебічний аналіз антропогенного впливу на структуру і функціонування природних геоекосистем, пізнання механізмів цього впливу, стійкості до нього геоекосистем різних типів, характеру їх модифікацій і динаміки. *Прикладна* частина полягає у застосуванні отриманих теоретичних висновків для вирішення конкретних практичних завдань щодо раціонального використання, збереження і охорони геоекосистем.

Також в екогеографічних дослідженнях широко застосовуються оцінювальні й прогнозні методи. У перспективі важливою сферою практичного застосування результатів екогеографічних досліджень має бути обґрунтування різноманітних проектів природокористування, тобто створення оптимальної структурно-функціональної організації території, основаної на результатах ландшафтного аналізу, функціональної типології та оцінки геоекосистем, їхньої класифікації залежно від можливості виконання різних соціально-економічних функцій.

Використані джерела:

1.Гимадеев, М.М. Словарь терминов, понятий и определений по охране природы, рациональному использованию и воспроизводству природных ресурсов / М.М. Гимадеев, Б.Б. Ермаков. – Казань, 1991. – 396 с.

2.Дедю, И.И. Экологический энциклопедический словарь / И.И. Дедю. – Кишинев, 1990. – 406 с.

3.Исаченко, А.Г. Экологизированная география от Геродота до наших дней / А.Г. Исаченко // Изв. Руск. геогр. общ-ва. – 1994. – Т. 126. – Вып. 2. – С. 26-34.

4.Копнин, П.В. Гносеологические и логические основы науки / П.В. Копнин. – М.: Мысль,1974. – 568 с.

5.Кочуров, Б.И. Геоэкологическое прогнозирование / Б.И. Кочуров // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2005. – № 23-24. – С. 9-12.

6.Мильков, Ф.Н. Терминологический словарь по физической географии / Ф.Н. Мильков, А.В. Бережной, В.Г. Михно. – М.: Высшая школа, 1993. – 288 с.

7.Тимашев, И.Е. Геоэкологический русско-английский словарь-справочник / И.Е. Тимашев. – М., 1999. – 168 с.

8.Топчієв, О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: навч. посібник / О.Г. Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2005. – 631 с.

9.Тролль, К. Ландшафтная экология (геоэкология) и биогеоценология. Терминологическое исследование / К. Тролль // Изв. АН СССР. Серия геогр. – 1972. – №3. – С. 114-120.

УДК 504.75.05

Волкова Л.А.

КОМПЛЕКСНА ОЦІНКА МЕДИКО-ЕКОЛОГІЧНОГО РИЗИКУ ТЕРИТОРІЇ

Представлено порядок проведення оцінки медико-екологічного ризику території на підставі комплексу окремих (одиничних) та сумарних показників екологічного стану території

Ключові слова: медико-екологічний ризик території, екологічний стан території.

Представлено порядок проведения оценки медико-экологического риска территории на основе комплекса единичных и суммарных показателей экологического состояния територрии.

Ключевые слова: оценка медико-экологического риска территории, показатели экологического состояния територрии.

Estimation of medical and ecological risk of region is done. An estimation is conducted on the basis of complex of separate and generalized indexes of ecological situation of region.

Key words: medical and ecological risk of region, ecological situation of region.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку суспільства характеризується підвищенням ступеню конфліктності між людиною і оточуючим середовищем. Внаслідок збільшення рівня антропогенного навантаження змінюються масштаби деградації земельних і водних ресурсів, ландшафтів, збільшується кількість викидів та скидів забруднюючих речовин, значні площі поліських районів зазнали радіаційного забруднення, спостерігаються виснаження природних ресурсів. На фоні постійного зростання рівня техногенного забруднення навколишнього середовища відбувається порушення екологічної рівноваги. Це призводить до деструктивних змін у здоров'ї населення, йде зворотній процес – відповідь на вплив зовнішнього середовища, змінюється медико-демографічна ситуація. Тому сьогодні гостро постає питання визначення оцінки ризику території у відношенні до населення яке проживає в цих регіонах, тобто визначення ступеня медико-екологічного ризику. До теперішнього часу відсутня чітко обґрунтована оцінка медико-екологічного ризику території, тому що існує дуже багато чинників впливу, як природних, соціальних, економічних, моральних тощо, які не завжди є можливість оцінити. Питання розробки методики оцінки рівня медико-екологічного ризику окремих територій є актуальним для проведення ранжування досліджуваної території (районів) за ступенем ризику, з метою встановлення першочергових об’єктів захисту, для оцінки і регулювання соціальних проблем, введення особливого режиму управління.

Актуальність досліджень медико-екологічного ризику території полягає у виявленні залежностей між показниками екологічного стану

середовища та станом здоров’я населення, що дає змогу встановити як ступінь ризику проживання на даній території, порівняти окремі регіони між собою так і визначити пріоритетність проведення відновлювальних заходів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню питання впливу особливостей географічного середовища (особливо екологічних факторів) на стан здоров'я населення присвячені наукові праці П.П. Авцин, Е.Л. Райх, В.М. Гуцуляка. Закономірності поширення хвороб залежно від еколого-географічних факторів висвітлені в працях В.А. Барановского. В наведених роботах пропонуються шляхи оцінки просторової зумовленості як здоров'я населення в цілому, так і окремих хвороб. У зазначених наукових працях приділяється увага пошуку інтегральних показників здоров'я всього населення, розробці оптимальних методичних прийомів його оцінки.

Мета дослідження – встановити порядок проведення оцінки медико-екологічного ризику території за комплексом показників. Об’єктом досліджень є райони Рівненської області. Методологічною основою роботи є модель оцінки медико-екологічного ризику території за допомогою картографічного моделювання, регресійного та кореляційного аналізу між чинниками стану природного середовища й виникненням захворювань. Аналіз особливостей розповсюдження захворювань населення, а також умов його життя і діяльності проводився із застосуванням порівняльного географічного методу, методу спряженого картографування та виявлення емпіричних залежностей [5]. Для статистичного обліку медико-демографічних показників використовується Міжнародна класифікація хвороб 10-ї редакції (МКХ-10).

Викладення основного матеріалу. Основним завданням досягнення безпечного для здоров’я людини стану навколишнього середовища та розробки комплексу заходів щодо послідовного зниження ризиків є визначення основних чинників впливу. Важливо, які чинники середовища можуть бути використані при перевірці гіпотези походження і характеру поширення захворювання та первинної захворюваності. Об'єктом дослідження є система «навколишнє середовище – здоров'я людини» в розрізі окремих адміністративних районів Рівненської області. Вибір об'єкту дослідження зумовлено негативно прогресуючою динамікою стану здоров'я населення Рівненської області, яка характеризується специфічною медико-демографічною та еколого-радіологічною ситуацією окремих територій після Чорнобильської катастрофи. У дослідженні використовуються методи математичного аналізу бази даних яка була створена, медико-географічного опису, картографування, моделювання та прогнозування.

Рівненська область розташована на північному заході України. Її площа – 20052 км^2, що становить 3,1% від загальної території країни. Область характеризується рівнинною поверхнею з абсолютними висотами від 372 м на крайньому південному заході до 134 м на півночі. За

середньою висотою (184 м над рівнем моря), досліджувана територія є найнижчою серед областей України. Особливості геологічної історії і розвитку платформених структур, особливо на завершальному (мезокайнозойському) етапі, зумовили своєрідну ярусність рівнинної поверхні Рівненщини, де з півночі на південь послідовно простежуються: низовина Рівненського Полісся, Волинська височина, рівнина Малого Полісся та відгалуження північного уступу Подільського плато [7].

Розподіл земельних ресурсів характеризується показниками: 48,4% займають сільськогосподарські землі, 39,7% – ліси та інші лісовкриті площі, 5,3% – відкриті заболочені землі, 1,7% – незаболочені відкриті землі, 2,1% території перебуває під водою. Найпоширенішими типами ґрунтів у Рівненській області є дерново-підзолисті, опідзолені, дерново-оглеєні та болотні ґрунти. 60% дерново-підзолистих ґрунтів області залучено до використання в сільськогосподарському виробництві. У зв`язку з різким зменшенням внесення органічних та мінеральних добрив, фактичним призупиненням вапнування кислих ґрунтів, невпровадженням протиерозійних та інших заходів, активізувалися деградаційні процеси: спостерігається зменшення вмісту гумусу, зростає рівень кислотності ґрунтового розчину, а також інтенсивність ерозійних процесів.

Екологічна ситуація на досліджуваній території неоднорідна. Північні райони мають порівняно менше промислове навантаження, а тому нижчі обсяги викидів в атмосферу та ступінь забруднення поверхневих і підземних вод (рис. 1, рис. 2).

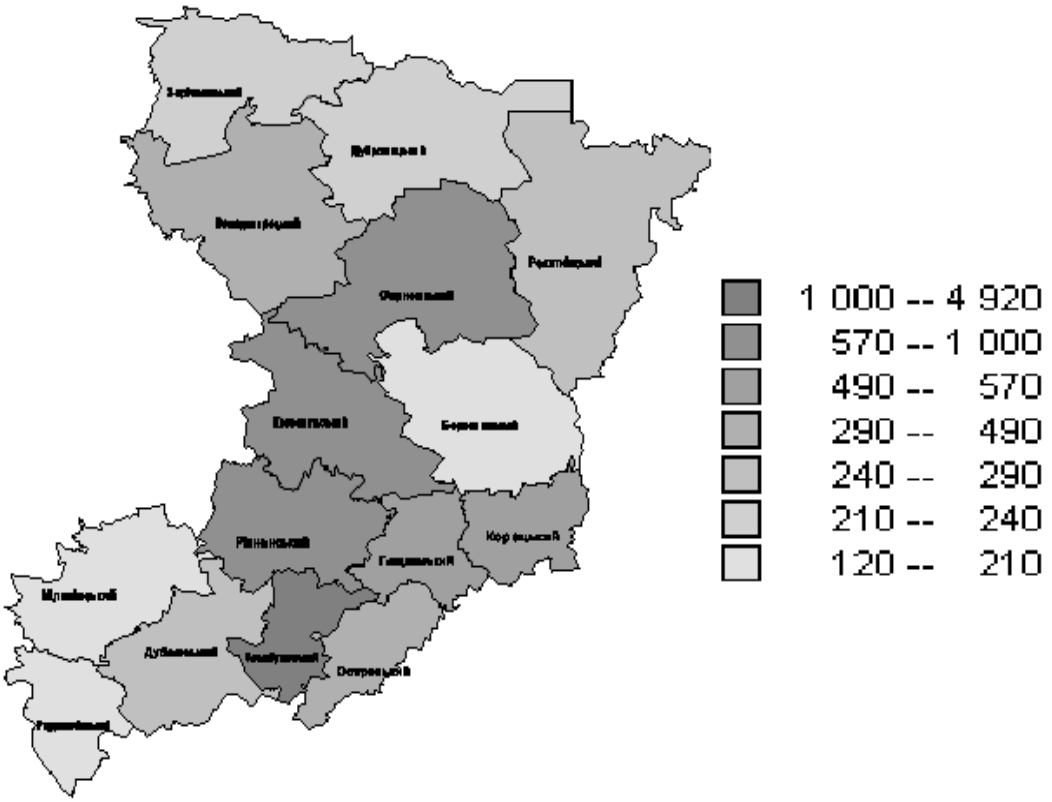

Рис.1. Порівняльна оцінка викидів забруднюючих речовин в атмосферу по районам Рівненської області, кг/км^2

Центральні та частково південні райони (особливо Рівненський та Здолбунівський) мають максимальне в області промислове навантаження і,відповідно, показники антропогенного навантаження.

Екологічний стан території формується як під впливом техногенних так і природних факторів. За природними показниками найкращі показники мають північні райони Рівненщини, особливо за рівнем лісистості (рис. 3). Проте, на фоні такого позитивного фактора, існує фактор радіонуклідного забруднення ґрунтів цієї території області, внаслідок викидів радіоактивного пилу після аварії на ЧАЕС в 1986 р. Радіаційне забруднення було відмічено в шістьох північних районах області (Березнівський, Володимирецький, Дубровицький, Зарічненський, Сарненський, Рокитнівський) з населенням 398,7 тис. чоловік (в т.ч. 113,5 тис. дітей).

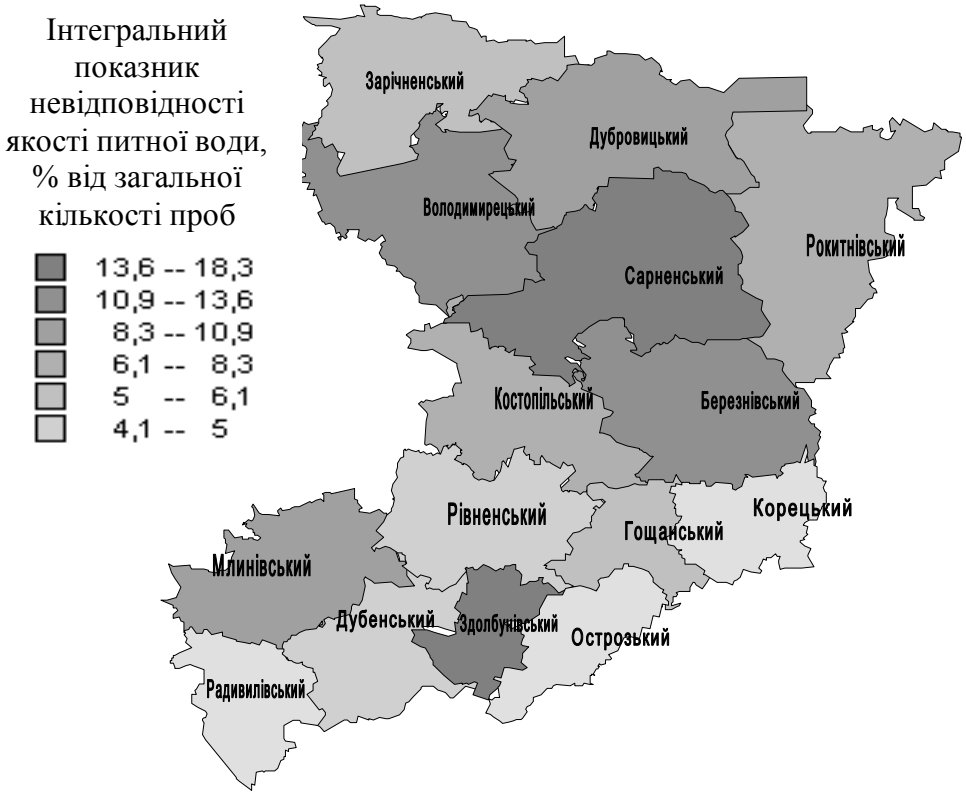

Рис. 2. Порівняльна оцінка якості питної води, за показниками невідповідності вимогам стандартів

В зоні безумовного (обов'язкового) відселення було п’ять сіл Дубровицького району, де проживало 4244 жителів (в т.ч. 1090 дітей віком до 14 років). В зоні гарантованого (добровільного) відселення перебувало 269 сіл Володимирецького, Дубровицького, Зарічненського, Рокитнівського, Сарненського районів із загальною чисельністю людей 241480 чоловік (в т.ч. 70030 дітей до 14 років). В зоні посиленого радіаційного контролю перебувало 63 села і 3 міста (Кузнецовськ, Березно, Степань) із загальною кількістю 43331 жителів. В умовах посилення деструктивних процесів у соціально-економічному житті області

поглибилась медико-демографічна криза, яка визначається таким показником як депопуляція – показниками якої є підвищення смертності, ріст загальної захворюваності, особливо, погіршення стану здоров'я дорослих і дітей північних районів.

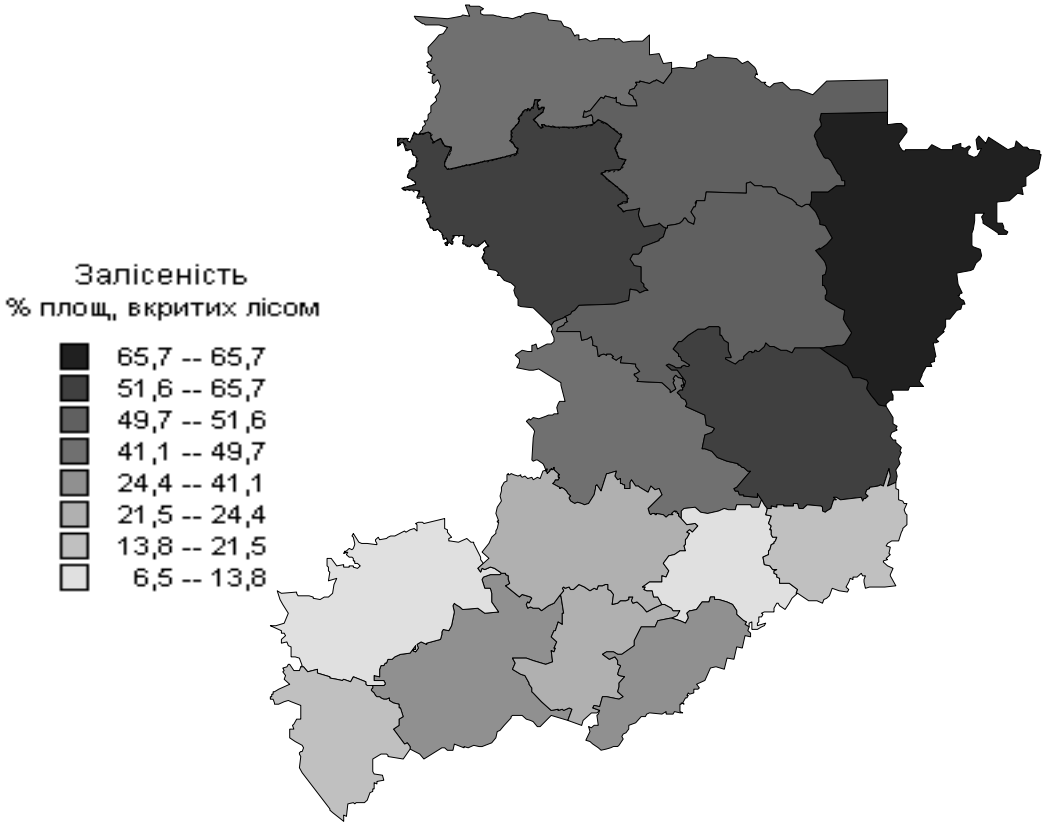

Рис. 3. Порівняльна оцінка лісистості районів Рівненської області

За результатами кореляційного та регресійного аналізу, бази даних екологічного стану території та показниками захворюваності для всіх адміністративних районів області, за період спостережень, не менше 10 років, були встановлені екологічні параметри довкілля, які детермінують з медико-демографічним станом: забруднення атмосфери промисловими викидами та ризик, пов'язаний зі захворюваннями органів дихання; якість питної води та ризик, пов'язаний зі вродженими аномаліями розвитку; забруднення ґрунтів радіонуклідами та ризик, пов'язаний з ендокринологічними захворюваннями, захворюваннями крові, органів травлення; рівень лісистості та зменшення ризику онкозахворювань. Розроблений алгоритм проведення оцінки екологічного ризику території за медико-екологічними показниками наведено на рис. 4.

Комплексна оцінка екологічного стану територій проводиться як за одиничними показниками, наприклад лісистість території, у відсотках від загальної площі району, так і за сумарними (якість питної води, стан забруднення атмосферного повітря).

За сумарною оцінкою показників визначались показники якості питної води з урахуванням водопостачання окремих регіонів. Для оцінки

якості питної води перш за все встановлювались джерела питного водопостачання та їх доля в загальному обсязі споживання води. Після цього аналізувалися дані перевірок якості води на відповідність Державним санітарним нормам та правилам «Гігієнічні вимоги до води питної, призначеної для споживання Людиною» (ДСанПіН 2.2.4-171-10). Санітарні норми встановлюють вимоги до безпечності та якості питної води за різними показниками: епідемічної безпеки, санітарно-хімічними та радіаційними.

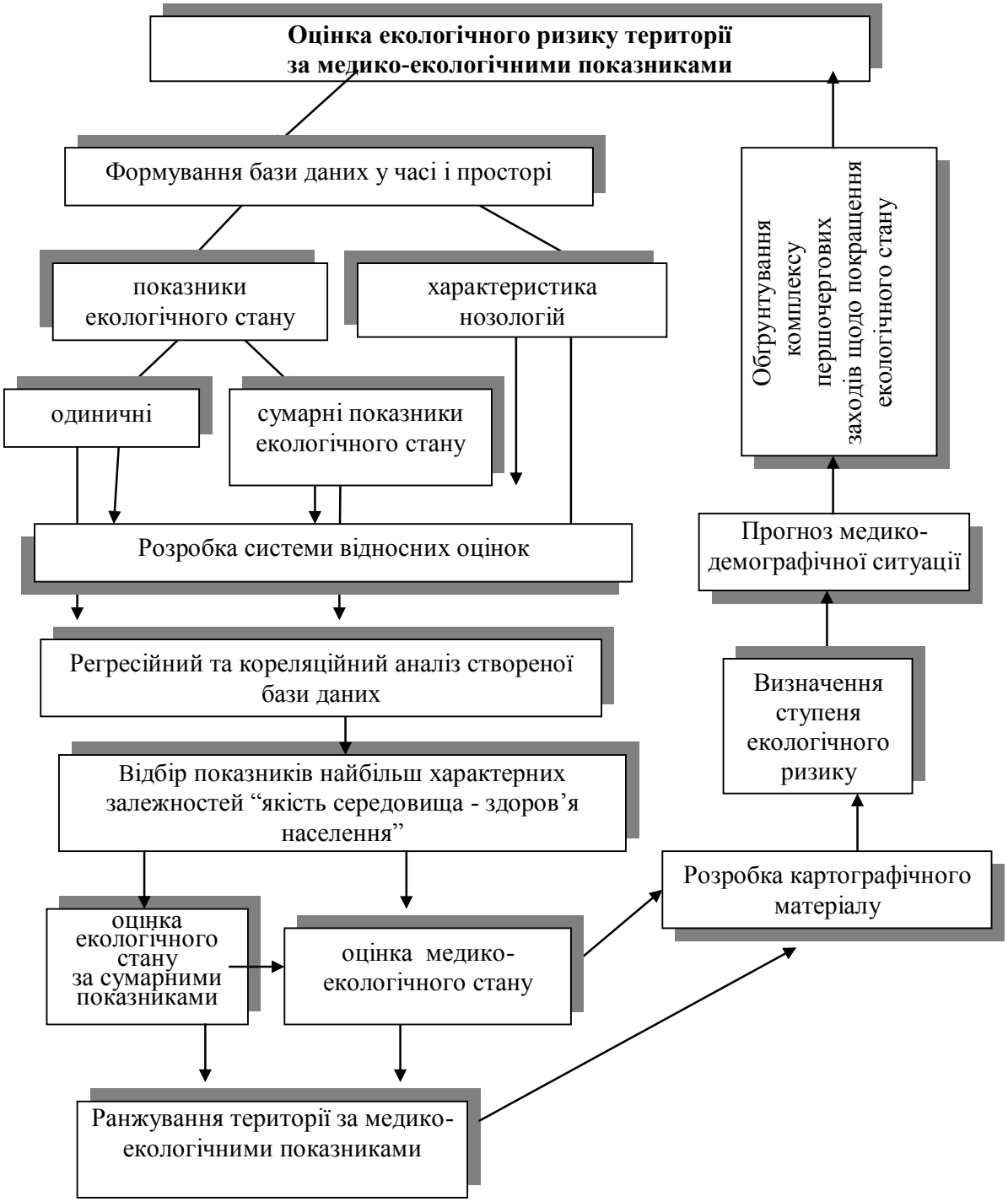

Рис 4. Алгоритм проведення оцінки екологічного ризику території за медико-екологічними показниками

Для оцінки медико-екологічного ризику пропонується визначити показник невідповідності проб води з різних джерел відповідно значенням ДСанПіН 2.2.4-171-10 за алгоритмом (рис. 5).

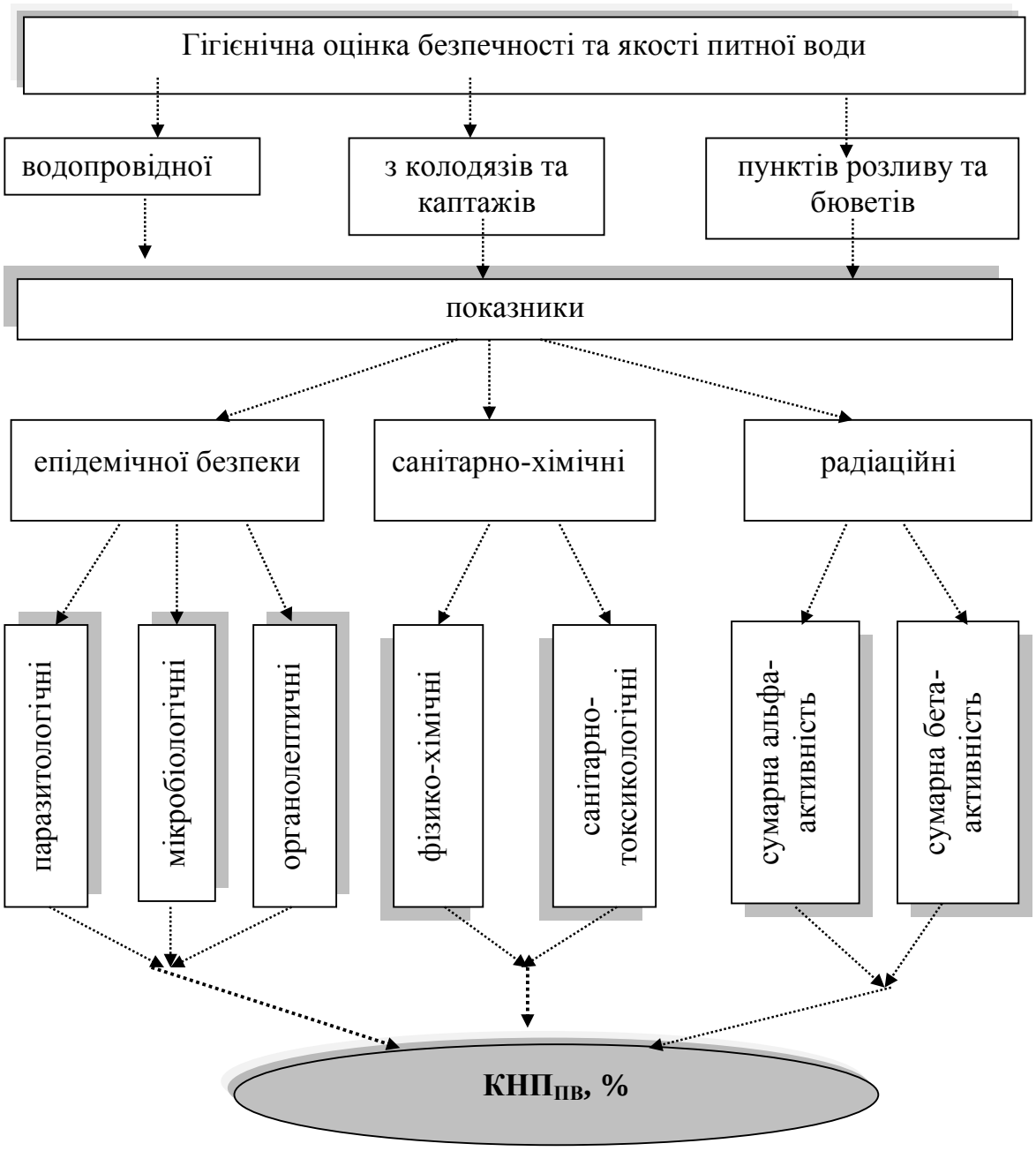

Рис. 5 Алгоритм визначення коефіцієнта невідповідності проб якості питної води

Коефіцієнт невідповідності показників якості питної води визначали як

$$ÊÍÏ_{ÏÂ} = \frac{\sum (a_1 ÏÂ_з + a_2 ÏÎâÂ_з + a_3 ÊÎëÂ_з + a_s ÊÎïÂ_з + \ldots a_i ÄÂ_з}{\sum (a_1 + a_2 + \ldots + a_i)},$$

де $ПВ_i$, $ПовВ_i$, $КолВ_i$, $Коп_i$, $ДВ_i$ – показник невідповідності якості питної води відповідно за підземними, поверхневими джерелами водопостачання, забору води з колодязів, каптажу та інших джерел, у % від загальної кількості проб; *а* – доля споживання води з кожного джерела водопостачання.

За сумарною оцінкою показників також визначались показники ступеня забруднення атмосферного повітря:

$$\hat{E}_{ÀÏ} = \frac{\sum [\beta_{cò}(ÀÏ_1 + ÀÏ_2 + ... + ÀÏ_i) + \beta_{ï}(ÀÏ_1 + ÀÏ_2 + ... + ÀÏ_з) + \beta_{зï}(ÀÏ_з)]}{\sum(\beta + \beta_2 + ... + \beta_i)}$$

де $\beta_{ст}$,$\beta_п$,$\beta_{ін}$ – доля маси викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря відповідно стаціонарними, пересувними та іншими джерелами викидів, $АП_i$ – маса викидів *і*- тої забруднюючої речовини.

Відповідно до алгоритму проведення оцінки екологічного ризику території за медико-екологічними показниками (рис.4), значення окремих показників, які мають різні одиниці виміру, необхідно привести до єдиної системи відносних показників: «–2» (найгірші показники стану регіону, що досліджується), «–1» (незначні відхилення від середньо статистичного значення), «0» (середньо статистичне значення показника в межах регіону), «+1» (покращений стан), «+2» (найкращі природні показники). Це дозволить провести порівняння будь-яких показників (з різними одиницями виміру) для різних регіонів впродовж одного проміжку часу. Таку оцінку можемо розглянути на прикладі показника лісистості районів області (табл.1).

Таблиця 1. Лісистість районів Рівненської області

Назва району	*Площа району, га*	*Ліси та лісовкриті площі, %*	*Бал*
Березнівський	171459	54	+2
Володимирецький	194684	52	+2
Гощанський	69151	7	-2
Дубенський	119925	24	-1
Дубровицький	182052	50	+1
Заріченський	144217	43	0
Здолбунівський	66066	21	-1
Корецький	72024	14	-2
Костопільський	149669	41	0
Млинівський	132337	12	-2
Острозький	70427	25	-1
Радивилівський	74489	17	-2
Рівненський	119743	23	-1
Рокитнівський	235393	66	+2
Сарненський	196808	51	+2

Висновки. Результати проведених досліджень показують, що при встановлені медико-екологічного ризику території по відношенню до населення, яке проживає в даній місцевості необхідно враховувати комплексні оцінки показників екологічного стану регіону. Це дозволить встановити найбільш достовірну оцінку, наприклад районів області, та провести, за необхідності, їх ранжування, що має практичне значення при вирішенні черговості проведення природоохоронних заходів.

Використані джерела:
1. Авцын А.А. Введение в географическую патологию. – М.: Медицина, 1972. – 328 с.
2. Райх Е.Л. Принципы и методы медико-географического изучения качества окружающей человека среды // Изв. АН СССР. Сер. геогр. – 1979. - №4. – С.12-27.
3. Гуцуляк В.М. Медична географія (екологічний аспект). Чернівці:, 1997. 72 с.
4. Барановский А.П., Косулин К.Т. О возможности применения линейного регрессионного анализа при прогнозировании состояния здоровья от факторов окружающей среды. // Гигиена и санитария. – 1991. - № 11.- С. 85-86.
5. Волкова Л.А., Кушнірук Ю.С. Використання методів конструктивної георафії при визначенні екологічного ризику в східній частині Північно-Західного регіону України. Матеріали IX з'їзду Географічного Товариства України „Україна: Географічні проблеми сталого розвитку”. Т. 3 - К.: Обрії. – 2004. – С. 211-214.
6. Гуцуляк В.М. Медична географія (екологічний аспект). Чернівці:, 1997. 72 с.
7. Коротун І.М., Коротун Л.К. Географія Рівненської області. Рівне:, 1996. 274 с

Жирков И.И., Жирков К.И

ОБ ОСНОВНЫХ ВОПРОСАХ И ПРОБЛЕМАХ РАЦИОНАЛЬНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ОЗЁРНЫХ РЕСУРСОВ СЕВЕРО-ВОСТОКА РОССИИ

В статье авторами рассмотрены основные направления использования озер и озерных ресурсов на территории Якутии. Намечена долгосрочная стратегия интенсификации и расширения таких работ в дальнейшем.

In article authors considered the main directions of use of lakes and lake resources in the territory of Yakutia. Long-term strategy of an intensification and expansion of such works is planned further.

Якуты, осваивая огромные просторы современной Якутии и сопредельных территорий, распространили почти до крайних северных пределов Сибири стойловое разведение крупного рогатого скота и продвинули в ещё более дальние северо-восточные пределы отгонно-пастбищное коневодство, что потребовало с особенным и неослабевающим вниманием относиться к территориальным, земельным и водным ресурсам. Вышеупомянутые две уникальные хозяйственные достижения народа саха стали возможными благодаря существованию в ландшафтах Якутии многочисленных разнотипных озер и благодаря богатству этих озер природными ресурсами.

Водная среда озёр – это биокосная система, где взаимодействуют, также как и в почвах, минеральный субстрат (твердые и жидкие минералы)

– с одной стороны, органические соединения и живое вещество – с другой стороны. Если продуцирование живого вещества происходит только в верхнем слое почв (40-60 см), то в озерах оно продуцируется всей толщей воды.

Почти все луга в северных регионах (и сенокосные, и пастбищные) в той или иной степени привязаны к озерам. Вследствие этого большинство сельских поселений в Якутии, в особенности в Центральной, - приозерные.

Учитывая решающее судьбоносное значение озер и озерных ресурсов в жизни, хозяйствовании населения республики, а также в социальных процессах, назрела необходимость разработки Концепции государственной стратегии в сфере использования, восстановления и охраны озер и озерных ресурсов.

Общее число озёр Якутии с площадью водного зеркала более 1 га по данным Гидрорыбпроекта (1967 г.) составляет 708844, общая площадь которых 7399,3 тыс. га. В 1960-1966 гг. Гидрометеослужбой СССР и ГГИ проводились инвентаризация озёр Якутии, по данным которой только в бассейне р. Лены насчитывается 327,9 тыс. озёр с общей площадью водного зеркала 1964,9 тыс. га. В Лаборатории озероведения в 1982 г. проводилась инвентаризация озёр Центральной Якутии, по результатам которой только в улусах Центральной Якутии насчитывалось 108 тыс. озёр с общей площадью водного зеркала 490,3 тыс. га.

Несмотря на такие впечатляющие цифры общего количества и общей водной площади озёр в действительности весьма существенная часть озёр не имеет большой хозяйственной значимости по причине удаленности от населенных пунктов, мелководности, малых размеров, отсутствия дорог к нему, бедности природными ресурсами и т.д.

С другой стороны, озёра, даже самые малые из них, как неотъёмлемая часть ландшафтов, как накопители влаги – источника жизни, как местообитания живых организмов и сообществ не имеют альтернативы ни в природе, ни в хозяйстве.

Ниже дана краткая оценка современного состояния использования основных природных ресурсов озёр.

Позитивные моменты в использовании озерных вод РС (Я) в питьевом водоснабжении:

а) завершено строительство водоводов в заречных улусах Центральной Якутии для пополнения водных запасов озёр в годы периодически наступающих засух;

б) проведены фоновые исследования запасов и качества воды озёр, находящихся в зоне влияния водоводов;

в) выполнена паспортизация наиболее значимых озер Якутии;

г) выполняются силами Лаборатории озероведения холодных регионов СВФУ, НИИПЭС СВФУ и других организаций эпизодические выборочные исследования качества питьевых озерных вод;

д) материалы исследований публикуются.

Основные пробелы в питьевом использовании озерных вод:

а) недостаточно известны и малоисследованы генезис, динамика и диагенез различных вредных и токсических веществ в озерных питьевых водах;

б) недостаточно изученными и неясными остаются закономерности многолетних циклических изменений запасов озерных питьевых вод;

в) почти не исследован зимний режим озерных питьевых вод в жидкой и твердой фазах;

г) не разработана долгосрочная программа строительства летних водопроводных систем в сельских населенных пунктах, остаются незаконченными рабочие проекты распределения вод, доводимых водоводами до населенных пунктов;

д) нерешенными остаются проблемы водоподготовки питьевых вод и очистки использованных сточных вод в крупных населенных пунктах;

е) не завершена разработка Водного Кодекса РС (Я), что, безусловно, порождает целый узел проблем и юридических неясностей, т.к. в условиях криолитозоны генезис, размещение, развитие, возраст озерных котловин, качество и запасы вод в озерах отличаются от соответствующих характеристик озёр внемерзлотных ландшафтов.

Позитивные моменты в использовании земельных ресурсов озерных комплексов:

а) якутское землепользование изначально было ориентировано на преимущественное использование приозерных сенокосов и пастбищ;

б) при нехватке земель, пригодных для сенокошения и выпаса скота, местное население практиковало спуск озер;

в) после сработки воды мелководных озер освобождались большие массивы земель, удобренных илом и сапропелем;

г) многовековой народный опыт мелиорации озер и приозерных земель позволял наиболее рационально сочетать использование озерных вод, озерных отложений и приозерных ландшафтов;

д) существуют остатки огромного количества построенных ранее методами народной мелиорации плотин, водохранилищ, каналов, канав, оросительно-обводнительных и осушительных систем;

е) в регионе наработан ценный опыт проектирования, строительства и эксплуатации инженерных мелиоративных систем в условиях многолетней мерзлоты, ориентированных на оптимизацию использования приозерных земель.

Пробелы в использовании земельных ресурсов озер:

а) в значительной степени бесценный опыт народной мелиорации утерян: абсолютное большинство объектов народной мелиорации заброшено и разрушено;

б) незнание и недостаточный учет опыта народной мелиорации неизменно приводит к разрушению современных инженерных мелиоративных систем;

в) все проекты заречных водоводов рассчитаны на питьевое водоснабжение; в многоводные годы, а также в водообеспеченные сезоны

необходимо излишки воды водоводов направить на орошение и обводнение сельхозугодий;

г) предпочтительнее разрабатывать проекты мелиоративных систем двойного назначения: в многоводные годы работающих на осушение, в маловодные – на орошение и обводнение;

д) необходимо продолжать строительство водоводов, совмещая питьевое назначение с мелиорацией земель, в первую очередь – в северной части Усть-Алданского улуса и в Сунтарской излучине.

Положительные моменты в использовании рыбохозяйственных ресурсов:

а) местное население издавна массово занималось расселением рыб в озера для пополнения рыбных ресурсов;

б) для предотвращения зимнего замора рыб, кроме каждодневного выдалбливания прорубей для водопоя скота, населением прорубалось большое количество прорубей для подледного лова рыбы (куйуур, мунха), что нередко спасало рыб от зимних заморов;

в) практиковалось местным населением очистка акваторий озер от водной растительности;

г) обычно стремились сохранить проточность озер, что способствовало повышению рыбопродуктивности озер;

д) согласно распоряжению Правительства РС (Я) № 673-р от 03.05.2000 г. в рамках реализации Государственной программы «Зарыбление водоемов РС (Я) на 2000 год», зарыблено 2000 озер, в том числе карасем 1924 озера, сиговыми – 76 озер; с перерывами зарыбление продолжается и в настоящее время.

Пробелы в использовании рыбохозяйственных ресурсов озер:

а) в настоящее время населением утрачиваются многовековые традиции озерного рыболовства и забываются навыки проведения рыбохозяйственных мероприятий;

б) рыборасселением занимаются одиночки – энтузиасты;

в) зимним подледным ловом (неводом, куюром) занимаются только в отдельных населенных пунктах;

г) никто и нигде целенаправленно не занимается очисткой водной растительности с акватории озер, озера зарастают и эвтрофируют;

д) необходимо продолжить в расширенном варианте выполнение Государственной программы «Зарыбление водоемов РС (Я) на 2000 г.», оказывая материальную помощь мототранспортными средствами, средствами охоты и рыболовства энтузиастам по зарыблению и рыборасселению;

е) обеспечением проточности озер для свободного прохода рыб из одного озера в другое в настоящее время никто не занимается, наоборот, повсеместно строятся дамбы;

ж) не разработаны малогабаритные передвижные установки и модульные технологические линии для комплексной переработки и консервирования озерной рыбы.

Позитивные моменты в использовании сапропелевых ресурсов:

а) считалось, что в условиях вечной мерзлоты сапропели не формируются; на сегодня установлено: интенсивное продуцирование живого вещества в озерах Якутии в условиях жаркого лета и почти полное отсутствие кислорода зимой в озерах в подледном режиме, способствуют захоронению и консервированию органики в озерных отложениях Якутии, в особенности в Центральной, что привело к накоплению огромной массы сапропеля в озерах региона;

б) силами Лаборатории озероведения СВФУ, отделом Торфяного фонда Министерства Геологии России (СССР) и Института биологических проблем криолитозоны СО РАН были проведены исследования сапропелей Якутии;

в) эпизодически энтузиастами и Министерством сельского хозяйства РС(Я) проводилось апробирование использования сапропеля в народном хозяйстве;

г) проводилось стихийное, но масштабное использование сапропелей в качестве органоминеральных удобрений после спуска озер в результате естественной минерализации обсохших органических веществ сапропеля.

Пробелы в использовании сапропелевых ресурсов:

а) после распада крупных сельскохозяйственных предприятий утерян приобретенный опыт добычи и использования сапропеля в качестве кормовых добавок в рационах домашних животных;

б) не разработаны механизмы, пригодные для промышленной добычи сапропеля в условиях криолитозоны;

в) недостаточно изучен состав местных сапропелей, возможно, обладающих уникальными свойствами;

г) не разработана экономичная в условиях Центральной Якутии технология брикетирования и гранулирования сапропеля в целях его транспортировки на дальние расстояния;

д) не практикуется производство компостов на сапропелево-навозной основе, что вполне по силам сельхозпроизводственникам;

е) необходимо продолжать спуск деградировавших усыхающих сапропелевых безрыбьих озер, находящихся в аласно-долинных ландшафтах, что ускорит процесс минерализации законсервированной органики и введет в хозяйственный оборот новые высокоурожайные сенокосы.

Позитивные моменты в использовании охотпромысловых ресурсов озер:

а) местное население издавна имело природоохранные охотничьи обычаи, обереги, обряды и ритуалы, не допускавшие нарушения человеком гармонии в природе (не кричать, не создавать шум, не беспокоить гнездовья, не убивать самку, не истреблять молодь, наиболее крупных здоровых самцов, не брать лишнее и т.д.); природоохранные охотничье-промысловые и морально-психологические этнопедагогические установки местного населения удивляли российских и зарубежных ученых;

б) узаконенные кратковременные сроки охоты на водоплавающих птиц спасли от полного истребления основные их виды;

в) вселение и акклиматизация ондатры в якутские озера оказалось удачным, местная охотничье-промысловая фауна обогатилась ценным видом;

г) превращение более чем 20% территории республики в охраняемые и присвоение 26 озерам статуса уникальных существенно повысили шансы регулируемого использования охотничье-промысловых ресурсов озер.

Основные пробелы и первоочередные мероприятия в оптимизации использования охотничье-промысловых ресурсов озер:

а) необходимо расширить сеть охраняемых уникальных озер, находящихся на миграционных путях водоплавающих птиц, но расположенных вне особо охраняемых территорий;

б) неясными остаются характер и интенсивность воздействий попусков воды Вилюйской и Колымской гидроэлектростанциями на зимовальные условия и воспроизводительные возможности популяций ондатры, что требует проведения специальных исследований;

в) в перспективе вполне реально развитие сети приписных охотничье-промысловых хозяйств на озерах с привлечением школьных коллективов, с изготовлением и распространением искусственных гнезд, дуплянок, кормовых столиков, с культивированием дичеразведения, с вселением и реакклиматизацией определенных видов птиц и т.д.;

г) без полного запрета весенней охоты на птиц (или хотя бы моратория на ряд лет) нереально рассчитывать на сохранение (хотя бы на нынешнем остаточном уровне) охотничье-промыслового потенциала озер.

Позитивные моменты в использовании рекреационных ресурсов озер:

а) обилие озер в Якутии способствовало возникновению особой северной цивилизации, немаловажным элементом которого в духовной, материальной, бытовой, религиозной, морально-этической и др. сферах служат озера, озерные ландшафты и ресурсы;

б) традиционные занятия населения: охота и рыболовство в существенной степени связаны с озерными акваториями и ландшафтами, вследствие этого озера обладают огромным рекреационным потенциалом;

в) основной летний труд местного населения – сенокос преимущественно происходит вблизи озер в приозерных лугах, вследствие чего вся трудовая деятельность продуктивно сочетается с традиционным отдыхом у озер, с рыбалкой, охотой, со всем укладом сайылычных хозяйств;

г) зимние хозяйственные работы на озерах: заготовка питьевого льда, подледная рыбалка, водопой скота и даже простые переезды через озера по льду несомненно несут в себе существенный рекреационный заряд, исполнители таких работ испытывают удовлетворение и приобретают душевное равновесие.

Основные направления по оптимизации использования рекреационных ресурсов озер:

а) озера населенных пунктов, в особенности городов, - важнейшие градообразующие и средообразующие природные объекты, определяющие лицо населенных пунктов, должны использоваться как планировочные центры, служить созданию современного дизайна поселений, облагораживанию архитектурных композиций и ансамблей;

б) считаем необходимым для сохранения рекреационного потенциала озер остерегаться переводить озера в частное единоличное владение или, тем более, в собственность, оставив в неприкосновенности их традиционный общественный статус;

в) рекреационные возможности озер, несомненно, будут использоваться полнее, если будет происходить в летнее время рассредоточение населения из крупных поселков по сайылыкам, по дачным поселениям, по производственным участкам и пунктам;

г) этому же будет способствовать активизация организации коллективного отдыха людей, совмещаемого с подледной рыбалкой, с охотой, с различными соревнованиями, с заготовкой питьевого льда, с общественными гидромелиоративными работами на озерах;

д) рекреационный потенциал озер, находящихся вблизи или в пределах населенных пунктов, будет использоваться полнее, если будут строиться лодочные станции, методом пескования по льду – пляжи, а также лыжные базы, катки, игровые площадки и т.д.

Приоритетными направлениями при реализации стратегии рационального использования, восстановления и охраны следует отнести:

- сохранение озерных экосистем и обеспечение стабильной экологической обстановки в озерах, в озерных водосборных бассейнах и в озерно-долинных системах;
- создание экономического механизма пользования озерами, соответствующего рыночным условиям, и улучшение на этой основе финансирования озерохозяйственной деятельности;
- формирование системы общественного надзора за экологически безопасным озерным ресурсопользованием;
- развитие системы мониторинга озер и повышение эффективности государственного контроля за рациональным использованием и охраной озер.

Концепция государственной стратегии рационального использования озерных ресурсов призвана отражать совокупность представлений о роли озер в обеспечении развития экономики и создании благоприятных условий жизнедеятельности населения, соответствовать общепринятым и узаконенным взглядам на цели и задачи республики в области регулирования использования озёр и озёрных ресурсов.

Современное состояние озёрных экосистем ставит перед специалистами целый клубок безотлагательных теоретических и прикладных проблем, подобных вышеприведенным в качестве примера,

решение которых требует в условиях новых экономических отношений нетрадиционных организационных решений. Считаем, что в условиях криолитозоны надежное непрерывное устойчиво-сбалансированное озёрное ресурсопользование невозможно без использования как многовекового народного опыта, так и новых научных знаний в области регионального мерзлотного озероведения.

Лаборатория озероведения холодных регионов СВФУ будет продолжать и в дальнейшем начатые исследования озер в экстремальных условиях Северо-Востока России и Севера Сибири.

Трофимова Т.П.

ИЗ ИСТОРИИ ГИДРОХИМИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В ЯКУТИИ

В данной статье рассматривается история становления и развития гидрохимических исследований на территории Якутии. Раскрыта роль некоторых исследователей в развитии науки гидрохимии в зоне холодных регионов.

In this article the history of formation and development of hydrochemical researches in the territory of Yakutia is considered. The role of some researchers in development of a science of hydrochemistry in a zone of cold regions is opened.

Гидрохимическая наука является одной из молодых наук, изучающая химический состав природных вод и закономерности его изменения под влиянием разнообразных воздействий, в том числе антропогенного фактора. Данная область еще недостаточно разработана и в научной литературе мало публикаций, посвященных истории гидрохимических исследований в Якутии.

Первые упоминания о химическом составе воды, относящихся к территории Якутии, появились в конце XIX в. Так, сохранилось описание солевых источников по Пеледую (приток р. Лены), обследованных 1880 г.

Первые литературные данные об озерах Мегино-Кангаласского улуса (Абалах) появились в 1896 г. в «Памятной книжке Якутской области» [1], где говорится: «… верстах в 70-80 от города Якутска, в Мегинском улусе есть озера, воды в которых, очевидно, пополняются минеральными ключами, – ежегодно они осаждают осадки солей, иногда до нескольких вершков толщиною. Берега их на значительном пространстве вокруг покрыты насыщенною солями тонкой глиной, переходящею ближе к источникам почти в чистые соли. В различных частях озер отложения имеют не одинаковый цвет, толщину и количество примеси глины, что указывает, по-видимому, на ключи, открывающиеся на дне озер».

Одним из первых лиц, внесший немалый вклад в изучение Якутии является Петр Людовикович Драверт. Им оставлен глубокий след в изучении Якутского края. Его работы отличаются обилием и полнотой

материалов, смелыми выводами и прогнозами, не утратившими значение и в наши дни. Более ста лет прошло (1906 г.) со времен первой гидрохимической экспедиции в Якутии с участием политического ссыльного П.Л. Драверта, целью которой было изучение соленого озера Баян-Кель (Сунтарский улус). Драверт впервые изучил озеро Баян-Кель и на основе своих исследований «описал его лечебные возможности». Он точно подметил, что грязь и донные отложения исследуемого им озера имели важное бальнеологическое значение для жителей данного района и всей республики. [2]

Систематические исследования территории Якутии начались после Социалистической революции. С 1935 по 1945 гг. проводились несистематические и неполные гидрохимические исследования, т.к. пробы подземных вод отбирались при геолого-поисковых и геологосъемочных работах. Данные химических анализов таких проб помещались в геологических отчетах геологов Якутских нефтепоисковой конторы и Восточно-Сибирского геологического управления. Пробы речных вод отбирались отдельными гидрометеорологическими постами Якутской гидрометеостанции, а данные анализов помещались в гидрологических ежегодниках Иркутского управления гидрометеорологической службы.

Начиная примерно с 1945 г. были поставлены более систематические исследования подземных и поверхностных вод. Проводились они Якутским геологическим управлением, Якутской мерзлотной станцией, а также Якутским управлением гидрометеорологической службы.

По инициативе членов Якутского географического общества в 1923 г. И.П. Павловым и Г.А. Поповым (первые из якутов) было произведено физико-химическое обследование озера Абалах. Поездка эта совершалась по поручению Якутского краевого географического общества на средства гражданина П.А. Беспрозванного. Поездка носила поисковый характер, с продолжительностью 18 дней. По результатам поездки И.П. Павловым был составлен отчет в виде дневника, где дается первая попытка изложения предварительных опытов физико-химического обследования озера Абалах. [3]

Огромный вклад в становление гидрохимической науки внес заслуженный деятель науки РСФСР и ЯАССР, профессор, доктор биологических наук Алексей Дмитриевич Егоров. Он посвятил свою жизнь изучению и выявлению природных ресурсов родного края. Заслуги Алексея Дмитриевича в развитии науки в Якутии высоко оценены Правительством и общественностью республики.

Первые работы А.Д. Егорова были посвящены изучению воды и грязей аласных озер Лено-Амгинского междуречья. При этом он, прежде всего, обратил внимание на колебания уровня воды в этих озерах. Уже в 1942 г. в якутском книжном издательстве выходит брошюра А.Д. Егорова «Вода и озера якутских аласов». Результаты этих работ имеют особо важное значение, так как они выполнены в тот период, когда человеческая деятельность еще не оказала значительного негативного влияния на

аласные экосистемы. Благодаря приведенным в них данным, мы сегодня можем судить об экологической обстановке в период, когда Лено-Амгинское междуречье не было еще сильно подвержено различного рода загрязнениям. А.Д. Егоров убедительно показал, что уже к середине 40-х годов под влиянием не только климатических факторов (засуха), но и деятельности человека произошло значительное изменение водности аласных озер. В связи с этим А.Д. Егоров в статье «Озера аласов и вопросы водоснабжения колхозного населения» (газета «Социалистическая Якутия», 6 марта 1945 г.) предупреждал: «в данное время мы находимся перед лицом катастрофического усыхания большинства озер, расположенных в центральной части республики – Усть-Алданском, Мегино-Кангаласском, Чурапчинском, Таттинском и Амгинском районах». Для смягчения негативных последствий дальнейшего усыхания ученый предложил ряд мер: создание плотин, искусственный спуск менее ценных лесных озер в крупные озера и аласы, создать систему водонапорных станций, рационально использовать ресурсы подземных льдов и снега как мощных источников водоснабжения аласов.

В 1934 г. он участвовал в работе экспедиции по обследованию озер Абалах и Тураннах в Мегино-Кангаласском улусе. Материалы по химическому составу воды и грязи озера Абалах были обработаны А.Д. Егоровым в химических лабораториях МГУ и Института общей и неорганической химии АН СССР, куда он поступил для продолжения аспирантской подготовки. Подготовленный вместе с геологом И.С. Лорви отчет по результатам обследования озер Абалах и Тураннах привлек внимание специалистов Центрального курортологического института в г. Москве. Научные результаты исследования оз. Абалах опубликованы А.Д. Егоровым в совместной с проф. В.И. Николаевым статье в журнале «Прикладная химия», 1936, № 9. Дальнейшее исследование озера было произведено Кондаковым А.И., результаты которого послужили дополнением к описанию физико-химической природы озера, произведенных Павловым И.П. и Поповым Г.А. Кондаков А.И. [4] в 1923 году при определении химического состава рапы озера отнес ее к типу минеральных озер щелочно-сернистого характера. Высокие концентрации солей на озере он связывал с возможным выходом минеральных источников на дне этого бассейна. Все эти исследователи указывали, что местные жители давно пользуются озером для лечения различных болезней. В 1934 г. И.С. Лорви и А.Д. Егоров [5] по поручению Якутского геологоразведочного треста произвели обследование озера Абалах. Основной задачей их было выяснение наличия сульфата (Na_2SO_4 *$10H_2O$) требовавшегося для производства стекла. Эти авторы впервые произвели на озере несколько мелких скважин ручного бурения, провели анализ рапы, указали на возможность использования грязи в бальнеологических целях.

В 1935 г. озеро Абалах было обследовано экспедицией Центрального института курортологии. На основе химического анализа рапы и грязи,

проведенных химиком И.М. Овчинниковым [6] и по заключению врача-бальнеолога В.Е. Быковского в том же году на Абалахе была открыта опытная грязелечебница на 15 коек. До 1952 г. она работала только в летний сезон, а с 1953 г. по 1960 г. функционировала круглогодично и была расширена до 50 коек. В настоящее время грязелечебница не работает, так как идет строительство новых корпусов.

В 1940 г. по предложению наркомздрава ЯАССР сотрудниками Якутской мерзлотной станции института мерзлотоведения АН СССР А.И. Ефимовым, Н.А. Граве, Н.И. Салтыковым [7] в районе озера Абалах проведены мерзлотно-гидрологические и мерзлотно-инженерные исследования с целью изыскания строительной площадки курорта и изучения проблемы снабжения водой проектируемого курорта. Ими на межаласных участках и на западной высокой террасе озера пробурено было 105 скважин с общим метражом в 807,35 м.

В 1949 г. Р.И. Коркина проводила геодезические работы с целью выяснения нижней и верхней границы мерзлоты и оконтуривания трещинно-жильного льда. По данным вертикального электрозондирования и параметрического измерения толщи четвертичных отложений выявлено залегание жильного льда в виде клиньев, полос, вытянутых линз и жил на межаласных высоких участках с большим (до 30 кОм) сопротивлением.

В августе 1950 г. сотрудник той же мерзлотной станции АН СССР Н.Ф. Григорьев [8] провел дополнительные геолого-съемочные работы с целью уточнения данных о характере залегания льдов, полученных в 1940 году и геодезическим отрядом в 1949 г. [9]. В своем отчете Н.Ф. Григорьев подтвердил результаты, полученные Р.И. Коркиной о залегании трещинно-жильного льда в виде клиньев, полос, жил и отдельных линз, опровергая ранее высказанное А.И. Ефимовым [10] предположение о его площадном распространении. Залегание жильного льда в виде отдельных линз подтверждается исследованиями, проведенными в 1957 году И.М. Брюхановым и И.Н. Кычкиным [11]. В 1952 – 1953 гг. С.С. Платонов [12, 13] обследовал озеро Абалах с целью выяснения запаса кристаллической соды для использования ее в глинистых и цементных растворах. Им же отобрана проба рапы, анализ которой произведен А.Г. Дмитриевой в лаборатории геологоуправления.

Яркий след в развитии науки гидрохимии в Якутии внесла Нина Петровна Анисимова. Первые годы научно-исследовательской работы её были посвящены организации гидрохимической лаборатории и проведению первых советских экспедиций, гидрохимических исследований в Якутии. Нина Петровна во главе экспедиционного отряда начала проведение комплексных исследований подземных вод таликов в Центральной Якутии. Вся жизнь Н.П. Анисимовой – это яркий пример научной увлеченности и творческого долголетия. Ею изучены химический состав подземных и поверхностных вод, а также закономерности взаимосвязей подозёрных таликовых вод с озёрными водами. При характеристике речных вод показана роль подземных вод в формировании

их химического состава. Кроме того, П.И. Мельников и Н.П. Анисимова исследовали радиоактивность источников подземных вод, выходящих в долинах среднего течения р. Лены и некоторых её притоков.

Научная работа Ивана Михайловича Брюханова была посвящена гидрохимическому исследованию водоемов Якутии. Итогом научных исследований стала успешная защита в 1961 г. диссертации на соискание ученой степени кандидата химических наук. С 1986 г. объектом исследований явились водоемы, прилегающие к трассе Амуро – Якутской магистрали. И.М. Брюханов изучил зависимость качества питьевой воды от фильтрующего материала в водозаборном сооружении п. Мохсоголлох. Проводилась работа по определению углерода в графитовых рудах Алданского района. В результате была разработана методика определения свободного углерода, которая была проверена во Всесоюзном институте минерального сырья (ВИМС) и допущена к внедрению в лаборатории МИНГЕО СССР. [14]

На высоком научном уровне исследование водных объектов Якутии посвятила работу Тамара Митрофановна Лабутина в созданной ею лаборатории гидрохимии в Институте биологических проблем криолитозоны Сибирского отделения академии наук. Ею изучено формирование химического состава воды в Вилюйском водохранилище.

В 1978 г. была организована хоздоговорная лаборатория озероведения ЯГУ инициатором, которого является профессор Иннокентий Иннокентьевич Жирков с целью изучения озер, их истории, лимнологического и экологического состояния в современных условиях. Лаборатория озероведения гордится своей более 30-летней историей. В разное время в выполнении научных тем лаборатории принимали участие инициативные студенты, впоследствии становившиеся в большинстве случаев известными деятелями науки, образования, хозяйства и государственных служб республики. Лабораторией озероведения ЯГУ паспортизированы 354 озёр Якутии, которые кроме гидрохимических включают гидрологические, морфометрические, гидробиологические и ресурсоведческие данные. В данное время в Лаборатории озероведения холодных регионов кафедры географии БГФ СВФУ составлена гидрохимическая база данных по более 700 озёрам Северо-Востока России.

Таким образом, на основании вышеизложенного можно сделать следующие выводы:

- развитие гидрохимической науки в Якутии получило начало в 1909 г.;
- значительный вклад в становление и развитие гидрохимической науки в Якутии внесли такие ученые как П.Л. Драверт, И.И. Павлов, Г.А. Попов, А.Д. Егоров, Н.П. Анисимова, И.М. Брюханов, Т.М. Лабутина, И.И. Жирков и другие.

Использованные источники:

1.Памятная книжка Якутской области на 1896 год. Выпуск 1.

2.Якутия. Хроника, факты, события: 1954-1991 гг. Ч. 3 / Нац. архив РС (Я); [Сост. А.А. Калашников]. Якутск: Бичик, 2006. 432 с.
3.Романова Г.А. Дипломная работа «Химический состав рапы озера Абалах», 1961.
4.Кондаков А.И. Опыт физико-химического обследования озер Абалах, Тураннах и Ламы Мегинского улуса Якутского округа в 1923 году // Известия Якутского отдела Государственного географического общества. Т. I. 1953.
5.Егоров А.Д., Лорви И.С. Отчет по предварительному обследованию озера Абалах и Тураннах. Фонды ЯФ АН СССР. 1934.
6.Овчинников И.М. Отчет по химическому исследованию озера Абалах. Фонды ГЦИК. 1936. С. 25-27.
7.Ефимов А.И., Граве Н.А., Салтыков Н.И., Соловьев П.А. Формы рельефа, гидрогеологические условия и ископаемые льды района озера Абалах. Фонды Института мерзлотоведения СО АН СССР. 1940. С. 43-46.
8.Григорьев Н.Ф. Предварительный отчет о работе первого отряда экспедиции № 1. ЯНИМС АН СССР, 1952. С. 37-39.
9.Ефимов А.И., Вельмина Н.А., Григорьев Н.Ф., Вотяков И.Н. Отчет Лено-Амгинской экспедиции ЯНИМС. Фонды Института мерзлотоведения СО АН СССР. 1950. С.15-19.
10. Ефимов А.И., Граве Н.А., Салтыков Н.И., Соловьев П.А. Формы рельефа, гидрогеологические условия и ископаемые льды района озера Абалах. Фонды Института мерзлотоведения СО АН СССР. 1940. С. 13-17.
11. Брюханов И.М., Кычкин И.Н. Об исследовании озера Абалах // Ученые записки Якутского государственного университета. Вып. IV. 1958. С. 53-60.
12. Платонов С.С. Исследование глин, глинистых и цементных растворов. Фонды Якутского геолоуправления. 1954. С. 27-32.
13. Платонов С.С. Отчет заявочной партии. Фонды Якутского геологоуправления. 1952.
14. Старейший, но вечно молодой… / Якутский государственный ун-т им. М.К. Аммосова, биолого-географический факультет; [сост. А.Г. Алексеев и др.; редкол.: В.Н. Винокуров и др.]. – Якутск: Лайт Мейкер, 2008. 320 с.

УДК 001.891.3: 502.35:502.36:502.51:504.453(477)

Косяк Д.С.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЩОДО РОЗРОБКИ ТИПОВИХ СХЕМ ТА КОНСТРУКЦІЙ ІНЖЕНЕРНОГО ТА БІОТЕХНІЧНОГО УПОРЯДКУВАННЯ ВОДООХОРОННИХ ЗОН І ПРИБЕРЕЖНИХ ЗАХИСНИХ СМУГ РІЧОК УКРАЇНИ

Визначено основні етапи розробки типових схем та конструкцій інженерного та біотехнічного упорядкування водоохоронних зон і прибережних захисних смуг річок України, обґрунтовано актуальність щодо їхньої розробки та впровадження.

Ключові слова: типові схеми та конструкції інженерного та біотехнічного упорядкування водоохоронних зон і прибережних захисних смуг річок, відновлення ландшафтної структури річкового басейну, оптимальна лісистість, лісосмуга, залуження, заліснення, фітомеліорація, лісотехнічні заходи, агротехнічні заходи.

Определены основные этапы разработки типичных схем и конструкций инженерного и биотехнического упорядочивания водоохранных зон и прибрежных защитных полос рек Украины, обоснована актуальность относительно их разработки и внедрения.

Ключевые слова: типичные схемы и конструкции инженерного и биотехнического упорядочивания водоохранных зон и прибрежных защитных полос рек, возобновления ландшафтной структуры речного бассейна, оптимальная

лесистость, лесополоса, залуженность, лесистость, фитомелиорация, лесотехнические мероприятия, агротехнические.

The main development stages of typical schemes and designs of engineering and biotechnical ordering of the water preserving zones and coastal protective strips of the rivers of Ukraine are defined, relevance concerning their development and deployment is proved.

Key words: typical schemes and designs of engineering and biotechnical ordering of the water preserving zones and coastal protective strips of the rivers, renewal of landscape structure of the river pool, optimum woodiness, forest belt, zaluzhennost, woodiness, phytomelioration, timber actions, agrotechnical.

Актуальність. Інженерні заходи у водоохоронних зонах і прибережних захисних смугах передбачають проведення вишукувальних робіт, вибір інженерних конструкцій та їхніх елементів згідно з вимогами благоустрою та розчищення русла річки з відтворенням її природного стану (відновлення на ній плесів і перекатів), що сприятиме поліпшенню розвитку іхтіофауни в річці. Тобто у разі належного інженерного та біотехнічного упорядкування водоохоронних зон (ПЗС) створюються бар'єри на шляху поверхневого стоку забруднених вод, покращується якість води та екологічний стан річок, їх рекреаційна цінність та еколого-економічна ефективність використання водних та інших природних ресурсів річок.

Методика. Розчищення та регулювання річки треба здійснювати, керуючись критеріями, що забезпечують санітарно-біологічні нормативи, передбачені санітарними правилами проектування, будівництва та експлуатації (СанПіН 4630-88) [5]; рибогосподарське використання річки з дотриманням гідролого-гідравлічних параметрів за мінімально необхідними (водоохоронними) витратами води, швидкістю її течії та глибиною русла, а саме: за умови не заростання швидкість течії має бути 0,5-0,6 м/с; для річок шириною 10-15 м і глибиною 0,7-1,0 м допустима за умови не заростання швидкість течії 0,1-0,2 м/с; незамуленість русла можлива при середніх швидкостях течії у межах 0,1-0,25 м/с для більшості невеликих русел; екологічні вимоги людини щодо рекреаційного використання річки (для водного спорту, туризму) полягають у дотриманні глибин не менш як 0,1-1,0 м. Рибогосподарські вимоги: забезпечення глибинами 0,1-1,0 м (залежно від виду риб) і збереження постійних рівнів на період нересту.

Грунт, що виймається при розчищенні русла складається у гідрологічні відвали, де створюються невеликі лісові масиви; використовується для обвалування тваринницьких ферм для запобігання потраплянню нагромаджених стоків до річки, а також для створення прируслових валів.

Першочерговими заходами у прибережних захисних смугах є вилучення прибережних захисних смуг із господарського використання, якщо ця діяльність суперечить водоохоронному режиму; рекультивація земель у межах прибережних захисних смуг та здійснення біотехнічних заходів у напрямку відновлення їхнього природного стану.

Виклад основного матеріалу. У системі інженерно-біотехнічних заходів важливе місце посідає фітомеліорація, або відтворення фітоценотичної структури як основного компонента ландшафту. Фітомеліорація в долині річки має бути спрямована на формування рослинних угруповань, які найповніше виконуватимуть берегозахисну і водозахисну функції. Якщо планується створення трав'янистих насаджень, то слід надавати перевагу багатокомпонентним сумішам багаторічних трав з добре розвинутою кореневою системою, здатним закріпити грунт і зменшити швидкість паводкових вод. Лісопосадки обов'язково повинні містити у своєму складі чагарники і породи дерев, які створюють світлі ліси з добре розвинутим підліском і трав'янистим ярусом, що додатково закріпить грунт. Темні ліси із граба, клена гостролистого – це ліси без підліску і з підвищеною активністю грунтових ерозійних процесів. Правильно сформований рослинний покрив водоохоронної зони не тільки запобігає виникненню активної ерозії грунту, а й виконує роль біофільтра, затримуючи розчинені у стічних водах шкідливі речовини. Формування рослинного покриву має бути спрямоване на відновлення типових для даної зони (природних) комплексів. Для посадок рекомендуються тільки місцеві види рослин.

Дослідження ландшафтної структури річкового басейну слід спрямувати на уточнення визначених меж водоохоронних зон та прибережних захисних смуг річки з виділенням ділянок, рослинний покрив яких є найбільш чутливим до посилення антропогенного впливу або бере на себе основну водозахисну функцію.

Основні типи ландшафтів, що враховуються під час добору типових схем і конструкцій біотехнічного упорядкування, розподіляють на такі, що потребують режиму запобігання та припинення (чи значного обмеження) господарської діяльності, серед них - ділянки з еродованими грунтами у районі витоків річки та у верхів'ях бічних приток; схили, прилеглі до еродованих ділянок верхів'я річки та приток; заплави річки; пагорби, утворені лесоподібними суглинками у районі верхів'я річки; обмеженої господарської діяльності або буферні ділянки, серед них - ландшафти берегових терас; ландшафти днища стародавніх водно-льодовикових долин. Комплекс заходів щодо відновлення ландшафтної структури річкового басейну сприяє відновленню річки і має бути спрямований на досягнення оптимальних співвідношень природних та господарсько-змінених територій. Ще В. В. Докучаєв наголошував на необхідності дотримання певного співвідношення між площами ріллі, лісу та луки у землеробських районах. Численними роботами вчених (В. Р. Вільямс, С. І. Сільвестров, В. В. Рахманов, Д. Я. Афанасьєв та ін.) доведено, що найкращим співвідношенням є таке, коли частка природних незайманих ділянок та лісових полезахисних, протиерозійних і водоохоронних насаджень на загальній площі території водозбору річки становить 15-30 %; багаторічної трав'яної рослинності, у тому числі заплавної, а також посів багаторічних трав та протиерозійних сівозмін – 10-35 %; а частка

посівів однорічних сільськогосподарських культур – не більше 45-55 % [3]. При цьому площі сільськогосподарських угідь мають бути не більшими, ніж 30 га, а у кращому варіанті – 10-15 га і менше. Таке землеробство називається дрібноконтурним.

Визначення оптимальної лісистості – важлива і водночас складна проблема. В.Л. Джикович зауважує, що екстенсивне розширене відтворення лісових ресурсів у безлісних і малолісних районах може визначатися порівнянням фактичної лісистості району або області з оптимальною. Оптимальною лісистістю М.В. Невзоровим вважається такий ступінь залісення, при якому вкрита лісовою рослинністю площа забезпечує місцеві потреби у лісоматеріалах і захисно-водоохоронних функціях лісу. Оптимальна лісистість у малолісних районах із високим рівнем сільськогосподарського виробництва не завжди може бути досягнута (наслідок недостатньої кількості земельних площ, що не використовуються у сільському господарстві). Тоді встановлюється мінімально можлива лісистість. За розрахунками С.А. Генсірука, оптимальна лісистість України повинна становити 20-25 %, зокрема у зоні Полісся – близько 40 % [6], за А.Г. Міховичем – 30-40 % [2], за А.В. Яциком – більше 50 % [7]. Значну роботу з вивчення лісистості в Україні також провели П.С. Погребняк, С.А. Генсірук, П.Г. Вакулюк, А.Г. Міхович Л.А. Лебедєв та інші.

Існує пряма залежність між лісистістю басейну річки та загальним стоком річки: з підвищенням лісистості на кожні 10 % середній річний стік збільшується на 10-15 мм. Це обумовлене збільшенням кількості опадів і зменшенням випаровування з грунту [4].

Під впливом лісу інфільтраційна здатність насаджень збільшується у 2-50 разів, особливо у насадженнях із вираженим шаром підстилки; поверхневий стік на зайнятих лісом ділянках не виражений і величина його становить менше, ніж 3 % від кількості опадів, а на оголених територіях він може перевищити 60 % від кількості опадів, що випали, тобто під впливом лісу поверхневий стік зменшується у 2-70 разів і більше, «піки» паводків знижуються більше, ніж у 10-20 разів [7, 8].

У районах з підвищеною небезпекою паводків ліс, неначе губка, вбирає у себе зайву вологу, запобігаючи руйнаціям. Так, лісосмуга завширшки лише 20-30 м вбирає практично усю вологу, що стікає пологим схилом. Захисні лісові насадження затримують і переводять у грунт більше ніж 70 % поверхневого стоку. У 30-річних дубово-ясенових насадженнях вологомісткість лісової підстилки близько 200 % від її маси у повітряно-сухому стані [9].

Комплекс заходів щодо відновлення природної рослинності річкових басейнів передбачає реконструкцію рослинних угруповань, характерних саме для даного типу ландшафту та даної природної зони представлено в Методиці упорядкування водоохоронних зон річок України [1]: бори – насадження сосни звичайної на піщаних аренах: A_1 – сухий бір (берегова тераса); A_2 – свіжий бір (тераса, піщані арени заплави); субори – змішані

насадження сосни звичайної з дубом та іншими листяними породами на легких суглинках: $В_1$ – сухий субір (берегова тераса); $В_2$ – свіжий субір (берегова тераса, підвищені ділянки заплави); діброви – насадження дуба звичайного з незначними домішками інших листяних порід невеличкими масивами на родючих грунтах (чорноземи): $Д_1$ – суха діброва (берегові тераси, схили); $Д_2$ – свіжа діброва (заплава), $Д_4$ – мокрий груд (тип заплавного лісу на підтоплених ділянках із домінуванням верб, вільхи чорної, тополі чорної та білої); судіброви – змішані насадження дуба звичайного з іншими широколистими породами дерев на суглинках: $С_1$ – суха судіброва (берегові тераси, схили); $С_2$ – свіжа судіброва (підвищені ділянки заплави, схили); $С_3$ – волога судіброва (заплава); $С_4$ – сирий сугруд (тип заплавного лісу на понижених ділянках із домінуванням видів роду тополя та верба).

Наприклад, для ландшафтів річкової долини річок Українського Полісся, слід рекомендувати такі типи насаджень: для заплави та прируслової ділянки – $Д_1$; для центральної ділянки – луки; для притерасної ділянки – $С_3$, $Д_4$,; для берегової тераси – $А_1$, $А_2$; для корінного берега – $А_2$, $В_2$; для водозбірного пониження, днища балок, ярів, улоговин – $В_2$, $С_3$.

Для ландшафтів річкової долини річок Лісостепу, рекомендують такі типи насаджень: для заплави та прируслової ділянки – $Д_4$, $С_4$; для центральної ділянки – луки, $С_2$, $С_3$; для притерасної ділянки – $С_3$, $С_4$,; для берегової тераси – $В_1$, $С_3$; для корінного берега – $Д_2$, $Д_3$, $С_1$; для водозбірного пониження, днища балок, ярів, улоговин – $С_3$.

Для ландшафтів річкової долини річок Степу, рекомендовано наступні типи насаджень: для заплави та прируслової ділянки – $С_4$; для центральної ділянки – луки, $Д_3$, $Д_4$; для притерасної ділянки – $С_3$, $С_4$, $Д_3$; для берегової тераси – $Д_1$, $Д_2$; для корінного берега – $Д_1$; для водозбірного пониження, днища балок, ярів, улоговин – $Д_3$.

Для ландшафтів річкової долини гірських річок - такі: для заплави та прируслової ділянки – $С_4$, $Д_4$; для центральної ділянки – луки, $С_2$, $С_3$; для притерасної ділянки – $С_3$, $Д_3$; для берегової тераси – $Д_1$, $Д_2$; для корінного берега – $С_1$, $С_2$, $С_3$, $Д_1$, $Д_2$, $Д_3$; для водозбірного пониження, днища балок, ярів, улоговин – $Д_3$, $С_3$. Тобто, у лісонасадженнях дуба збільшується частка чагарникової рослинності, зокрема використовують грушу, глід, терен, скумпію, таволгу, вишню степову. В умовах гірських ландшафтів Карпат відтворюється тип рослинності, який характерний для даного висотного поясу. До складу дібров та судібров поряд з дубом вводять бук, до складу хвойних лісів – модрину, ялицю. Залуження і заліснення водоохоронних територій здійснюється залежно від рельєфу територій як окремими смугами, так і цілими масивами.

Залежно від рівня антропогенного порушення луків та сили ерозійних процесів їх залуження відбувається двома способами: корінне поліпшення луків у випадку повної деградації лучної рослинності; луки створюються заново на порушених ділянках (сільгоспугіддя, смітники, чагарникові зарості тощо); поверхневе (часткове) поліпшення луків

здійснюється у разі часткового збідніння лучної рослинності чи виникнення необхідності у збереженні цілісності лучної дернини при активних ерозійних процесах. Це заходи, спрямовані на знищення чагарників, купин, прибирання та винесення каміння, внесення добрив, підсівання трав, поверхневий обробіток грунту без розорювання. Норми висіву трав наведено у [1].

Оптимальною є така конструкція захисної смуги: кілька рядів деревних порід (не менше трьох), що з боку річки оздоблювалися 1-2 рядами вологолюбних кущів (калина, верба, бузин тощо), а з протилежного боку – 1-2 рядами живоплоту (колючі чагарники – шипшина, терен, глід тощо – для захисту від худоби). Берег безпосередньо біля урізу води необхідно закріплювати живцями верб [10, 11].

Для порушених ділянок на межі населених пунктів, доріг чи сільськогосподарських дворів пропонується створювати захисні насадження з фруктових дерев та колючих чагарників – живоплоту (живих огорож). Лісотехнічні заходи – цілісний комплекс заходів, до яких входить реконструкція деяких типів дерев'янистої та чагарникової рослинності.

Прируслові лісові смуги необхідно утворювати з метою закріплення берегів річок, захисту заплавних земель від розмиву і занесення піском, запобігання замуленню гирл і забрудненню річкових вод, зменшення випаровування з водної поверхні. Такі смуги розміщують вздовж берегів річок довжиною понад 10 км не менш як на 50 % їх довжини. На берегах водойм смуги проектують по всьому контуру вище урізу максимального рівня води. Лісосмуги – смуги насаджень завширшки до 20 м, до складу яких входять ряди дерев і кущів, що чергуються. Лісосмуги можуть бути типу «жива огорожа» та живопліт (варіант лісосмуги з колючих чагарників і дерев). Зарості прибережного валу – це лісосмуга в 1-2 ряди з верби-шелюги і тополі. Ширину прируслових смуг встановлюють залежно від форми берегів і розміру річки. При відсутності берегоруйнівних явищ смуги утворюють шириною 9-12 м. Вздовж гирл річок з прилеглими до них розораними схилами ширину лісових смуг збільшують до 20 м. При підході гирла річки безпосередньо до незалісеного корінного берега ширина смуги повинна становити 30-40 м. Максимальну ширину прируслових лісових смуг (30-50 м і більше) встановлюють на ввігнутих берегах, що підмиваються, а також на землях, що не використовуються в сільськогосподарському виробництві – піщані смуги, розмиви, конуси виносу і ін. Найінтенсивніший ріст лісосмуг спостерігається при ширині 25-40 м, де деревостої ростуть дещо краще, ніж в умовах лісових масивів.

Агротехнічні заходи щодо покращення лугової рослинності повинні включати:

1. У випадку, коли луку треба створити заново на порушених ділянках у процесі вилучення водоохоронних територій із землекористування (розорані ділянки заплави, смітники, ділянки з чагарниковою рослинністю тощо) необхідним є корінне покращення луки, а саме:

- первинна обробка територій (заходи, спрямовані на знищення чагарників, купин, прибирання та вивезення сміття тощо);
- первинна обробка грунту (комплекс протиерозійних заходів, а також розбивання дернини, її оранка та створення необхідних умов для розкладання сирої органічної речовини); оптимальні строки первинної обробки грунту – липень-серпень; на суходолах та бідніших землях – серпень-вересень;
- залуження.

2. У випадку, коли природна рослинність збереглася у відносно непорушеному стані, має місце лише часткова її дегресія (порушення) чи забур'янення, необхідно здійснити заходи лише щодо її часткового покращення. Останні проводяться без порушення основної дернини луки й передбачають:

- внесення добрив (оптимальним є комбінування мінеральних та органічних добрив з розрахунку 30 т/га гною чи компосту (для бідніших земель 40-60 т/га) та 60-100 кг/га міндобрив із вмістом азоту, 40-60 кг/га із вмістом фосфору та 60-90 кг/га із вмістом калію);
- підсіювання трав (на супіщаних грунтах трави підсіюють у дернину розрідженого травостою; на суглинках – після боронування з подальшим прикатуванням катками; найбільш ефективним є підсіювання бобових трав);
- поверхневу обробку територій (періодичне викошування рослинності, боротьба з бур'янами, викорчовування чагарників, вирівнювання ділянок вимивання тощо);
- первинну обробку грунту (для покращення водного режиму в грунті на луках та збільшення продуктивності травостою восени нарізають щілини смужками шириною 0,7-1,4 м на глибину 40-60 см із відстанню між смужками 6-8 м).

Під час залуження слід підбирати високопродуктивні трави. Рекомендовані для залуження види трав у різних зонах України, склад травосумішей для різних біотопів, норми висіву трав під час залуження наведено у [1]. Для норми мають бути строго диференційованими з урахуванням родючості грунту, забезпечення вологою, засобів і строків посіву тощо. Під час висівання складних травосумішей співвідношення компонентів становить 40 % бобових і 60 % злакових. Загальна норма висіву насіння травосуміші 20-30 кг на га, а з еспарцетом – 60-80 кг на га. Для посіву на пасовищах травосуміші складають із 3-4, рідше – 5 компонентів. Із них 1-2 види дерновиннях злаків (костриця лугова, райграс високий), 1 – кореневищних злаків (стоколос безостий), а також 1-2 види бобових трав (люцерна, конюшина, еспарцет). Дрібнонасінневі трави висіваються на глибину 1-1,5 см, крупнонасінневі – на 2-4 см. Найкращий строк залуження – осінь, для ділянок схилів – весна. У випадку, треба засіяти схили, висівання йде поперек схилів.

У разі створення злакових травосумішей на кислих грунтах (Полісся) необхідно спершу провести вапнування. Дози вапна визначаються із

розрахунку зниження реакції грунту до pH 5,6-5,8 (слабо кисла). У разі створення бобово-злакових травостоїв pH грунту доводять до 6,0 (близька до нейтральної). Вапно вносять після основної обробки дернини у верхні шари грунту.

Висновок. Отже, необхідно запам'ятати, що *оптимізація водоохоронних зон річок* – досягнення такої екологічної рівноваги у басейнах річок, при якій найповніше буде зберігатися біотичне різноманіття водних екосистем (самовідновлення, самоочищення, саморегулювання річок), а розробка типових схем та конструкцій інженерного та біотехнічного упорядкування водоохоронних зон і прибережних захисних смуг річок, тільки буде цьому ще більше сприяти.

Використані джерела:
1. Методика упорядкування водоохоронних зон річок України / [Яцик А. В., Томільцева А. І., Філімоненко Р. П., Томільцев М. Г., Косяк Д. С. та ін.] ; під керів. А. В. Яцика. – К. : Оріяни, 2004. – 128 с.
2. М'якушка В. К. Сільськогосподарська екологія / В. К. М'якушка. – К. : Урожай, 1992. – 264 с. – (Серія "Природа і ми").
3. Поліщук В. В. Малі річки України та їх охорона / В. В. Поліщук. – К. : Знання, 1998. – 32 с. **4.** Рахманов В. В. Водоохранная роль леса / В. В. Рахманов. – М. ; Л. : Гослесбумиздат, 1962. – 236 с.
5. СаНПиН – 4630-88. Санитарные правила и нормы охраны поверхностных вод от загрязнения [Текст] : СаНПиН / Госкомсанэпиднадзора РФ. – М. : Наука, 1988. – 70 с.
6. Історія лісництва в Україні / [Генсірук С. А., Фурдичко О. І., Бондар В. С. та ін.] ; за ред. С. А. Генсірука. – Львів : Світ, 1995. – 424 с.
7. Яцык А. В. Экологические основы рационального водопользования / А. В. Яцык. – К. : Генеза, 1997. – 640 с.
8. Жуйнов Г. Зелений щит Каховського водосховища [Текст] / Г. Жуйнов, М. Куниця // Водне господарство України. – К. : Водне господарство України, 1998. - № 1 - 2. - С. 32 - 34.
9. Довідник з агролісомеліорації / [за ред. П. С. Пастернака]. - К. : Урожай, 1988. - 288 с.
10. Горбань С. Маємо 71 тисячу річок / С. Горбань. – К. : Українська газета. – 28. 09. 2000. – С. 7.
11. Горбань С. Посади калину над рікою / С. Горбань. – К. : Водне господарство України. – 1997, № 5. - С. 28.

УДК 556.531.504.4.062(477)

Холоденко В.С.

СУЧАСНІ МЕТОДИКИ ВСТАНОВЛЕННЯ ЕКОЛОГІЧНО ДОПУСТИМИХ МІНІМАЛЬНИХ ВИТРАТ ВОДИ НА РІЧКАХ ПРИП'ЯТСЬКОГО ПОЛІССЯ УКРАЇНИ

Встановлення екологічно допустимих мінімальних витрат води на річках Прип'ятського Полісся України за різними сучасними методиками та їх обґрунтування.

Ключові слова: витрата води, водозабір, водність річки, повінь, швидкість течії води, самовідновлення.

Установление экологически допустимых минимальных расходов воды на реках Припятского Полесья Украины по разным современным методикам и их обоснование.

Ключевые слова: расход воды, водозабор, водность реки, половодье, скорость

течения воды, самовосстановление.

Installing environmentally acceptable minimum water flow in the rivers Pripyat Polissya of Ukraine by various modern techniques and their rationale.

Key words: water consumption, water intake, water content of rivers, flood, flow rate of water self-healing.

Вступ. Сезонна і багатолітня нерівномірність поверхневого стоку, особливо в долинах малих річок і середніх річок, обмежує можливості раціонального, безперебійного і екологічно безпечного використання водних ресурсів. Разом з тим в маловодні періоди нерідко виникають дефіцити води, які створюють кризові ситуації в водопостачанні населення і галузей економіки. Тому, особливо на малих та середніх річках, спостерігається зменшення водності та порушення їх природної рівноваги. Отже, за таких обставин виникає нагальна потреба у встановленні екологічно допустимих мінімальних витрат води на річках.

Аналіз останніх досліджень. Єдиних екологічних нормативів для визначення екологічно допустимих мінімальних витрат води на річках України немає. Значна частина публікацій, вітчизняних і зарубіжних, базується в основному на окремих аспектах проблеми. Дослідженнями в напрямку визначення екологічних витрат води в річках займалися С.Л. Вендров, В.Н. Дерябін, А.М. Черняєв (Росія), П.Д.Гатило, І.М. Філіпович, Ф.Ф. Кефалі, Б.В. Фащевський (Білорусь), М.В. Лаликін (Молдова), А.Г. Каск, Т.Б. Маллінт, Х.А. Кельнер (Естонія) та багато інших вчених з різних країн світу. Зокрема, в Україні вагомий внесок у визначення екологічних витрат води зробили Й.В. Гриб, О.Г. Ободовський, А.В. Яцик, В.І. Мокляк, М.В. Цепенда, В. С. Холоденко та інші [1,2].

Методика дослідження. При визначенні екологічно допустимих мінімальних витрат води з річок необхідно виходити з основної умови – збереження екологічно безпечного стану водної екосистеми, коли не підривається здатність природних комплексів екосистеми до саморегуляції, самоочищення і самовідновлення.

Для визначення екологічно допустимих мінімальних витрат води у річках взято сучасні методики [3,4,6] для конкретних річок і створів (рр. Тур'я біля м. Ковель, Уборть біля с. Перга та Ірша біля с. Українка), для різних фаз водного режиму річки.

Постановка завдання. Для визначення екологічно допустимих мінімальних витрат води на досліджуваних річках (період дослідження з 1945-1974 рр. і 1994-2004 рр.), були виконані наступні завдання:

- встановлено екологічно допустимі мінімальні витрати води за методикою Й.В. Гриба;
- встановлено екологічно допустимі мінімальні витрати води за методикою О.Г. Ободовського;
- встановлено екологічно допустимі мінімальні витрати води за методикою А.В. Яцика.

Результати дослідження. 1. Необхідно відмітити, що під поняттям *екологічно допустимі витрати води* необхідно розуміти такі витрати води, які повинні зберігатися в річці при будь-яких видах господарської діяльності і забезпечувати процеси руслоформування, стік завислих і рухомих наносів, відтворення біологічних ресурсів, задовільний санітарний стан і самоочищення річки. А *екологічно допустимі мінімальні витрати води* – це нижня межа екологічно допустимих витрат води, яка визначає умови існування організмів, тобто є лімітуючим чинником функціонування річкової системи [3].

Дослідження вітчизняних і зарубіжних вчених значно відрізняються при визначенні у водотоках екологічно допустимих мінімальних витрат води (природоохоронних, санітарних, лімітуючих та інших). В якості критеріїв виступають економічні, гідрологічні, гідробіологічні та інші фактори.

Так, *Й.В. Гриб* [6,7] пропонує визначати екологічно допустимі мінімальні витрати води у річках за окислювальною здатністю водотоку для різних фаз водного режиму. Отже, розрахунок проводимо за формулами:

1) для зимової межені

$$Q_{\min} = \frac{K \cdot L \cdot q \cdot Z \cdot \left|t^0\right| \cdot \Delta}{K_2^{/} \cdot (\theta - 4)}. \quad (1)$$

Для річок із значним впливом болотного стоку (р. Прип’ять, верхів’я р. Тур’я, р. Стохід) необхідно враховувати окислювально-відновні процеси природних вод з високим вмістом закисного заліза і розрахунок мінімуму витрат води ведемо за формулою:

$$Q_{\min} = \frac{\left(KLq + K_2 L_0 Q_{\text{р}}\right) Z \left|t^0\right| \Delta}{K_2^{/} (\theta - 4) n}, \quad (2)$$

де K – константа біохімічного споживання розчиненого кисню стічними водами (для зимової межені K =0,2); L – величина БСК$_5$ річкових вод, мгО$_2$/л; q – об’єм стічних вод, м^3/с; Z – коефіцієнт замору (коефіцієнт інтенсивності продукційно-деструкційних процесів) (прийнято Z=0,3); $|t^0|$ - середньомісячна температура повітря зимової межені по абсолютних значеннях (в окремих випадках може прийматися по максимальних значеннях), ^{0}С; Δ - вирівнюючий коефіцієнт, що приводить відношення $\frac{\left|t^0\right|}{n}$ в безрозмірну величину, який приблизно дорівнює Δ=1; $K_2^{/}$ - коефіцієнт реаерації в підлідний період. Якщо льодостав – він приблизно рівний 0,1, якщо немає льоду – приблизно рівний 1,0 і більше; K_2 – константа споживання кисню водами з високим вмістом заліза (K_2=0,5); Θ - фактичний вміст розчиненого кисню, мгО$_2$/л; *4* – допустимий мінімум

розчиненого кисню у воді, що забезпечує збереження біоти, мгO_2/л; L_0 – величина БСК$_5$ річкових вод, мгO_2/л, р. Прип'ять, Тур'я, Стохід; Q_p- витрата річкових вод, м^3/с; n – сумарна кількість атмосферних опадів у зимову межень, см або мм.

2) для літньої межені

$$Q_{\min} = \frac{K \cdot L \cdot q}{K_2^{/} \cdot (\theta - 4)}. \quad (3)$$

Коли річка у створі спостережень значно заростає вищою водною рослинністю (верхів'я водосховищ), то формула (3) матиме вигляд:

$$Q_{\min} = \frac{KLq + K_0 B}{K_2^{/}(\theta - 4)}, \quad (4)$$

де K_0 – інтенсивність споживання біомасою водоростей розчиненого кисню у ранкові часи (K_0 =0,8 мгO_2/кг с); B - біомаса водоростей у поперечному перерізі русла та ширині річки, рівна швидкості проходження води за 1 с (визначається за натурними даними), кг/сек. Інші умовні позначення ті ж, що й у попередніх формулах.

Результати встановлення екологічно допустимих мінімальних витрат води за методикою Й.В. Гриба на досліджуваних річках представлені у таблиці 1.

2. Методика *О.Г. Ободовського* [4,5] має дещо схожі моменти з методикою [3], але більше уваги приділено гідравлічним особливостям водотоку і процесам взаємодії потоку і русла, а отже, визначення екологічно допустимих витрат води залежить від прояву руслових процесів в річках.

Зокрема, О.Г. Ободовський [4] під екологічно допустимими витратами води розуміє витрати, які не порушують саморегулюючої системи «потік-русло». У більш широкому розумінні це витрати, які відповідають при проходженні водопілля і високих паводків руслоформуючим витратам води і визначають основний стік завислих і донних наносів, а в меженний період – витратам з незамулюючими швидкостями, за яких спостерігається тільки стік завислих наносів.

Таким чином, з одного боку, екологічно допустимі витрати виконують «промивання» русла в період високих вод і не дозволяють йому розмиватися або замулюватися в межень. З іншого – екологічно допустимі витрати практично не порушують гідрологічного режиму водотоку і не потребують додаткових водних ресурсів для підтримання оптимальних екологічних умов в річці. Автор пропонує визначати екологічно допустимі витрати для різних фаз водності: водопілля, межень, паводки. Вони мають чітко обмежені (включаючи руслоформуючі витрати) допустимі межі свого проходження. Їх верхня межа визначається витратами з

максимальними нерозмивними швидкостями $V_{нр}$, а нижня – витратами з мінімальними незамулюючими швидкостями течії $V_{нз}$. Отже, при проходженні необхідно виконувати умову:

$$V_{нз} \prec V_{ЕДВ} \prec V_{нр}, \quad (5)$$

де $V_{ЕДВ}$ - швидкість, яка відповідає проходженню екологічно допустимих витрат води у меженний період. Розрахунок екологічно-допустимих витрат виконується для конкретного гідрологічного поста за відповідною схемою.

У монографії [4] автор відмічає, що зв'язок між екологічно допустимими витратами та екологічно допустимими мінімальними витратами і у літню межень можна зобразити рівнянням регресії:

$$Q_{ЕДВ}=2,132Q_{minЕДВ} \quad -3,06. \quad (6)$$

У зимову межень рівняння регресії має вигляд:

$$Q_{ЕДВ}=6,29+1,80Q_{minЕДВ}. \quad (7)$$

Результати встановлення екологічно допустимих мінімальних витрат води за методикою О.Г. Ободовського на досліджуваних річках представлені у таблиці 1.

3. В Керівництві по проектуванню заходів по покращенню екологічного стану малих річок України [8] відносно водоохоронного стоку (в «Керівництві» він називається екологічним) сказано, що такий стік повинен забезпечувати дотримання самоочисної здатності водотоку, не замулення і не заростання русла, обводнення прируслових територій, задоволення потреб водокористувачів по об'єму і якості води, а також задовольняти потреби, які пред'являють природоохоронні організації як до самої річки, так і до водоприймача. Мінімальна екологічна витрата враховується як водокористувач без вилучення води з джерел. Багато з цих положень вірні, деякі не розкриті і на наш погляд хибні, а саме головне в «Керівництві» відсутня розрахункова основа, без якої все вище сказане можна віднести до переліку факторів, які обумовлюють екологічний стік.

Тому для збереження річок від виснаження і запобігання шкідливих змін необхідно в руслах річок резервувати частину водних ресурсів, яка повинна забезпечувати стійкий стан водної екосистеми. І, враховуючу наявну вихідну інформацію, для встановлення екологічно допустимих мінімальних витрат води з річок Прип'ятського Полісся України, використано найбільш повну і достовірну розробку, яка відповідає вимогам сьогодення, «Методику» [3], яка розроблена під керівництвом *А.В. Яцика*.

Методика включає дві моделі розрахунків, які доповнюють одна одну: еколого-гідрологічну та деструкційно – продукційну.

Деструкційно-продукційна модель включає в себе розрахункові показники (біомасу фітопланктону, вміст розчиненого кисню у воді,

біологічно-м'які органічні сполуки за інтегральним показником $БСК_{пов}$), які враховують як аллохтонні, так і автохтонні складові формування обраних показників, при чому останні складові залежать від цілого комплексу як природних, так і антропогенних чинників.

Отже, для розрахунків екологічно допустимих мінімальних витрат води, які необхідно залишити у річці, щоб забезпечити кисневий режим у водному потоці для дихання риб і окислення органічних речовин, які надходять у русло річки в об'ємі стічних вод, використовується формула Фелпса-Стриттера в модифікації І.В.Гриба [7]:

а) для зимової межені

$$Q_{\min} = \frac{\left(KL_{cm}Q_p + KL_p q_{cm}\right)Z}{K_1\left(\theta - \theta_0\right)} * \frac{\left|t^0\right|\Delta}{n}. \quad (8)$$

б) для літньої межені

$$Q_{\min} = \frac{KL_{cm}Q_p + KL_p q_{cm} + K_0 B}{K_1\left(\theta - \theta_0\right)}, \quad (9)$$

де q_{cm} - об'єм стічних вод, що надходить в русло річки вище розрахункового

створу від локальних джерел забруднення, $м^3/с$; Q_p- середня за період витрата води у створі річки, $м^3/с$; L_{cm}- величина $БСК_5$ стічних вод, $мгO_2/дм^3$; L_p – величина $БСК_5$ річкових вод, $мгO_2/дм^3$; K – коефіцієнт біохімічного споживання розчиненого у воді кисню у річкових та стічних водах (для зимової межені K =0,2 , для періоду відкритого русла K =0,4); Z – поправочний коефіцієнт, що враховує інтенсивність окислювальних процесів у зимовий період (за натурними дослідженнями, Z=0,3); K_1 - коефіцієнт реаерації (для зимової межені K_1 =0,1, для періоду відкритого русла K_1 =0,3); θ - фактичний вміст у річковій воді розчиненого кисню, $мг/дм^3$; θ_0 - допустимий мінімум розчиненого у воді кисню (θ_0=4,0 $мг/дм^3$); $|t^0|$ - середньомісячна температура повітря (модуль) у зимову межень, ^0C; n - кількість атмосферних опадів у цей період або товщина снігового покриву, см; Δ- поправочний коефіцієнт розмірності, Δ=1 $см/^0C$; K_0 - коефіцієнт споживання розчиненого кисню біомасою водоростей у темний період доби (K_0 =0,8 $мгO_2/кг$ с); B - біомаса водоростей у поперечному перерізі русла при певній ширині річки і швидкості течії (визначається за натурними даними), $кг/м^2$.

Встановлені таким чином мінімальні витрати води для зимової і літньої межені орієнтовно можна прийняти за екологічно допустимі мінімальні витрати води в розрахунковому створі річки (таблиця 1), забезпечують кисневий режим у водоймі для дихання риб і окислення органічних речовин, які потрапляють у русло річки із стічними водами.

Показниками, за якими у еколого-гідрологічній моделі оцінюються процеси руслоформування і формування сприятливого гідрологічного

режиму, що лімітують величини екологічно допустимих мінімальних витрат води з річок у різні фази водного режиму, визначено такі:

- рівні і витрати води у весняну повінь, дотримання яких забезпечує у річках переміщення донних і завислих наносів та можливість руслоформування, затоплення заплав і вологозарядку грунтів прируслової території для забезпечення росту лучних трав, міграції риби на нерест та відновленню кормів для всіх видів гідробіонтів;
- режим швидкості течії руслового потоку на початку вегетації макрофітів, розвитку фіто- і зоопланктону, який сприяє створенню оптимальних умов формування гідробіоценозів та пригнічує розвиток синьо-зелених водоростей (середня швидкість руслового потоку $V_ц$=0,5 м/с);
- критичні незамулюючі середні швидкості течії руслового потоку, дотримання яких забезпечує рухомість ґрунту по дну і запобігає замуленню річища (для річок Полісся України $V_{нз}$= 0,25 м/с і тільки в річках глибиною 0,7…1,0 м можна допустити швидкість 0,1…0,2 м/с);
- критичні середні швидкості течії руслового потоку в період інтенсивного розвитку макрофітів, величини яких перешкоджають заростанню водного дзеркала (середня швидкість течії руслового потоку $V_{зар}$=0,3 м/с).

Перші два критерії визначають екологічно допустимі мінімальні втрати води в екстремальний період повені, коли створюються умови для затоплення заплав і транспортування наносів.

Останні два показники є нормованими для всіх категорій водних об’єктів України та всіх видів стічних вод.

Результати встановлення екологічно допустимих мінімальних витрат води на досліджуваних річках за даною методикою А.В.Яцика представлено в таблиці 1.

Таблиця 1.

Результати встановлених екологічно допустимих мінімальних витрат води

Річка - пункт	Значення екологічно допустимих мінімальних витрат води							
	За методикою Й.В. Гриба		За методикою О.Г. Ободовського		За методикою А.В. Яцика			
					Еколого-гідрологічна модель		Деструкційно-продукційна модель	
	Зимова межень	Літня межень	Зимова межень	Літня межень	Зимова межень	Літня межень	Зимова межень	Літня межень
Тур’я – м. Ковель	1,72	3,82	-	-	1,72	3,05	1,74	3,3
Уборть – с. Перга	-	-	2,70	2,04	2,20	1,16	2,30	1,2
Ірша – с. Українка	-	-	-	2,55	1,48	0,87	1,48	1,37

Під час вибору об'єктів дослідження та їх гідрологічних постів, враховували період дослідження, зорієнтований на природний статус річок, властивий їм за умов відсутності чи незначного впливу людської діяльності, тобто найбільш наближеним до природного екологічного стану.

Аналіз результатів таблиці 1, свідчить, що розрахунки екологічно допустимих мінімальних витрат води з річок за еколого-гідрологічними критеріями та за балансом процесів продукції і деструкції в екосистемі показують, що вони дуже близькі за значенням. Це свідчить про їх достовірність і екологічну обґрунтованість. Також це стосується встановлених витрат за іншими методиками.

Висновок. За методикою Й.В. Гриба при визначенні екологічно допустимих мінімальних витрат води в річках особлива увага приділяється навантаженню по органічних речовинах і окислювальну здатність водотоку, споживання розчиненого кисню біотою (зимовий період) та споживання розчиненого кисню рибою для дихання (літній період).

Методика О.Г. Ободовського більше уваги приділяє гідравлічним особливостям водотоку і процесам взаємодії потоку і русла, а отже, визначення екологічно допустимих мінімальних витрат води залежить від прояву руслових процесів в річках.

А методика А.В. Яцика при визначенні екологічно допустимих мінімальних витрат води більше уваги приділено критеріям функціонування екосистеми річки, нейтралізації впливу стічних вод на кисневий режим водного потоку, який розраховується за формулами Фелпса-Стриттера в модифікації Й.В. Гриба, окремо для зимової і літньої межені, а також еколого-гідрологічним критеріям потоку. Тобто ця методика є більш комплексною і поєднує у собі як еколого-гідрологічні критерії, так і гідробіологічні та гідрохімічні.

Вибір методики розрахунку екологічно допустимих мінімальних витрат води повинен бути комплексним і враховувати якомога більше критеріїв стану річки – еколого-гідрологічних, руслоформуючих, гідробіологічних, гідрохімічних тощо, це дає змогу виявити критерії, які найгірше впливають на стан річки.

Використані джерела:

1. Яцик А.В., Холоденко В.С. Оцінка екологічно допустимого рівня відбору води з річок у різну їхню водність //Водне господарство України. – 2007. - № 5. – с. 29-34.

2. Холоденко В.С. До визначення екологічно допустимого рівня відбору води з річок // Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія: Наук. збірник/ Відп. редактор – В.К.Хільчевський. – К.: ВГЛ "Обрії", 2008. – Том.14. – с. 138-144.

3. Методика визначення екологічно допустимих рівнів відбору води з річок з метою збереження сталого функціонування їх екосистем / [Яцик А. В., Бишовець Л. Б., Кириченко С. М., Кудріна А. В., Аніщенко Л. Г., Чураєвська Н. М., Свердлов Б. С., Холоденко В. С.]; під наук. кер. А. В. Яцика, друк. в автор. ред. – К. : Оріяни, 2002. – 48 с.

4. Ободовський О.Г. Гідролого-екологічна оцінка руслових процесів (на прикладі річок України). – К.: Ніка-Центр, 2001. – 274с.

5. Ободовський О. Г. Руслові процеси: [навчальний посібник] / О. Г. Ободовський. – К. : РВЦ "Київський університет", 1998. – 134 с.

6. Гриб И.В. Анализ заморных явлений в малых реках Западного Полесья// Гидробиологический журнал. – 1972. - № 2. – с.42-48.

7. Відновна гідроекологія порушених річкових та озерних систем: (гідрохімія, гідробіологія, гідрологія, управління)/ [Гриб Й.В., Клименко М.О., Сондак В.В., Волкова Л.А.];навчальний посібник. – Рівне, ППФ "Волинські обереги".1999. – Т.2. – 198 с.
8. Проектирование мероприятий по улучшению экологического состояния малых рек Украины Т-343: Этап 1 «Рекомендации по проектированию мероприятий по улучшению экологического состояния малых рек Украины» [Текст]: руководство – Киев, Укрводпроект, 1992. – 36 с.

УДК 911.3

Рябоконь О.В.

ОСНОВНІ ПРИРОДНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ НАТУРАЛЬНО-АНТРОПОГЕННИХ ЛАНДШАФТІВ ПОДІЛЛЯ

Розглянуто місце та значення натурально-антропогенних ландшафтів у структурі сучасних ландшафтів, роль людини в стимулюванні процесів, що призводять до формування та розвитку натурально-антропогенних ландшафтних комплексів. Детальніше схарактеризовані геолого-геоморфологічні та гідрокліматичні умови формування натурально-антропогенних комплексів.

Ключові слова: ландшафт; натурально-антропогенний ландшафт; антропогенний ландшафт, історія розвитку.

Рассмотрено место и значение натурально-антропогенных ландшафтов в структуре современных ландшафтов, роль человека в стимулировании процессов, которые приводят к формированию и развитию натурально-антропогенных ландшафтных комплексов. Детальнее охарактеризированы геолого-геоморфологические и гидроклиматические условия формирования натурально-антропогенных комплексов.

Ключевые слова: ландшафт; натурально-антропогенный ландшафт; антропогенный ландшафт, история развития.

The article deals with the place and significance of natural-anthropogenic landscapes in the structure of modern landscapes, human's role in stimulation of processes which lead to formation and development of natural-anthropogenic landscape complexes. The author of the article characterizes geological-geomorphological and hydra-climatic conditions for formation of natural anthropogenic complexes in details.

Key words: landscape, natural-anthropogenic landscape, anthropogenic landscape, history of development.

Наявність проблеми. На сьогодні в розвитку ландшафтознавства переважають два напрямки: знаходження залишків натуральних ландшафтів та їх вивчення як основи наступних, антропогенізованих ландшафтних комплексів і дослідження антропогенних, заново створених ландшафтів. Широко розповсюджені натурально-антропогенні ландшафтні комплекси уваги науковців не привертають. Це спонукає більш детально дослідити їх.

Аналіз попередніх досліджень. Недостатня увага науковців-природничників до натурально-антропогенних ландшафтів зумовлена двома причинами: їх або зовсім не виділяють, або досліджують як антропогенні. Поки що є лише дві праці, де розглянуто натурально-антропогенні ландшафти: стаття Ф.М. Мількова [11] і монографії Г.І.

Денисика [3]. У першій схарактеризовано окремі типи натурально-антропогенних ландшафтів, у другій – вони розглянуті в окремих класах антропогенних ландшафтів.

Мета: детально розглянути природні чинники розвитку натурально-антропогенних ландшафтних комплексів на прикладі Поділля.

Результати досліджень. Поділля – історико-географічна назва крайнього заходу лісостепу Правобережної України. Сучасна його назва (Подольє, Подолля, Поділь, Подільська земля, Подолія, Поділля) вперше згадується в літописі 1392 р., а у вжитку литовських князів зустрічається за 1351 р. В українських грамотах – за 1389 р. [4]. Серед природодослідників переважає думка, що назва Поділля пов'язана з рівнинним розташуванням (по долу) відносно Карпат [1]. Інші думки детально проаналізовані в працях Г.І. Денисика [3,4], який вважає, що назва Поділля закріпилася з XIVст. після загарбання та поділу, розділу сучасних земель західних регіонів України між феодальною Литвою, Польщею і частково кримськими татарами. «Поділені землі Пониззя, Буго-Дністерського межиріччя та Побужжя отримали єдину назву – Поділля. У подальшому історія неодноразово підтверджувала справедливість та правдивість назви регіону «Поділля». У 1430-1434 рр. Поділля відійшло до Польщі, після поділів якої Західне Поділля (сучасна Тернопільська область, крім Північної її частини) включене до складу Австрії (1772р.), а Східне Поділля до складу Росії (1793р.). До першої світової війни кордон між цими країнами проходив по р. Збруч. У Східному Поділлі були створені Подільське і Брацлавське намісництва, які наприкінці XVIII ст. об'єднані в Подільську губернію (ліквідована 1929р.). Не випадково історико-географічні межі Поділля трактувалися різними авторами по-різному: від центральної частини сучасної Хмельницької області разом із лівобережжям Середнього Придністер'я до великої території між північно-західними кордонами України та берегами Чорного моря [6].

На початку XXI ст. в межі Поділля згідно зі схемою природно-господарського районування України входять до території трьох адміністративних областей – Вінницької (Східне Поділля), Хмельницької (Центральне Поділля) і Тернопільської (Західне Поділля) [3], загальною площею 60,9 тис.км^2 або 10,1 відсотків території України. У цих межах будуть розглянуті натурально-антропогенні ландшафти Поділля. Детальніше розглянемо геолого-геоморфологічні та гідрокліматичні умови формування натурально-антропогенних комплексів.

Геолого-геоморфологічні умови. Поділля розташоване в межах двох тектонічних структур – Українського кристалічного масиву (щита) і Волино-Подільської плити. Межа між ними проходить лінією Шепетівка-Летичів-Могилів-Подільський [4]. Подільська частина Українського кристалічного масиву складена магматичними (чарнокіто-норитовий комплекс, основні та ультра основні породи) і метаморфічними (піроксено-плагіоклазові і гранато-біотитові гнейси, мігматити) породами. Чарнокіто-норитовий комплекс представлений гіперстеновими гранітами, діоритами,

мігматитами, які утворюють крупні масиви по р. Південний Буг у районі м. Вінниці та м. Гнівань, по р. Згар, у басейні р. Соб, а також зустрічаються в усіх районах розвитку кристалічних порід у Придністер'ї.

Фундамент Волино-Подільської плити складений породами чарнокітового комплексу, гнейсами і гранітами. Їх виходи відомі в долинах річок Лядова, Жван, Дерло. На заході вони перекриті потужною товщею осадових порід і вивчені лише за результатами буріння. У структурному відношенні фундамент неоднорідний.

Кристалічні породи Поділля перекриті комплексом осадових відкладів, потужність яких збільшується від 0-10 м на північному сході до 3-3,5 тис.м на південному заході. Безпосередньо на розмитій поверхні архейських порід Волино-Подільської плити залягають відклади пізнього протерозою-волинська і валдайська серія венду. Загальна потужність відкладів вендського комплексу зменшується від 500-600 м на сході до 200 м на заході. Місцями вони взагалі відсутні, і тоді на гранітах архейського фундаменту залягають осадові утворення палеозою, що представлені пісковиками, алевролітами, глинами і вапняками.

Мезозойські відклади виходять на поверхню на крайньому заході Поділля в долинах річок Золота Липа (с. Завадівка), Коропець (смт. Монастирськ) і Дністра біля с. Устя-Золоте. Вони складені аргілітами, алевритами, вапняками і доломітами потужністю до 30 м. Крейдові відклади в мезозойській серії порід набули найбільшого поширення і мають потужність до 150 м. На Поділля вони зустрічаються повсюдно, крім Середнього Побужжя [4].

З кінця крейдового періоду до середини палеогену на території Поділля панував континентальний режим розвитку. Відклади палеогену поширені у вигляді неширокої (15-60 км) смуги лінією Вапнярка-Бар-Хмельницький-Ізяслав. Вони зрідка відслонюються в долинах річок Горинь, Південний Буг, Лядова, Мурафа і представлені пісковиками, пісками, глинами, мергелями загальною потужністю до 25 м [ ]. Значно ширше зустрічаються відклади неогену (тортон, сармат). Пісковики, глини, мергелі, кварцево-глауконітові піски розвинуті повсюдно в південних і західних районах Поділля, гіпси лише в Придністер'ї, у долинах річок Збруч, Нічлава, Жванчик. На півночі Тернопільської області (с. Старий Почаїв) у відкладах тортону зустрічається буре вугілля, яке промислового значення не має.

Сарматські відклади поширені повсюдно, крім Середнього Побужжя. Їх фаціальний склад різноманітний: в межах Товтр — і рифові, оолітові, ракушнякові вапняки, в пониззях — пісок, мергелі, на вододілах — піщано-глинисті породи. Загальна потужність сарматських відкладів близько 200 м.

Корінні породи повсюдно перекриті четвертинними відкладами. Потужність і генезис їх різні. Значний вплив на формування четвертинних відкладів Поділля мало розташування території в позальодовиковій і частково (північні райони) в прильодовиковій зонах. Найбільш широко

розповсюджений покрив лесових порід різної (до 30 м) потужності. Леси і лесоподібні суглинки приурочені до пологих схилів височин й водотоків. У центральних районах їх потужність не перевищує 12-15 м, а в Придністров'ї, у зв'язку з розвитком високих терас, лесові породи зустрічають лише на окремих ділянках [2].

Геологічною будовою та характером розвитку тектонічних процесів зумовлені основні геоморфологічні риси морфоструктур Поділля – Подільської і Придніпровської височин. Особливості сучасного рельєфу Придніпровської височини, що займає крайні північно-східні райони Вінницької області, знаходяться в прямій залежності від поверхні давнього фундаменту Українського кристалічного масиву. Максимальна відмітка поверхні в районі села Туча Козятинського району (322 м) відповідає підняттям Бердичівського, а найменша в районі с. Ставки Бершадського району (130 м) — пониженням Гайсинського блоків. У рельєфі переважають цокольні денудаційні підвищені рівнини, схили яких укладені балками та ярами [4].

Подільська височина відповідає схилу Українського кристалічного масиву, що моноклінально понижується на південний захід, але в результаті новітніх пліоцен-голоценових підвищень тут утворився інверсійний, по відношенню до давньої структури, рельєф. Більше того, у межах Подільської височини та в найближчих її околицях розташовані найвищі позначки не лише рівнинної частини України, але і Східно-Європейської рівнини: гора Камула +473 м) південно-східніше м. Львова в Гологорах та гора Берда (+515 м) в межах Хотинської височини. У рельєфі також чітко виділяються Вороняки (+436 м), Кременецькі гори – г. Бона (+409 м). У вигляді підвищення довжиною біля 200 км з відносними висотами – 60-80 м – простягнулися Подільські товтри. Значні коливання висот (до 200 м) у Придністер'ї надають цій частині Подільської височини характеру передгір'я.

Залежно від особливостей розвитку морфоструктур річкові долини в різних частинах Поділля мають неоднакову будову. У Придністер'ї вони глибоко врізані, каньйоноподібні, заплави вузькі або зовсім відсутні. Фрагментарно виділено шість-сім терас [7]. На Побужжі і в північно-східних районах, де Подільська височина поступово переходить у Придніпровську, долини неглибокі з пологими схилами, широкими, часто торф’янистими днищами. Найбільша кількість терас (Горинь, Південний Буг) – три [5]

Гідрокліматичні умови. Кліматичні умови Поділля формуються під впливом Атлантичного океану і континенту Євразії. Поділля відноситься до середньої атлантико-континентальної області, а саме – до її західного району. Крім цього, розташування Поділля на крайньому заході лісостепу і достатньо висока гіпсометрія визначили дещо менші, ніж у східних районах, запаси термічних ресурсів, підвищену зволоженість і більш низький ступінь континентальності клімату. Клімат Поділля помірно-континентальний, вологий. Літо тривале, зима коротка і тепла.

Величина сумарної сонячної радіації в південних районах Поділля складає 4300-4350 МДж/кв.м, у північних – 3900-4000 МДж/кв.м. Річний радіаційний баланс змінюється відповідно від 1850 до 1780 МДж/кв.м [8]. Переважаючі західні повітряні маси зумовлюють панування вітрів північно-західного напряму над північними і північно-східними. Такий характер вітрового режиму пом'якшує добові і річні температури, сприяє випаданню значної кількості опадів. Середні річні температури повітря змінюються від +8,1 до +6,5 градусів. Середні січневі температури -4 – -6 градусів, середні липневі +20 – +18, тобто на 2-3 градуси нижче, ніж у більш східних частинах території поля України.

Поділля отримує атмосферних опадів вище середньої зональної норми – 500-600 мм/рік. На теплий період припадає 65-70% річної суми. Загальне зниження кількості опадів спостерігається з північного заходу — 700 мм/рік на південний схід – 450 мм/рік. Стійкий сніговий покрив встановлюється в другій половині грудня. Його середня висота на пагорбах – 10-16 см, у пониззях – 40-50 см. Ґрунт промерзає на глибину від 20-30 см на півдні до 65 см на півночі. Особливості будови поверхні та кліматичних умов Поділля сприяють розвитку тут відносно густої річкової мережі – 0,36-0,40 км/кв.км. У західних районах важлива роль у формуванні поверхневих та підземних вод належить карстовим річкам і тимчасовим водостокам. Річки Поділля належать до групи рівнинних. Їх рівень падіння змінюється в межах 2-5 м/км. Швидкість течії в межах – 0,2-0,5 м/сек, у повінь зростає до 1 м/сек, а на деяких річках Придністер'я – до 4 м/сек. Основна частина річного стоку рік басейну Дністра припадає на весну – біля 40%, і на літні місяці – 29-31%. У басейні Південного Бугу стік у весняний період складає 55-56%, в інший час він майже однаковий. За рахунок зливових дощів на річках щорічно бувають паводки.

Своєрідність геолого-геоморфологічних та гідро-кліматичних умов, а також інтенсивне господарське освоєння Поділля призвели до інтенсивного формування тут натурально-антропогенних ландшафтів. Серед них найбільш розповсюдженими є ерозійні рівчаки та яри.

Ерозійні вибоїни, рівчаки та яри. Мабуть, важко порахувати кількість вибоїн, рівчаків та ярів, що борознять усі природні зони Землі. Інколи ці незначні за розмірами ландшафтні комплекси перетворюють квітучі регіони в ерозійні пустелі, зовсім неподібні на звичні землі ландшафти. У натуральному стані природа такого не допускає, хіба що під час природних катастроф, коли на деякий час активізуються стабілізуючі природу процеси і явища. Поява і розвиток вибоїн, рівчаків та ярів зумовлена діяльністю людей. Людина стимулює їх розвиток, коли порушує цілісність рослинного покриву під час розорювання земель, будівництва доріг, нафто- і газопроводів, ліній електропередач, надмірному випасанні худоби тощо. Загалом надмірна розораність – це екологічна проблема всієї України, але в басейні Південного Бугу виявляється чи не найгостріше. Показник частки ріллі від загальної площі сільгоспугідь у більшості адміністративних районів, що належать до

басейну Бугу, складає 56-60%, а в багатьох районах сягає 70%. Значна частина орних земель розміщена на схилах, де прискорено йдуть процеси руйнування ґрунту, розвивається водна ерозія. Деградація (руйнування) ґрунтів – повсюдне явище на Побужжі. Від процесу водної ерозії у відносно благополучних районах, де рельєф менш горбистий, страждає кожен третій гектар. Це значний рівень небезпеки. Чим більша крутизна схилу – тим більше родючих часток змивається з полів. Близько половини території басейну має катастрофічний рівень небезпеки деградації ґрунтів – еродовані ґрунти становлять понад 50% від загальної площі ріллі. Річні втрати орного шару в цих районах перевищують 20 тонн на гектарі. Головною особливістю ландшафтних комплексів, що виникли в результаті активізації людиною окремих видів природних процесів, тобто натурально-антропогенних, є те, що вони мають натуральні аналоги. Різницю між ними, крім ґенези, інколи важко побачити. Однак, натуральних аналогів у антропогенних ярів мало. Їх більше в пустелях, без суцільного розвинутого рослинного покриву, ніж у лісостепу, степу або в пригірських регіонах. Якби під час засух у ґрунтах не утворювалися тріщини, у натуральних різнотравно-лучних степах і лісостепу, навіть пригірських, свіжі яри без «допомоги» людини ніколи б не сформувалися. За особливих гідрогеологічних умов, але теж із «допомогою» людини, у теперішньому лісополі України яри формуються навіть у лісах [2].

Висновки. Дослідження натурально-антропогенних ландшафтів є не менш актуальним, ніж натуральних і антропогенних. Це зумовлено широким розповсюдженням натурально-антропогенних ландшафтів, різноманіттям їх типів і складністю заходів щодо їх оптимізації.

Використані джерела:

1.Арманд Д.Л. Наука о ландшафте / Д.Л. Арманд – М.: “Мысль”, 1975. - 287 с.
2.Гродзинський М.Д. Пізнання ландшафту: місце і простір: Монографія. У 2-х т.-К.: ВПЦ ”Київський університет”, 2005.Т. 1. - 431 с.
3.Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України / Г.І. Денисик. – Вінниця: Арбат, 1998.-292с.
4.Денисик Г.І. Природнича географія Поділля / Г.І. Денисик – Вінниця: “ЕкоБізнесЦентр”, 1998.- 183с.
5. Добровольський Г.В. Влияние человека на почву как компонент биосферы / Г.В. Добровольский, Л.А. Гришина, Б.Г. Розанов // Почвоведение, 1985. - №12. – С.7-15.
6. Денисик Г.І., Воловик В.М. Нариси з антропогенного ландшафтознавства. Навчальний посібник / Г.І.Денисик, В.М. Воловик – Вінниця: ГІПАНІС, 2001. – 170 с.
7. Денисик Г.І. Заповідне Поділля / Г.І. Денисик – Вінниця: Тезис, 2001. – 88 с.
8. Денисик Г.І., Любченко В.Є. Подільське Побужжя: Краєзнавчі нариси / Г.І. Денисик, В.Є. Любченко – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1999. - 96с.
9.Денисик Г.І., Любченко В.Є. Простори Вінниччини: краєзнавче видання / Г.І. Денисик, В.Є. Любченко – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1999. – 92с.
10. Маринич О.М. Фізична географія України: Підручник. / О.М. Маринич, П.Г. Шищенко. – Київ: Знання, 2005. – 511с.
11. Мельник А.В. Основи регіонального еколого-ландшафтознавчого аналізу / А.В. Мельник, - Львів: Літопис, 1997. – 230 с.

12. Мильков Ф.Н. Ландшафтная география и вопросы практики / Ф.Н. Мильков. – Москва: Мысль, 1966. – 256 с.
13. Мильков Ф.Н. Естественно-антропогенне ландшафты как особая категория природных комплексов / Ф.Н. Мильков // Антропогенные ландшафты: структура, методы и прикладные аспекты изучения. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1988. – С. 3-13
14. Позняк С.П. Чинники грунтотворення: Навчальний посібник. / С.П. Позняк, Є.Н. Красєха. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – 400с.
15. Рельєф України. Навчальний посібник / [Б.О. Вахрушев, І.П.Ковальчук, О.О. Комлєв, Я.С. Кравчук, Е.Т. Палієнко, Г.І. Рудько, В.В. Стецюк]; За загальною редакцією В.В. Стецюка. – Київ: Видавничий Дім "Слово", 2010. – 688с.

УДК 556.55

Басюк Т.О.

ПРОГНОЗУВАННЯ ПЕРЕФОРМУВАННЯ БЕРЕГІВ ЧЕРНЯТСЬКОГО ВОДОСХОВИЩА ЗА УМОВИ ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ ВОДИ

Виконано оцінку і прогнозування розвитку процесів переформовування берегів водосховища на репрезентативних ділянках. Розроблений комплекс природо- і водоохоронних заходів щодо запобігання і зменшення негативних наслідків від затоплення, підтоплення та руйнування берегів.

Ключові слова: прогнозування, переформовування берегів водосховища, природо- і водоохоронний захід.

Выполнена оценка и прогнозирование развития процессов переформирования берегов водохранилища на репрезентативных участках. Разработан комплекс природо- и водоохранных мероприятий по предотвращению и снижению негативных последствий от затопления, подтопления и разрушения берегов.

Ключевые слова: прогнозирование, переформирование берегов водохранилища, природо- и водоохранное мероприятие.

The estimation and forecasting of processes pereformirovki shores of the reservoir at representative sites. A complex of nature and water conservation measures to prevent and reduce the negative effects of flooding, flooding and destruction of banks.

Key words: forecasting, pereformirovki shores of the reservoir, of nature and water conservation.

Постановка проблеми. Підвищити потужність малих гідроелектростанцій моливо завдяки модернізації енергетичного і механічного обладнання або зміні рівневого режиму водосховищ. Однак, при піднятті рівня води у водосховищі порушується динамічна рівновага та активізуються процеси переформування берегів. У зв'язку з цим виникає потреба в проведенні оцінки та здійсненні прогнозування розвитку небезпечних природних геологічних та техногенних процесів для зменшення негативних наслідків у береговій зоні, оскільки дія водосховища виявляється в межах даної зони процесами підтоплення земель, руйнування берегових схилів, підвищеною ерозійною активністю, своєрідним мікрокліматом і, як наслідок, трансформацією ґрунтово-рослинного покриву.

Метою досліджень було: 1) проведення оцінки змін умов і

факторів переробки берегів у водосховищі у випадку підвищення рівня води (на 1, 0 м); 2) здійснення орієнтовного прогнозу переробки берегів із використанням поперечних профілів і картосхем репрезентативних ділянок; 3) обгрунтування природо- та водоохоронних заходів щодо запобігання і зменшення негативних наслідків від затоплення, підтоплення і руйнування берегів.

Об'єктом досліджень вибрано репрезентативні ділянки Чернятського водосховища на р.Південний Буг.

Методика досліджень. Прогнозування переробки берегів водосховища проведено переважно шляхом натурної аналогії на репрезентативних інженерно-геологічних ділянках з подальшим узагальненням отриманих результатів для всього водосховища. Банк бази даних вихідної інформації щодо регіональної оцінки розвитку екзогенних геологічних процесів створено з використанням карти Державного геологорозвідувального інституту (масштаб 1:200000) на якій узагальнені дані геологічних зйомок та дані багаторічних спостережень екзогенних геологічних процесів станом на 1995-2000 рр.

Розрахунок переробки берегів водосховища виконано за [1-7] на завершальній стадії динамічної рівноваги, коли переробка берегів припиняється. Для розрахунку здійснено гідроморфологічне та геодинамічне районування акваторій водосховища (поділ на зони) та вибрано репрезентативні ділянки переробки берегів: нижня – пригреблева, середня – проміжна, верхня –виклинювання підпору, та річкова – на ділянці впливу попусків на ГЕС. У межах кожної із ділянок вибрано репрезентативні створи (рис. 1). Дані ділянки характеризуються поперечним профілем, що перетинає річкову долину р.Південний Буг до меж розвитку прибережних відведених форм. В основу виокремлення репрезентативних ділянок і створів було покладено не лише показники ландшафтно-геоморфологічних параметрів, факторів розвитку екзогенних процесів та умов переробки берегів, а в першу чергу, комплексні ландшафтно-ценотичні, гідрохімічні, гідробіологічні, іхтіологічні та санітарно-гігієнічні показники [8].

При прогнозуванні переробки берегів Чернятського водосховища в межах останнього репрезентативного створу було вибрано розрахунковий румб (за 16-ти румбовою схемою вітрів) так, щоб за максимально можливою довжиною він проходив через найбільші глибини. Розрахункова швидкість вітру за [7] приймалась рівномірною на всіх напрямках і такою, що дорівнює 12 м/с (1% забезпеченості). За довжиною розгону, швидкістю вітру та середньою глибиною на розрахунковому румбі визначалась за [5, 7, 9-12] середня й 1%-ї забезпеченості висота хвилі, глибина розмиваючої дії хвиль і коефіцієнти нахилу підводної та надводної частин проектного берегового схилу. За цими даними на розрахунковому профілі було побудовано профіль берега за станом динамічної рівноваги. За різницею між існуючим профілем берега (при нормальному підпірному рівні – НПР) та профілем динамічної рівноваги

(при проектному підпірному рівні – ППР) визначалась максимально можлива переробка берегу. Обґрунтування й вибір методів і заходів щодо закріплення берегів здійснено із урахуванням їх типу та розташування у певній геодинамічній зоні [5, 6, 10-12].

Рис 1. Схема репрезентативних ділянок переформування берегів Чернятського водосховища

Виклад основного матеріалу. Чернятське водосховище руслового типу створене в 1954 р. на р.Південний Буг (346 км від гирла) у с.Чернятка Берешадського району Вінницької області та використовується в енергетичних цілях. Рівень мертвого об’єму становить 134,0 м, НПР – 137,5 м, форсований підпірний рівень із забезпеченістю 1% –140,75 м. Площа водного дзеркала при НПР – 140 га, середня глибина – 2,3 м (максимальна – 6,25 м), середня ширина – 0,14 км (найбільша – 0,2 км). Середньобагаторічний об’єм стоку у створі гідровузла становить 1417 млн.м^3. Водосховище відноситься до водойм із стабільним протягом року режимом рівнів води, що має важливе значення для обмеженого розвитку берегових процесів і формування берегової зони водосховища у відносно стабільних інженерно-геологічних умовах [13].

Долина Південного Бугу знаходиться у межах Українського кристалічного щита, що визначає особливості будови його долини: круті схили, виходи на поверхню кристалічних порід. Аналіз геоморфологічних умов, структурно-геологічної будови та розвитку гідрографічної мережі у межах території Чернятського водосховища свідчить про активний розвиток яружно-балкової мережі й значну глибину врізу річкових долин, у тому числі до кристалічних порід. Берегові уступи й відмілини водосховища закладено на схилах заплави та надзаплавних терас р.Південний Буг та на денудаційному плато на поверхні кристалічних порід. Тривалий період експлуатації Чернятського водосховища в умовах стабільного режиму коливання рівнів і витрат води визначив стабільний характер його берегів, близьких до стану динамічної рівноваги.

Переважного поширення набули стабілізовані (раніше – абразійні, ерозійні, денудаційні) береги. Берегові уступи берегів задерновані. На ділянках затоплення заплави, поблизу урізу води, формуються в умовах мілководдя, заболочені й зарослі водяною рослинністю низькі береги, прибережні території яких підтоплюються. Лише на окремих ділянках, де уріз води прилягає до крутих схилів терас та плато, продовжуються процеси абразії та денудації, а під час пропуску повені та паводків – процеси ерозії. На даній ділянці Чернятського водосховища ухил поверхні є незначним, тому швидкість течії не перевищує 0,4-0,5 м/с. Незначним також є підпір води порівняно з побутовим рівнем (0,7 м на греблі), внаслідок чого власне водосховище, включаючи річкову зону попусків, має довжину 7,1 км.

Характер змін переробки берегів у геодинамічних зонах Чернятського водосховища при підвищенні НПР від 137,5 м до ППР – 138,5 м наведено в табл. 1.

Таблиця 1.

Прогнозні показники переробки берегів Чернятського водосховища за геодинамічними зонами (при ППР – 138,50 м)

Зона	Відстань від гідровузла	Середня		Глибина, м		Швидкість течії, м/с	Мілководдя з глибинами до 1 м, % від площі водосховища	Переважаючі фактори переробки берегів	Переважаючі типи берегів	Переробка берегів, м		Заходи, щодо запобігання негативних наслідків підняття НПР в межах берегової смуги
		довжина ділянки, км	Ширина ділянки, м	середня	максимальна					максимальна	середня	
Нижня пригреб-лева	0,0	2,7	350	4,0	5,0	0,18	20-30	абразія	абразійні обвально-осипні	10-15	30	кам'яні накиди, банкети, біологічне кріплення
								заболочування, заростання	нейтральні (біогенні)	-	-	захист від затоплення та підтоплення
								ерозія	ерозійні обвально-осипні	10-15	30	кам'яні накиди, біологічне кріплення
								денудація, можливі зсуви	абразійно-ерозійно-денудаційні	3-5	10	переселення населення та перенесення об'єктів господарства
Середня проміжна	2,7	4,4	200	3,0	4,0	0,23	15-25	абразія	абразійно-обвально-осипні	10-12	30	кам'яні накиди, банкети, біологічне кріплення
								заболочування, заростання	нейтральні (біогенні)	-	-	захист від затоплення та підтоплення
								ерозія	ерозійні-обвально-осипні	10-12	30	кам'яні накиди, біологічне кріплення
иню-ванн	7,1	4,8	120	2,5	3,5	0,30	5-10	ерозія	ерозійні-обвально-осипні	8-10	25	кам'яні накиди, біологічне кріплення

								абразія	ерозійно-абразійні	8-10	25	кам'яні накиди, біологічне кріплення
								денудація	ерозійно-денудаційні	3-5	10	переселення населення та перенесення об'єктів господарства
Річкова на ділянці впливу ГЕС	11,9	4,5	100	2,0	3,0	0,50	<5	ерозія, акумуляція	ерозійно-акумулятивні	5-10	25	кам'яні накиди, банкети, біологічне кріплення
								ерозія, денудація	ерозійно-денудаційні	5-7	15	переселення населення та перенесення об'єктів господарства
								ерозія, абразія	ерозійно-абразійні	5-8	10	кам'яні накиди, біологічне кріплення

Нижня пригреблева зона на сьогодні має довжину 0,6 км і знаходиться між гирлом русла р.Удич і греблею ГЕС у с.Чернятка. Лівий берег є частково затопленою заплавою р.Південний Буг, на місці якої утворились мілководні масиви з нейтральними, біогенними берегами. Правий берег – крутий, сформований на схилах денудаційного плато, з денудаційно-абразійними типами берегів. Збільшення рівня води на 1,0 м у нижній пригреблевій зоні водосховища призведе до практично повного затоплення заплави, в основному, на лівобережжі водосховища. Утворяться нові великі мілководдя, що займуть близько третини площі цієї зони, а лінія урізу води безпосередньо підійде до насипу залізниці (на лівому березі) та до підніжжя денудаційного плато (на правому березі). Ширина водосховища на пригреблевій ділянці збільшиться майже втричі; глибини водосховища збільшаться на 1,0 м; швидкості течії зменшаться (з 0,50 м/с до 0,18 м/с). Всі ці зміни обумовлять зменшення ерозійних процесів і підсилять абразію і денудацію на правому березі та абразійно-обвальні процеси поблизу залізничного насипу на лівому березі. На площах новоутворених мілководь активізуються процеси заболочування, заростання та підтоплення прибережних територій. Сумарні величини переробки для абразійно-обвально-осипних берегів досягатимуть 10-15 м (максимум – 30 м), для абразійно-ерозійно-денудаційних берегів – до 3-5 м (максимум – до 10 м). Прогнозована довжина зони – 2,7 км покриє нижню і середню зони водосховища при НПР (рис. 2).

Середня зона проміжних глибин довжиною 1,3 км знаходиться між гирлом р.Удич і селами Красносілка (лівий берег) та Маньківка (правий берег). Водосховище, в межах даної зони (рис. 2), розташоване на затоплених ділянках заплави та русла річки, тому тут внаслідок меандрування чергуються правобережні та лівобережні мілководдя – на місцях заплави й глибоководні ділянки – на місцях русла. Відповідно до цього чергуються ділянки абразійно-ерозійно-денудаційних берегів з ділянками нейтральних і біогенних берегів. Із збільшенням рівня води у водосховищі середня проміжна зона простягнеться на 4,4 км між селами Красносілка та Крушинівка й охопить існуючу верхню зону.

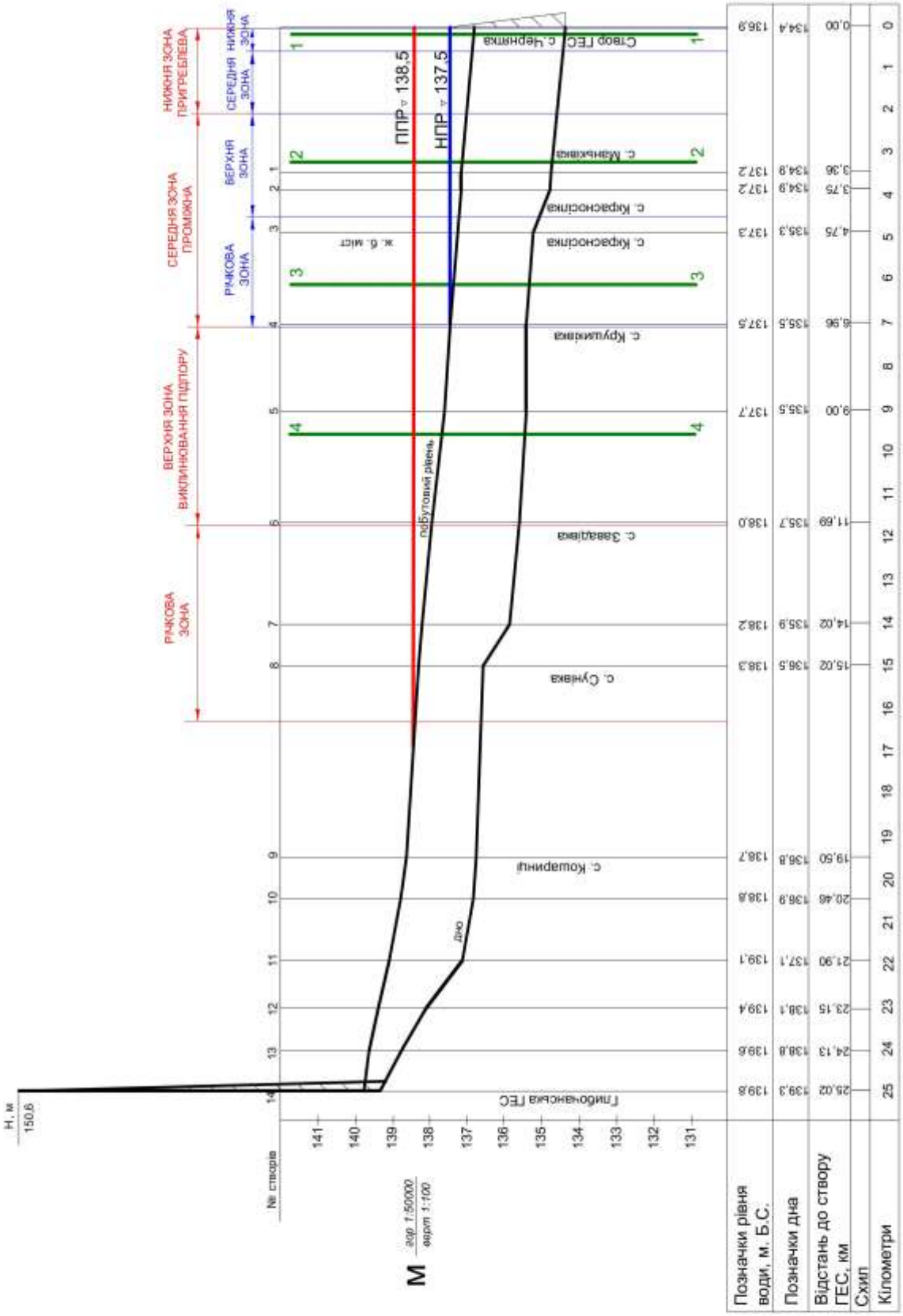

Рис. 2. Поздовжній профіль Чернятського водосховища (існуюче та проектне районування)

Середня ширина водосховища зменшиться до 200 м, а у верхній її частині до 120 – 150 м, глибина збільшиться на 1,0 м, швидкість течії – до

0,23 м/с. У нижній частині зони внаслідок затоплення заплави утворяться великі мілководдя, площа яких становитиме 15-25 % від площі зони. За таких умов у нижній частині зони будуть переважати абразійні та ерозійні обвально-осипні береги, прогнозована переробка яких буде досягати 10-12 м (максимум – 30 м), та нейтральні береги на місці затоплених мілководь. У верхній частині цієї зони переважатимуть абразійні та ерозійні обвально-осипні та денудаційні береги.

Верхня зона виклинювання підпору (рис. 2) при існуючому районуванні має довжину 2,6 км та знаходиться у межах сіл Красносілка (лівий берег) і Маньківка (правий берег). Виклинювання підпору відбувається у межах русла річки, до якого прилягає, в основному, на правому березі, підтоплена заплава. Тому лівий берег біля схилів плато є переважно крутим, абразійно-ерозійно-денудаційним, стабілізованим. На решті ділянок правого та лівого берегів переважають нейтральні береги – заболочені, із заростями водяної та наземної рослинності. При проектному районуванні верхня зона виклинювання підпору простягнеться на 4,8 км між селом Крушинівка і селом Завадівка. Середня ширина водосховища зменшиться до 120 м, що на 20-30 м більше, ніж при НПР, глибина збільшиться на 1,0 м – до 2,5-3,5 м, швидкість течії збільшиться до 0,30 м/с, а площа новоутворених мілководь становитиме не більше 5-10 % від площі зони. Виклинювання підпору відбуватиметься, в основному, в межах русла річки та прируслової смуги завширшки 10-20 м. За таких умов переважатимуть ерозійні обвально-осипні та ерозійно-абразійні береги з переробкою берегів в середньому 8-10 м, сформовані на схилах заплави, а також ерозійно-денудаційні береги на схилах плато з переробкою 3-5 м

Річкова зона попусків ГЕС на даний час має довжину 2,5 км. Побутові рівні води й рівень НПР практично співпадають, відповідно 137,4 м і 137,5 м. Вплив водосховища на режим рівнів і течій відбувається у періоди пропуску повеней і паводків, коли у береговій зоні проявляються ерозійно-денудаційні процеси, затоплення і підтоплення берегів. Для інших періодів характерним є переважання типових для річки ерозійно-акумулятивних процесів, що проявляються у локальному формуванні ерозійних берегів на перекатах та акумулятивних – на плесах, у затоках і протоках. У разі підвищення рівня води річкова зона на ділянці впливу попусків ГЕС збільшиться до 4,5 км (рис. 2) від с.Завадівка до с.Сумівка (включно). Вплив водосховища відчуватиметься через попуски води на ГЕС, особливо у періоди повені та паводків. Характеристики умов і факторів переробки берегів у нових умовах будуть такі ж, як і при НПР. Розповсюдженим у цій зоні будуть ерозійно-акумулятивні береги з переробкою 5-10 м (максимум – до 25 м), менш поширеними – ерозійно-денудаційні береги з переробкою 5-7 м (максимум – до 15 м) та ерозійно-абразійні береги з переробкою 5-8 м (максимум – до 10 м).

Загалом, активізація процесів переробки берегів Чернятського водосховища буде незначною. Проте, у межах населених пунктів і важливих господарських об’єктів, де переселення населення й перенесення

цих об'єктів за межі зони переробки берегів, підтоплення та затоплення земель є економічно недоцільним, соціально невиправданим та екологічно необґрунтованим, необхідно передбачити заходи щодо захисту берегів і прибережних територій та їх ландшафтного впорядкування.

Перш за все, згідно зі статтями 97 та 98 Водного кодексу України, необхідно виконати роботи із підготовки ложа водосховища до затоплення.

На абразійних та ерозійних берегах у межах Чернятського водосховища для захисту залізничного насипу (довжиною близько 2 км) необхідно передбачити відсипку гірської маси у комбінації з біологічним кріпленням на напірний схил насипу об'ємом 10-15 тис.м^3. Таким же способом доцільно закріпити міст і дорогу через р.Південний Буг між селами Красносілка та Маньківка довжиною 0,7 км й об'ємом відсипки 3,5-5 тис.м^3. На денудаційних берегах, враховуючи, що довжина берегів, що потребують захисту, незначна, у разі потреби необхідно передбачити переселення населення та винесення об'єктів господарства із зони розмиву. На нейтральних і біогенних берегах водосховища (с.Красносілка, с.Маньківка, с.Крушинівка) у межах населених пунктів необхідно виконати переселення населення й перенесення об'єктів господарства. Там де це здійснювати недоцільно, оскільки орієнтовна довжина таких берегів становить менше 1,0 км, тому необхідно передбачити інженерний захист даних територій земляними нефільтруючими дамбами.

Висновок. Отже, у випадку підвищення рівня води Чернятського водосховища на р.Південний Буг, враховуючи значну інтенсивність процесів стабілізації та незначні очікувані величини переробки берегів (від 3 м до 30 м), можна зробити висновок, що переробка берегів матиме тимчасовий характер. Стабілізація руйнівних процесів і формування динамічно стійких берегів займе в середньому 10-15 років. Подібні детальні розрахунки переформування берегів проведено також для Брацлавського та Сутиського водосховищ гідроенергетичного призначення на р.Південний Буг [14-15].

Використані джерела:

1. Методические указания по производству стационарных наблюдений за переработкой берегов равнинных водохранилищ. – К., 1978.
2. Методические рекомендации по прогнозированию переформирования берегов водохранилищ. – Л., 1975. – 64 с.
3. Методические указания по прогнозированию переформирования берегов равнинных водохранилищ. – К., 1985.
4. Дубняк С.А. Геодинамическое районирование берегов водохранилищ // Тез. докл. всесоюзн. совещания по динамике берегов водохранилищ, их охране и рациональному использованию. Книга 2. – Черкассы, 1979.
5. Максимчук В. Л. Инженерно-геологическое и гидродинамическое обоснование берегозащитных мероприятий на водохранилищах / В. Л. Максимчук, С. А. Дубняк, В. П. Ткаченко. – К.: Знание, 1983.
6. Дубняк С.А., Крынько И.Н. Организация и проведение мероприятий по улучшению природно-технического состояния и благоустройству водохранилищ – К.: Минводхоз СССР, 1986. – 87 с.
7. Максимчук В.Л. Рациональное использование и охрана берегов водохранилищ – К.: Будівельник, 1981. – 112 с.

8. Виконати наукове обґрунтування відновлення та реконструкції малих гідроелектростанцій на р. Південний Буг із здійсненням відповідних погоджень: звіт про НДР / К.: УНДІВЕП. – 2002. – 387 с.
9. СНИП 2.06-04.82*. Нагрузки и воздействия на гидротехнические сооружения (волновые, ледовые и от судов). Переиздание СНИП 2.06-04.82; введ. 1986-03-12. – М.: Госстрой СССР. 1989. – 77 с.
10. Рекомендации по проектированию берегозащитных мероприятий на водохранилищах. – К., 1987.
11. Рекомендації по підвищенню надійності берегоукріплювальних споруд при експлуатації водосховищ. – К. : Держводгосп України, 1992. – 126 с.
12. Рекомендації щодо поліпшення екологічного стану прибережних територій дніпровських водосховищ / [Дубняк С. А., Коробка А. А., Сакевич А. М. та ін.]; за ред. В. Я. Шевчука. – К. : КСП, 1999. – 182 с.
13. Водохозяйственный паспорт. Чернятское водохранилище. Минводхоз УССР, Укргипроводхоз. – К., 1980.
14. Яцик А. В. Оцінка і прогнозування розвитку процесів переформування берегів Сутиського водосховища на р.Південний Буг за умови підвищення рівнів води / А. В. Яцик, А. І. Томільцева, Т.О. Басюк // Водне господарство. – 2010. – № 4. – С. 30–36.
15. Басюк Т. О. Прогнозування переформування берегів Брацлавського водосховища за умови підвищення рівня води / / Т. О. Басюк // Географія та туризм : Наук. зб. / Ред. кол. : Я. Б. Олійник (відп. ред.) та ін. – К. : Альтерпрес, 2012. – Вип. 18. – С. 294–301.

Ювілеї

Олійнику Ярославу Богдановичу – 60

14 грудня 2012 р. виповнилося 60 років Ярославу Богдановичу Олійнику, деканові географічного факультету, завідувачеві кафедри економічної та соціальної географії, члену-кореспонденту НАПН України, Заслуженому діячеві науки і техніки України, відмінникові освіти України, Почесному працівникові гідрометслужби України, Почесному працівникові туризму України, докторові економічних наук, професорові.

Народився 2 січня 1953 р. в с. Купчинці Козівського району Тернопільської області.

Закінчив географічний факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка в 1975 р. за спеціальністю «економіко-географ, викладач географії».

1975–1976 рр. – вчитель географії Катюжанської середньої школи Вишгородського району Київської області.

Закінчив аспірантуру Інституту географії АН України. Працював молодшим (1979 р.), науковим (з 1986 р.) співробітником відділу теоретичних проблем економічної географії Інституту географії АН України.

У 1982 р. в Інституті географії АН України захистив кандидатську дисертацію *«Тваринницько-промисловий комплекс в зоні впливу великого міста і вдосконалення його територіальної організації»* із спеціальності 11.00.02 – економічна та соціальна географія (науковий керівник – академік АН України М. М. Паламарчук).

З 1988 р. – асистент, доцент (з 1989 р.), професор (з 1998 р.), завідувач кафедри економічної та соціальної географії (з 1998 р.), декан географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (з 1999 р.).

У 1997 р. у Раді по вивченню продуктивних сил України НАН України захистив докторську дисертацію *«Еколого-економічні проблеми територіальної організації виробництва і природокористування»* із спеціальності 08.08.01 – економіка природних ресурсів і природокористування.

З 1982 р. за сумісництвом працює на кафедрі розміщення продуктивних сил Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана.

Читає курси: *«Основи суспільної географії», «Регіональна політика сталого розвитку в Україні», «Організація процесу наукової діяльності», «Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка», «Географія агропромислових комплексів», «Історія і методологія суспільної географії».*

Наукові інтереси: теоретико-методологічні проблеми суспільної географії, економіко-екологічні проблеми взаємодії суспільства і природи, територіальна і комплексно-пропорційна організація продовольчих комплексів, регіональна політика, геополітика. Ініціатор створення спеціалізації з розміщення продуктивних сил та регіональної економіки, НДЛ регіональної економіки і політики. Автор понад 400 наукових праць.

Голова експертної ради ВАК України з географічних наук, заступник голови спеціалізованої вченої ради з захисту докторських дисертацій, член Комісії з адміністративно-територіального устрою України при Президентові України, голова асоціації деканів географічних і природничих факультетів ВНЗ України, віце-президент Українського географічного товариства, відповідальний редактор журналу «Вісник Київського університету. Серія Географія» та «Географія та туризм», заступник редактора журналу «Економічна та соціальна географія», член редколегії наукових збірників: «Екологічна ліга», «Географія і сучасність», «Український географічний журнал», «Винахідник України», «Екологічний вісник», «Регіон: стратегія та пріоритети», «Фізична географія та геоморфологія». Член навчально-методичної ради СНД з класичної університетської освіти. Почесний професор Полтавського університету споживчої кооперації.

У 2002 р. за вагомі досягнення у професійній діяльності, сумлінну багаторічну працю присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України».

У 2002 р. обраний членом-кореспондентом НАПН України.

Нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня (2009 р.), Почесною грамотою Міністерства екології та природних ресурсів України (2002 р.), Почесною грамотою Міністерства освіти і науки України за вагомий внесок у справу підготовки висококваліфікованих спеціалістів для сфери туризму (2002 р.), знаком «Відмінник освіти України»; знаком «Почесний працівник туризму України» (2002 р.); знаком «Почесний працівник гідрометслужби України» (2003 р.).

За цикл робіт для вищої і середньої школи нагороджений Премією імені Тараса Шевченка Київського національного університету імені Тараса Шевченка (1999 р.). Лауреат премії ім. В.І.Вернадського Української Екологічної Академії наук за значний внесок у дослідження екологічних проблем України та активну участь у пропаганді економічних знань (2002 р.). Нагороджений Почесною грамотою Кабінету Міністрів України за вагомий особистий внесок у забезпечення розвитку місцевого самоврядування, активну громадянську позицію та з нагоди Дня місцевого самоврядування (2002 р.). За особливо видатні заслуги перед Київським національним університетом імені Тараса Шевченка нагороджений Почесною грамотою Ректора (2002 р.). Лауреат Премії імені Ярослава Мудрого за значний здобуток у галузі науки і техніки.

Колектив кафедри країнознавства та туризму і географічного факультету щиро вітає ювіляра з днем народження і бажає здоров'я та подальшої плідної праці з розвитку географічної науки і освіти!

Редколегія наукового збірника «Географія та туризм»

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. Арпуль Оксана Володимирівна – кандидат технічних наук, доцент кафедри технології харчування та ресторанного бізнесу, факультет готельно-ресторанного та туристичного бізнесу, Національний університет харчових технологій.

2. Архипова Ольга Евгеньевна – кандидат физико-математических наук, доцент, доцент кафедры глобальных информационных технологий, Южный федеральный университет.

3. Базар Дарія Євгенівна – студентка кафедри економічної та соціальної географії, географічний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

4. Басюк Тетяна Олександрівна – інженер кафедри водогосподарської екології, гідрології та природокористування, факультет водного господарства, Національний університет водного господарства та природокористування.

5. Бець Мар'яна Тиберівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент, кафедри екологічної політики та менеджменту природоохоронної діяльності, Інститут екології, природоохоронної діяльності та туризму, Національний університет «Львівська політехніка».

6. Білоус Людмила Федорівна – кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри фізичної географії та геоекології, географічний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

7. Бондар Наталія Петрівна – кандидат технічних наук, доцент кафедри технології харчування та ресторанного бізнесу, факультет готельно-ресторанного та туристичного бізнесу, Національний університет харчових технологій.

8. Брунець Богдана Романівна – асистент кафедри туризму, Інститут екології, природоохоронної діяльності та туризму, Національний університет «Львівська політехніка».

9. Волкова Людмила Андріївна – кандидат сільськогосподарських наук, доцент, професор кафедри водогосподарської екології, гідрології та природокористування, факультет водного господарства, Національний університет водного господарства та природокористування.

10.Гавриленко Олена Петрівна – кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри фізичної географії та геоекології, географічний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

11.Доценко Віктор Федорович – доктор технічних наук, професор, декан факультету готельно-ресторанного та туристичного бізнесу, завідувач кафедри технології харчування та ресторанного бізнесу, Національний університет харчових технологій.

12.Дудкіна Олена Олександрівна – магістрант кафедри технології харчування та ресторанного бізнесу, факультет готельно-ресторанного та туристичного бізнесу, Національний університет харчових технологій.

13.Жирков Иннокентий Иннокентьевич – кандидат географических наук, доцент, профессор кафедры географии, научный руководитель научно-

исследовательской лаборатории озероведения БГФ СВФУ, биолого-географический факультет, ФГАОУ ВПО «Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова».

14.*Жирков Константин Иннокентьевич* – старший преподаватель кафедры географии, заведующий научно-исследовательской лаборатории озероведения БГФ СВФУ, биолого-географический факультет, ФГАОУ ВПО «Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова».

15.*Ємчук Тетяна Володимирівна* – кандидат географічних наук, асистент кафедри економічної географії та екологічного менеджменту, географічний факультет, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича.

16.*Єрко Ірина Володимирівна* – кандидат географічних наук, старший викладач кафедри туризму та готельного господарства, географічний факультет, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки.

17.*Єрко Андрій Віталійович* – директор центру туризму спорту та краєзнавства учнівської молоді Луцької міської ради.

18.*Єрмаков В'ячеслав Володимирович* – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії та краєзнавства, Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка.

19.*Ивлиева Ольга Васильевна* – доктор географических наук, профессор, заведующая кафедрой общей географии, краеведения и туризма, Южный федеральный университет.

20.*Илякова Оксана Юрьевна* – ассистент кафедры социально-культурного сервиса и туризма, Елецкий государственный университет имени И.А. Бунина.

21.*Квасневська Олена Олександрівна* – аспірантка кафедри географії, природничо-географічний факультет, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського.

22.*Кізюн Алла Григорівна* – кандидат географічних наук, доцент кафедри туризму та готельно-ресторанної справи, Вінницький торговельно-економічний інститут, Київський торговельно-економічний університет.

23.*Кіптенко Вікторія Костянтинівна* – кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри країнознавства та туризму, географічний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

24.*Книш Мирослава Михайлівна* – кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри економічної і соціальної географії, географічний факультет, Львівський національний університет імені Івана Франка.

25.*Корнілова Владислава Володимирівна* – кандидат історичних наук, старший викладач кафедра міжнародного туризму, Інститут готельно-ресторанного і туристичного бізнесу, Київський національний університет культури і мистецтв.

26.*Косяк Діана Святославівна* – кандидат географічних наук, доцент кафедри водогосподарської екології, гідрології та природокористування,

факультет водного господарства, Національний університет водного господарства та природокористування.

27.*Котик Любов Іванівна* – асистент кафедри економічної і соціальної географії, географічний факультет, Львівський національний університет імені Івана Франка.

28.*Малиновська Оксана Юріївна* – кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри країнознавства та туризму, географічний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

29.*Мезенцева Наталія Іванівна* – кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри економічної та соціальної географії, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

30.*Михайленко Тетяна Ігорівна* – спеціаліст навчальної лабораторії геоінформації та туризму, кафедра країнознавства та туризму, географічний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

31.*Нич Татяна Василівна* – аспірантка кафедри економічної та соціальної географії, географічний факультет Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

32.*Олійник Ярослав Богданович* – доктор економічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, декан географічного факультету, завідувач кафедри економічної та соціальної географії, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

33.Пендерецький Орест Володимирович – кандидат технічних наук, доцент кафедри туризму, факультет архітектури туристичних комплексів, Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу.

34.Радченко Ольга Миколаївна – доцент кафедри туризму та готельно-ресторанної справи, Навчально-науковий інститут економіки і права, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького.

35.Романів Павло Володимирович – кандидат географічних наук, доцент кафедри туризму, географічний факультет, Львівський національний університет імені Івана Франка.

36.Рябоконь Ольга Володимирівна – асистент кафедри географії, природничо-географічний факультет, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського.

37.Ситник Олексій Іванович – кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри географії та методики її навчання, природничо-географічний факультет, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

38.Скляренко Вікторія Святославівна – студентка кафедри географії України, географічний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

39.*Смирнов Ігор Георгійович* – доктор географічних наук, професор, професор кафедри країнознавства та туризму, географічний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

40.*Страшевська Лариса Володимирівна* – асистент кафедри географії, природничо-географічний факультет, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського.

41.*Трофимова Тамара Петровна* – инженер-аналитик научно-исследовательской лаборатории озероведения БГФ СВФУ, ФГАОУ ВПО «Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова».

42.*Топорницька Марія Ярославівна* – здобувач кафедри туризму, географічний факультет, Львівський національний університет імені Івана Франка.

43.*Удовиченко Вікторія Віталіївна* – кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри географії України, географічний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

44.*Ханмагомедов Ханмагомед Лязимович* – доктор географических наук, профессор, профессор кафедры физической географи, географический факультет, ФГБОУ ВПО «Дагестанский государственный педагогический университет».

45.*Холоденко Вікторія Святославівна* – кандидат географічних наук, доцент кафедри водогосподарської екології, гідрології та природокористування, факультет водного господарства, Національний університет водного господарства та природокористування.

46.*Шевчук Сергій Миколайович* – кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри географії та краєзнавства, заступник декана історичного факультету, Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка.

47.*Шматок Оксана Вікторівна* – аспірантка кафедри країнознавства та туризму, географічний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

48.*Яценко Анастасія Дмитрівна* – аспірантка кафедри географії України, географічний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

КОЛОНКА РЕЦЕНЗЕНТА

В науковому збірнику «Географія та туризм» № 21, який виходить напередодні проведення XI з'їзду Українського географічного товариства, вміщено 36 статей 48 авторів, які представляють 14 вищих учбових закладів 12 наукових центрів України та Росії.

В рубриці «Географія рекреації та туризму: теоретичні та прикладні питання» представлено 15 статей 23 авторів з провідних вищих навчальних закладів Києва, Львова, Івано-Франківська, Вінниці, Луцька, Черкас (Україна), Ростова-на-Дону, Єльця (Росія). Коло рекреаційно-географічних науково-практичних розробок присвячене висвітленню питань соціології туризму, визначенню рекреаційного потенціалу українського та російського Приазов'я, аналізу сучасного стану та перспектив розвитку туристської інфраструктури західних регіонів України.

Рубрику «Актуальні проблеми суспільної географії та країнознавства» представляють 11 статей 16 авторів з Києва, Львова, Івано-Франківська, Полтави, Вінниці. Країнознавча та суспільно-географічна проблематика висвітлює методологічні засади історико-наукових досліджень, сучасний стан та проблеми ринку праці депресивних регіонів України, ряд публікацій присвячено аналізу об'єкт-предметної сутності стратегічної географії та формуванню кластерів у сфері послуг.

Рубрика «Природнича географія: теорія та практика» містить 9 статей 10 авторів з провідних наукових закладів Києва, Рівного, Вінниці, Ніжина (Україна), Якутська, Махачкали (Росія). Науково-практична конфігурація природничо-географічних розробок охоплює питання методології екогеографічних досліджень, комплексної оцінки медико-екологічного ризику території (українські вчені), аналізу зональних ландшафтоутворюючих компонентів та проблем раціонального використання озерних ресурсів (російські вчені). Як і в попередніх випусках, природнича та фізико-географічна складова географічних та туристських досліджень представлена достатньо скромно. Бракує у вміщених статтях і картографічного матеріалу, який виступає як важелем географічних досліджень, так і їх результатом.

Теоретико-практичні розробки до збірника представили вчені Києва, Львова, Чернівців, Івано-Франківська, Вінниці, Луцька, Рівного, Полтави, Ніжина, Черкас (Україна), Ростова-на-Дону, Якутська, Махачкали, Єльця (Росія). Крім україномовних в науковому збірнику представлено і російськомовні статті.

Науково-практична «палітра» збірника має різновекторний характер, який актуалізує зусилля провідних навчально-наукових центрів України та ряду регіональних центрів Росії у географічній царині.

Бейдик О.О., доктор географічних наук, професор,
професор кафедри країнознавства та туризму
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

ЗМІСТ

І. ГЕОГРАФІЯ РЕКРЕАЦІЇ ТА ТУРИЗМУ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ ПИТАННЯ

Смирнов І.Г. Академічна (загальна) соціологія як підстава соціології туризму……... 3
Бець М.Т., Брунець Б.Р. Принципи формування туристичної інфраструктури……. 8
Удовиченко В.В., Скляренко В.С. Методичні аспекти визначення рекреаційних навантажень: проблематика та прикладні аспекти дослідження…….. 16
Илякова О.Ю. Развитие событийного туризма……. 26
Пендерецький О.В. Кластерний підхід до промислового туризму 31
Бейдик О.О., Сировець С.Ю. Порівняльна характеристика Адріатичного туристського мезорайону та Греції…… 37
Ивлиева О.В., Архипова О.Е. Рекреационный потенциал Таганрогского залива…….. 42
Кізюн А.Г. Туризм у відродженні та збереженні сільських ландшафтів Поділля……. 47
Страшевська Л.В. Геосайти Поділля як об’єкти наукового туризму…….. 54
Доценко В.Ф., Арпуль О.В., Бондар Н.П., Ємчук Т.В., Дудкіна О.О. Розвиток мережі закладів ресторанного господарства Столичного регіону України…… 64
Яценко А.Д. Методика рекреаційних досліджень у лісокультурних ландшафтах північно-західного Приазов'я…… 70
Романів П.В. Аспекти організації велосипедного туризму у Тернопільській області…… 73
Єрко І.В., Єрко А.В. Сучасний стан та перспективи розвитку туристичної інфраструктури Волинської області…… 80
Топорницька М.Я. Територіальна організація та перспективи розвитку етнофестивального туризму у Львівській області…… 89
Радченко О.М. Маркетингові комунікації в екологічному туризмі Черкаської області……..…….. 96
Корнілова В.В. Перспективи розвитку туризму в індустріальних районних центрах з історико-культурною спадщиною (на прикладі м. Конотоп Сумської обл..)…….. 103

ІІ. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ ТА КРАЇНОЗНАВСТВА

Олійник Я.Б., Шевчук С.М. Методологічні засади історико-наукових досліджень у суспільній географії (на прикладі вивчення наукових шкіл)……... 113
Смирнов І.Г., Михайленко Т.І., Шматок О.В. Формування кластерів у сфері послуг за М.Портером…… 122

Кіптенко В.К. Об'єкт-предметна сутність стратегічної географії як наукового та освітнього напряму…… 132
Білоус Л.Ф. Аналіз даних дистанційного зондування в прикладних географічних дослідженнях……..….. 135
Книш М. М., Котик Л.І. Глобалізація терористичної діяльності……. 145
Малиновська О.Ю. Бюджетні авіакомпанії (low cost): специфіка діяльності та географія перевезень……..…….. 155
Нич Т.В. Географія інтелектуального потенціалу……. 161
Ситник О. І. Завалля як типовий пункт старопромислових районів Центральної України: функціонування, проблеми, шляхи оптимізації……. 167
Мезенцева Н.І., Базар Д.Є. Ринок праці Тернопільської області: сучасний стан та проблеми…….. 178
Єрмаков В.В. Територіальна структура промислового виробництва Полтавської губернії у другій половині XIX ст…… 183
Квасневська О.О. Антропогенна топоніміка Вінницької та Хмельницької областей…… 195

ІІІ. ПРИРОДНИЧА ГЕОГРАФІЯ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Ханмагомедов Х.Л. Зональные ландшафтообразующие компоненты небольшой территории……. 202
Гавриленко О.П. Методологія екогеографічних досліджень……... 207
Волкова Л.А. Комплексна оцінка медико-екологічного ризику території……. 214
Жирков И.И., Жирков К.И. Об основных вопросах и проблемах рационального использования озёрных ресурсов северо-востока России……..……. 222
Трофимова Т.П. Из истории гидрохимических исследований в Якутии…… 229
Косяк Д.С. Теоретичні основи щодо розробки типових схем та конструкцій інженерного та біотехнічного упорядкування водоохоронних зон і прибережних захисних смуг річок України……..... 234
Холоденко В.С. Сучасні методики встановлення екологічно допустимих мінімальних витрат води на річках Прип'ятського Полісся України……..…. 241
Рябоконь О.В. Основні природні чинники формування натурально-антропогенних ландшафтів Поділля…….. 249
Басюк Т.О. Прогнозування переформування берегів Чернятського водосховища за умови підвищення рівня води……. 255

ЮВІЛЕЇ…… 264
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ…… 267
КОЛОНКА РЕЦЕНЗЕНТА…….. 271

СОДЕРЖАНИЕ

I. ГЕОГРАФИЯ РЕКРЕАЦИИ И ТУРИЗМА: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ

Смирнов И.Г. Академическая (общая) социология как основа социологии туризма ……..…….. 3
Бец М.Т., Брунец Б.Р. Принципы формирования туристической инфраструктуры ……..……. 8
Удовиченко В.В., Скляренко В.С. Методические аспекты определения рекреационных нагрузок: проблематика и прикладные аспекты исследования ……..…….. 16
Илякова О.Ю. Развитие событийного туризма…….. 26
Пендерецкий О.В. Кластерный подход к промышленному туризму 31
Бейдык А.А., Сыровец С.Ю. Сравнительная характеристика Адриатического туристского мезорайона и Греции …… 37
Ивлиева О.В., Архипова О.Е. Рекреационный потенциал Таганрогского залива……..……. 42
Кизюн А.Г. Туризм в возрождении и сохранении сельских ландшафтов
Подолья…….……. 47
Страшевская Л.В. Геосайты Подолья как объекты научного туризма…….. 54
Доценко В.Ф., Арпуль О.В., Бондар Н.П., Емчук Т.В., Дудкина О.О. Развитие сети заведений ресторанного хозяйства Столичного региона Украины……..……. …….. 64
Яценко А.Д. Методика рекреационных исследований в лесокультурных ландшафтах северо-западного Приазовья……. 70
Романив П.В. Аспекты организации велосипедного туризма в Тернопольской области…….…... 73
Ерко И.В., Ерко А.В. Современное состояние и перспективы развития туристической инфраструктуры Волынской области …….. 80
Топорницька М.Я. Территориальная организация и перспективы развития этнофестивального туризма во Львовской области……. 89
Радченко О.М. Маркетинговые коммуникации в екологическом туризме Черкасской области……... 96
Корнилова В.В. Перспективы развития туризма в индустриальных районных центрах с историко-культурным наследием (на примере г. Конотоп Сумской области)……. 103

II. АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОБЩЕСТВЕННОЙ ГЕОГРАФИИ И СТРАНОВЕДЕНИЯ

Олейник Я.Б., Шевчук С.М. Методологические основы историко-научных исследований в общественной географии (на примере изучения научных школ)……..……... 113

Смирнов И.Г., Михайленко Т.И., Шматок О.В. Формирование кластеров в сфере услуг по М.Портеру …….…… 122
Киптенко В.К. Объектно-предметная сущность стратегической географии как научного и образовательного направления ……. 132
Билоус Л.Ф. Анализ данных дистанционного зондирования в прикладных географических исследованиях ……..……. 135
Книш М. М., Котык Л.И. Глобализация террористической деятельности……. 145
Малиновская О.Ю. Бюджетные авиакомпании (low cost): специфика деятельности и география перевозок…….. 155
Нич Т.В. География интеллектуального потенциала ……... 161
Сытник А.И. Завалье как типичный пункт старопромышленных районов Центральной Украины: функционирование, проблемы, пути оптимизации……. 167
Мезенцева Н.И., Базар Д.Е. Рынок труда Тернопольской области: современное состояние и проблемы…….. 178
Ермаков В.В. Территориальная структура промышленного производства Полтавской губернии во второй половине XIX в. …... 183
Квасневска О.О. Антропогенная топонимика Винницкой и Хмельницкой областей…… 195

III. ЕСТЕСТВЕННАЯ ГЕОГРАФАЯ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА

Ханмагомедов Х.Л. Зональные ландшафтообразующие компоненты небольшой территории…… 202
Гавриленко О.П. Методология экогеографических исследований….. 207
Волкова Л.А. Комплексная оценка медико-экологического риска территории…… 214
Жирков И.И., Жирков К.И. Об основных вопросах и проблемах рационального использования озёрных ресурсов северо-востока России…… 222
Трофимова Т.П. Из истории гидрохимических исследований в Якутии…… 229
Косяк Д.С. Теоретические основы разработки типичных схем и конструкций инженерного и биотехнического упорядочивания водоохранных зон и прибрежных защитных полос рек Украины……. 234
Холоденко В.С. Современные методики установления экологически допустимых минимальных расходов воды на реках Припятского Полесья Украины……. 241
Рябоконь О.В. Основные природные условия формирования природно-антропогенных ландшафтов Подолья……... 249
Басюк Т.О. Прогнозирование переформирования берегов Чернятского водохранилища в условиях повышения уровня воды… 255

ЮБИЛЕИ……... 264

ВЕДОМОСТИ ПРО АВТОРОВ…… 267

КОЛОНКА РЕЦЕНЗЕНТА……... 271

LIST OF CONTENTS

I. GEOGRAPHY OF RECREATION AND TOURISM: THEORETICAL AND PRACTICAL ISSUES

Smyrnov I.G. Academic (general) sociology as the basis of sociology of tourism …….. 3
Bets M.T., Brunets B.R. Principles of creation formation of tourist infrastructure……... 8
Udovychenko V.V., Skliarenko V.S. Methodical aspects of evaluation of recreation loads: problems and applied line of researches..... 16
Iliakova O.Y. Event tourism evolution…….. 26
Penderetskyy O.V. Cluster approach to industrial tourism…… 31
Beydick O.O., Syrovets S.Y. Comparison of the Adriatic tourist mezoregion and Greece …… 37
Ivlieva O.V. Arkhipova O.E. Recreational potential of the Taganrog bay 42
Kizyun A.G. Tourism in the revival and protection rural landscapes of Podilia……. 47
Strashevska L.V. Sights skirts as objects of scientific tourism …….. 54
Docenko V.F., Arpul O.V., Bodnar N.P., Emchuk T.V., Dudkina O.O. Developing of a chain of restaurants in the Capital region Ukraine……... 64
Yacenko A.D. Methods recreational studies in reafforesting landscapes of the north-western Azov region …….. 70
Romaniv P.V. Aspects of bicycle tourism in Ternopol region……... 73
Erko I.V., Erko A.V. Current situation and prospects of development of tourist infrastructure in Volyn region……. 80
Topornitskaya M.Y. Territorial organization and prospects of development of ethnic festival tourism in Lviv region……. 89
Radchenko O.M. Marketing communication in ecological tourism of Cherkasy region…….. 96
Kornilova V.V. Prospects of tourism development in industrial centres centers with historical and cultural heritage (evidence from Konotop in Sumska region)……..……..……... 103

II. REGIONAL AND HUMAN GEOGRAPHY: TOPICAL ISSUES CURRENT PROBLEMS OF HUMAN GEOGRAPHY AND AREA STUDIES

Oliynik Y.B., Shevchuk S.M. Methodological principles of historical and scientific research in social human geography (Evidence from schools of thought study)……. 113
Smyrnov I.G., Mikhailenko T.I., Smatok O.V. Formation of clusters in the services sector according to M. Porter …… 122
Kiptenko V.K. Thematic-subject nature of the strategic geography as a scientific and educational direction ……... 132
Bilous L.F. Data–analysis of remote sensing applications in geographical research……..……... 135
Knish M.M., Kotik L.I. The globalization of terrorism ……..... 145

Malinovska O.Y. Low cost airlines: specific of activity and geography of transport…….. 155
*Nich T.V.*Geography intellectual capacity …… 161
Sytnik O.I. Zavalla as a typical item of old industrial areas of central Ukraine: functioning, problems and ways of optimization…… 167
Mezentseva N.I., Bazar D.E. Labor market of Ternopil region: current state and issues……..…… 178
Ermakov V.V. Territorial structure of industrial production Poltava province in the second half of the nineteenth century ……... 183
Kvasnevska O.O. Anthropogenic toponimika of the Vinnytsya and Khmel'nitstky regions ……..……..… 195

III. NATURAL GEOGRAPHY: THEORY AND PRACTICE

Hanmagomedov H.L. Zonal landscape–forming components of a small area…….. 202
Havrilenko O.P. Methodology of ecogeographical research…….. 207
Volkova L.A. Generalized estimation of danger of region for the residence of population on the basis of medical and ecological indexes…… 214
Zhirkova I.I., Zhirkov K.I. About the main questions and problems of rational use of lake resources northeast of Russia…….. 222
Trofimova T.P. From history of hydrochemical researches in Yakutia….. 229
Kosyak D.S. Theoretical bases regarding development of typical charts and constructions of engineering and biotechnical arrangement of water conservation zones and protected shoreline belts of the rivers of Ukraine 234
Kholodenko V.S. Modern methods of establishing environmentally acceptable minimum water flow in the rivers of Pripiat Polissia of Ukraine……... 241
Ryabokon O.V. Major natural conditions for formation of natural anthropogenic landscape…… 249
Basyuk T.O. Prediction of the Cherniatsky reservoir bank transformation under the conditions of rising water..... 255

JUBILEES ANNIVERSARIES ……..……..…… 264

INFORMATION ABOUT AUTHORS……. 267

REVIEWER COLUMN …….. 271